

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları

SARIKAMIŞ'TAN ESARETE

(1915-1920)

Yayına Hazırlayan

SAMİ ÖNAL

Remzi Kitabevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranney.org>

2. Basım

ESERLERİ:

- Milli Mücadele'de Oltu*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1968
İstanbul Nasıl Eğleniyordu? (Ekleme ve notlarla, Refik Ahmet Sevengil'den yeni yazıya çeviri) İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, 4. baskı
Eski İstanbul, (Ahmet Refik Altınay'dan) İstanbul, İletişim Yayınları, 1998
İstanbul'da Suyun Tarihi, (Prof. Dr. Haydar Kazgan ile birlikte) İstanbul, İletişim Yayınları, 1999
Sarıkamış, (Röprülülü Şerif Bey'den), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003, 4. baskı
TBMM Gizli Celse Zabıtları, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, 3. baskı, 4 cilt
Sayyâdane Bir Cevelân-Beykoz'dan İzmit Körfezi'ne Bir Av Gezintisi, (Ahmet Mithat'tan) İstanbul, İletişim Yayınları, 2001
Hüsrev Gerede'nin Anıları, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2003, 4. baskı
Sadettin Paşa'nın Anıları, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004, 2. baskı
Tiryaki Sözleri, (Cenap Şahabettin'den) İstanbul, Şimşek Yayınları, 2005

Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları

Sarıkamış'tan Esarete

(1915-1920)

Yayına Hazırlayan
Sami Önal

2. Basım

Remzi Kitabevi

SARIKAMIŞ'TAN ESARETE / Sami Önal

Her hakkı saklıdır. Bu yapıtın aynen ya da
özet olarak hiçbir bölümü, telif hakkı
sahibinin yazılı izni alınmadan kullanılamaz.

Kapak: Ömer Erduran
Yayın Danışmanı: Öner Ciravoglu

ISBN 975-14-1075-4

BİRİNCİ BASIM: Kasım, 2005

İKİNCİ BASIM: Kasım, 2005

Kitabın her basımı 2000 adet olarak yapılmıştır.

Remzi Kitabevi A.Ş., Selvili Mescit Sok. 3, Cağaloğlu 34440, İstanbul
Tel (212) 520 0052 Faks (212) 522 9055
www.remzi.com.tr post@remzi.com.tr

Remzi Kitabevi A.Ş. tesislerinde basılmıştır.

Tuğgeneral Ziya (Yergök) ve Anıları Üzerine

Ziya Bey'in el yazısı ile kaleme aldığı fakat yayımlama olanağı bulamadığı 1800 sayfalık anılarını okuyunca şaşkınlığımı ve hayranlığımı gizleyemedim. Çünkü eski askerlerimizin savaş anıları bir dönem elimden hiç düşmemişti. Gerek kitaplarımı hazırlarken, gerekse yakın tarihe duyduğum ilgi yüzünden Cemal Paşa, Ali Fuat Erden, Kâzım Karabekir, İhsan Paşa, Köprülülü Şerif Bey^(*) ve Arif Baytın'ın anılarını yutarcasına okumuştum.

Oysa Ziya Bey'inkiler bunlardan çok farklıydı. Değerli komutan, yaşanan olaylara hem bir asker gözüyle bakıyor, hem de onların ayrıntılarını bilimsel araştırma yapanlar gibi görüyordu. Olayların yaşandığı yerlerin coğrafyasından tutun, orada oturan insanların giyim kuşamlarına, gelenek ve göreneklerine, yemek kültürlerinden toplumsal yaşayışlarına, törelerine, düğün âdetlerine varıncaya kadar bir toplum bilimci, bir halk bilimci gibi yaklaşıyordu.

Şimdiye kadar okuduğum anıların çoğunda askeri harekâtın dışına pek çıkmadığını, sadece savaşı doğuran nedenlerle sonuçlarının anlatıldığını görmüştüm. Oysa ki Ziya Bey savaştan insanların yattıkları yerleri, birbirleriyle olan ilişkilerini, bilgi düzeylerini, yedikleri ekmeklerin nasıl pişirildiğini ve ulaşım araçlarının biçimlerini bile güzelce anlatıyordu. Verdiği askeri bilgiler ise her insanın kolayca anlayabileceği kadar açıktı.

(*) Köprülülü Kurmay Yarbay Şerif (İlden) Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'daki 9'uncu Kolordu Kurmay Başkanı'dır. Savaşta Ruslara esir düşmüş, kurtulduktan sonra anılarını 1922'de "Sarıkamış" adıyla yayımlamıştır. Bu anılar 1999'da Sami Önal tarafından yeni yazıya çevrilerek Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları arasında çıkmıştır. (4. basım, 2005)

İşte bu yüzden anıların yazılış tarzı ilgimi çekmiş, bir asker kaleminden çıkışı da beni şaşırtmıştı.

6

Sarıkamış olayı ülkemizin yakın tarihinde yaşanmış gerçek bir felâkettir. Benim de o coğrafyanın çocuğu olmam, olayı doğrudan doğruya yaşamış insanların karşılaştıkları yürek paralayıcı görüntüleri gençlik yıllarımda kendilerinden dinlemem felâketin boyutlarını erkenden öğrenmeme neden olmuştur. Örneğin annemin babası Terpinkli İsmail Ağa Sarıkamış olayının yaşandığı günlerde Allahüekbêr Dağı eteklerindeki bir köye giderken iki asker ölüsünün çakallar tarafından parçalanıp yenildiğine tanık olmuş, bu görüntünün olumsuz etkilerinden yaşam boyu kurtulamamıştı. Yaşlılık döneminde bile konuşma güçlüğü çekerek, sözcükleri ağır ağır sıralaması bu acıklı olayın izlerini taşıyordu. Çocukluğumuzda bizleri korkuttukları “gordeşen” ve “kefter küskü” adlı canavarların da Sarıkamış felâketinde asker ölümlerini parçalayan çakallara takılan isimler olduğunu sonradan öğrenmiştim.

Osmanlı İmparatorluğu 2 Ağustos 1914’te seferberlik ilân ettiğinde Ziya Bey 83’üncü Alay Komutanıydı. Üç ay sonra 29 Kasım 1914’te Alay’ın Gez köyüne hareket emri alması ile de altı yıllık savaş ve esirlik serüveni başlıyordu. Gez köyü ile Sarıkamış arasındaki uğrak yerleri, soğuk ve karanlık köy evleri, sıcak olduğu için subaylara otel rahatlığı veren ahırlar, erlerin tifüsten ölen arkadaşlarıyla birlikte geceledikleri samanlıklar, lojistik hizmetlerdeki eksiklikler, ulaşım zorlukları ve olumsuz iklim koşulları savaşın sonucunun nasıl olacağını önceden gösteriyor gibiydi. Biz bu savaşı başlamadan kaybetmiştik. İmparatorluğumuzu batmaktan, insanımızı da ölümden Ziya Bey gibi gerçek kahramanların varlığı da kurtaramayacaktı.

Ziya Bey 1914 Kasım’ında askerleriyle Allahüekber Dağları’na savaşa giderken Pasinler ve Narman’a bağlı köylerden geçmişti. Çocukluğumda, 1942 yazında biz de bu köylerin bir kısmından Oltu-Pasinler yolculuğumuz sırasında kağnılarla geçmiştik. Büyüklerimizimizin anlattıklarına göre aradan geçen 28 yıl hiçbir şeyi değiştirmemişti. Yollar aynı yollar, köyler aynı köyler, köylüler de 1914’ün koşullarının çok daha gerisinde yaşayan insanlardı. Bu ortam savaşa giden bir orduya moral güç katabilir miydi? Nitekim katamadı. Askerlerimizin bir kısmı düşmana kurşun atamadan soğuktan dondu, bir kısmı tifüsten öldü, bir kısmı da ya kurda kuşa yem veya esir

oldu. Ziya Bey de Sarıkamış'taki Rus revirinde tedavi gören esirler arasına katılmıştı.

Onun altı yıl süren esirlik serüveni (30 Ocak 1915-21 Ağustos 1920) birçok şanssızlıklarla başlamıştı. Daha Kars istasyonunda tren binip Tiflis'e hareket edecekleri zaman kafasından yaralı, çamaşırları kir içerisinde, bitlerle boğuşmakta idi. Sibirya'ya varıp temizlendikten sonra Alman, Avusturya ve Macar esirleriyle birlikte önce Krasnoyarsk, bir süre sonra da Semipalatinsk esir kamplarına konuldular. Kamplardaki marketler, iş ocakları, hamam ve berber salonları zengin Avusturyalı esirler tarafından işletiliyordu. Eğer Müslüman Tatarlar sahip çıkıp yardım etmeselerdi bizim esirler yokluklar içinde kıvranacaklardı. Onlar sayesinde biraz rahat edip yabancı dil öğrenmeye, giderek kısa yoldan esaretten kurtulmaya çalıştılar. Ziya Bey ve arkadaşlarının şansları bu konuda da rast gitmedi. Başkaları üç dört yılda esaretten kurtulurken, onlar, hapsilere gire çıka altı yılda ancak kurtulabildiler.

Ziya Bey, esir kampından kaçarak yurda dönüşünü anlatırken geçtiği ülkelerle ilgili ayrıntılı ve yararlı bilgiler vermiştir. Sibirya, Çin Türkistan'ı, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Hazar Denizi, Azerbaycan ve Gürcistan dönüş yolu üzerindeki ülkelerdir. Özellikle Orta Asya'daki Müslümanlar perişan durumdadırlar. Her türlü yeniliğe hemen karşı çıkmakta, bağnazlıklarını doruk noktasına vardırırmaktadırlar. İlk ve ortaokullarında geçici olarak öğretmenlik yapan esir Türk subaylarından, çocuklarına dinsizlik aşıladıkları gerekçesiyle şikâyetçidirler. Çağdaş eğitimi ve dersanelerinde kullanılan eğitim araçlarını bir türlü kabul etmemektedirler. Ruslar tarafından her fırsatta aşağılanmakta, özellikle Kırgızlar insan yerine bile konulmamaktadırlar. Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirler eski ve yeni şehir diye ikiye ayrılmakta, geniş yollar, modern yapılar, teknik olanaklarla donatılmış kuruluşlar Rus ve Ermenilerin yaşadıkları yeni semtlerde bulunmaktadır. Müslümanlar da kerpiç evler, bakımsız, sağlıksız yapılar ile dar ve çamurlu sokakların bulunduğu eski semtlerde yaşamaktadırlar.

Ziya Bey'in 1920'lerde Orta Asya şehirlerinde dikkatini çeken bu farklılık 1990'larda benim de gözüme ilişmişti. Müslüman yerli halkın yaşadığı eski semtlerin bakımsızlığı yalnız Taşkent ve Semerkant gibi Orta Asya şehirlerinde değil, Üsküp, Kalkandelen ve Gostivar

gibi Makedonya şehirlerinde bile göze batıyordu. Yeni ve iddialı yönetimlerin uyruklarındaki Türklere de bir şeyler kazandırdığını sanmış, fakat eşeği sırtında bostanına giden Semerkant köylüsüyle, eski bisikletine yüklediği bir torba biberi evine götüren yoksul Kalkandelenliyi görünce hayal kırıklığına uğramıştım.

Burada Tuğgeneral Ziya Yergök'ün yaşam öyküsünden kısaca söz etmekte yarar var. Ancak nasıl bir alay komutanı olduğu hakkında önce "Sarıkamış" kitabının yazarı, 9'uncu Kolordu Kurmay Başkanı Köprülülü Şerif Bey'i dinleyelim: "83'üncü Alay Komutanı Binbaşı Ziya Bey eşsiz bir Türk çocuğudur. Mümtaz sınıflarını tamamlamış, çok cesur ve çok çalışkandır. Adaletli davranan, görevine tapınma derecesinde bağlı, sözün kısası tam bir insanlık örneğidir." (a.g.e. s. 53)

Ziya Yergök, 1877'de Artvin'in Yusufeli ilçesine bağlı Aşağı Hod köyünde doğdu. Babası Çito lakaplı Ahmet Usta, annesi Esma Hanım'dır. Altı yaşına kadar köyünde yaşamış, daha sonra Erzurum'a taşınmışlardır. Ziya'nın medresede başlayan eğitim ve öğrenimi kendisine pek bir şey kazandırmamış, bu yüzden arkadaşlarının da okudukları rüştiyeye geçmiştir. Ortaokul yerine geçen rüştiye ve lise karşılığı olan idadinin parlak öğrencilerinden sayılan Ziya birinci sınıfta iken dilekçe vererek askeri liseye yatay geçiş yapmıştır. Askeri lise Ziya'ya göre çok disiplinsiz bir okuldur. Ancak burayı da ödüller alarak başarıyla bitirir ve İstanbul Harp Okulu'na girmeye hak kazanır. At sırtında Trabzon'a, oradan da deniz yolu ile İstanbul'a giderler. Harp Okulu'nda çok sıkı bir öğrencilik döneminden sonra 1900'de pekiyi derece ile mezun olur, Harp Akademisi'ne girer. 1902'de de burayı mümtaz yüzbaşı olarak bitirerek kurada Erzincan'ı çeker. Erzincan'daki görevi 4'üncü Ordu, 8'inci Nişancı Taburu, 3'üncü Bölük Komutanlığı'dır. Bu dönem, çok hareketli ve çeşitli aşamalardaki işleri öğrenmekle geçer. 1908'de Dersim'de çıkan isyan üzerine Neşet Paşa komutasındaki birliklere bölüğü ile katılır, orada dört ay kalarak birçok tatsız olaylara tanık olur.

Ziya Bey 1909'da kolağalığına terfi ederek Zara'da bulunan bir ihtiyat taburu komutanlığına atanır. Ancak tayin yeri değiştirilerek Erzurum'daki 7'nci Tümen'e gönderilir. Buradaki görevi kur-

may hizmetidir. Balkan Savaşı'na kadar geçen yıllarda çok hareketli işlerde çalışır, Doğu Anadolu ve Karadeniz'in bazı şehir ve kasabalarında kur'a çekimlerine başkanlık eder. 1914 yılı ortalarında bu kıtapta ayrıntılarıyla anlatılan 83'üncü Alay Komutanlığına atanarak Birinci Dünya Savaşı'na katılır, Sarıkamış felâketini yaşayarak yaralanıp Ruslara esir düşer.

Ziya Bey'in 21 Ağustos 1920'de esaretten kurtulup yurda döndükten sonraki görevleriyle ilgili çok geniş bilgilere sahibiz. Ancak biz bu bilgileri özetleyerek vereceğiz.

Kâzım Karabekir Paşa tarafından Sarıkamış'ta Asker Alma Dairesi Başkanı yapılan Ziya Bey'in rütbesi albaylığa yükseltilir, ek görev olarak da Mevki Komutanlığı'na getirilir. 11'inci Tümen'deki yolsuzlukları araştırmak üzere Kağızman'a gönderilir ve o tümenin komutan vekili yapılır. Tümen karargâhı Iğdır'dadır. Kağızman, Iğdır, Doğubayazıt, Ağrı ve Van bölgelerinde görev yapan Ziya Bey'in 11'inci Tümen'i iki ay sonra Ardahan'a intikal eder ve 2'nci Tümen adını alır. Tarih Şubat 1921'dir.

Ahıska'daki Alay'ın Ardahan'a gelmesi üzerine tümen yeniden Iğdır'a döner. İki ay Iğdır'da kalan Ziya Bey önce Sarıkamış'taki eski görevine, oradan da Erzurum'a gönderilir. 1923 yılına kadar Asker Alma Dairesi Başkanı olarak Erzurum'da kalan Ziya Bey'in sorumluluk bölgeleri Erzincan, Rize ve Kars'a kadar uzanır. Asker Alma Daireleri'nin lağvedilmesi üzerine aynı yıl Erzincan'a atanır. 1926 yılında 1'inci Kolordu Divanıharp Başkanı olarak Afyon'a, dokuz ay sonra da Milli Savunma Bakanlığı İnşaat Dairesi Başkanı olarak Ankara'ya gönderilir. Bu görevde dokuz ay kalan Ziya Bey 1927'de 61'inci Tümen'e bağlı tugayın komutanı olarak Tekirdağ'a gider. 30 Ağustos 1930'da tuğgeneralliğe yükselir, 61'inci Tümen Komutanlığı'na vekalet eder. Bir süre sonra İzmit'teki 23'üncü Tugay Komutanlığı'na atanır. 1931'de İstanbul'a Askeri Liseler Müfettişi olur, aynı yılın eylül ayında emekli edilir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ilân edilmesi üzerine 2 Ekim 1939'da silah altına alınır, yedek askerlik görevini Çorlu'da yapar. 24 Aralık 1940'ta 1'inci Ordu Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay'ın emriyle İstanbul Askeri Mıntıkası Komutanı olur. 6 Mart 1942'de bu görevi devrederek İstanbul 2 No'lu Sıkıyönetim Mahkemesi Başkanlığı'na getirilir. 14 Temmuz 1943'de yaş haddini doldur-

ması nedeniyle ikinci defa emekli edilir. Ölüm tarihi 1 Haziran 1949'dur.

10

Tuğgeneral Ziya Bey'in yüzlerce sayfa tutan defterlerini bana yına hazırlamam için Adana Milletvekili Sayın Ziya Yergök getirdi. Daha ilk-tanışmamızda şahsıma gösterdiği güven için kendisine teşekkür ederim.

Kitabın hazırlanışı sırasında her zaman olduğu gibi bana büyük destek olan, görsel malzemeler ulaştıran genç tarihçi arkadaşım Kansu Şarmaşı'a, Prof. Dr. Bingür Sönmez'e, Balıkesir'den Tuğg. Ziya Yergök'ün fotoğraflarını gönderen oğlu Dr. Nurullah Yergök'e de özellikle teşekkür ederim.

Sami Önal
Acıbadem, 25 Haziran 2005

İçindekiler

ALAY KOMUTANLIĞI'NA ATANMAM, 17

Alay Subayları, 18; Seferberliğe Kadar, 20

SEFERBERLİK, 22

45 Gün Hapis Cezası Almam, 27; Tekâlif-i Harbiye, 30; Tatbikatlar ve Kışlama, 31; Harbe Giriyoruz, 32; Bir Rüya, 33; Yeniden Erzurum'a Dönüş, 34; Birkaç Söz, 37; Korku ve Ürkekliliğin Doğurduğu Kargaşalık, 45; Köprüköy Muharebesi, 47; Alay Taarruz Emri, 47; Büyük Bir Yanlış, 51; Köprüköy'de Ne Bulduk, 53; Acıklı Bir Manzara, 53; Köprüköyü Muharebesinin Kazanılmasının Sebepleri, 55; Yapılan Yanlışlar, 56; Zaferin Sağladığı Yararlar, 57; Düşman Neden Gece Baskını Yaptı?, 57; Galibiyetin Yankıları, 57; Garip ve Çok Acıklı Bir Manzara, 58; Karanlık, Korkunç Bir Gece, 69; Bir Askerin Olağanüstü Bir İşi, 75; Bir Aylık Süredeki Olaylar, 76; Çekilme Hakkında Birkaç Söz, 81

SARIKAMIŞ'A YÜRÜYÜŞ, 86

Gün Gün Sarıkamış, 86; Felâket Başlangıcı, 100; Küçük Bir Düşünce, 101; Unutulmayan Bir İyilik, 101; Yaver Kâmil'in Kaçamağı, 113; Çok Acıklı Bir Manzara, 115; Genel Görüş ve Düşünceler, 120; Enver Paşa Dönemi, 122; Sarıkamış Felâketini Doğuran Nedenler, 123; Bu Harpte Edindiğim İntibalar, 127

ESARET YILLARIM, 132

Esaret, 132; Bir Olay, 132; Hastahaneden Çıkarılış, 133; Kars'ta, 135; Bit Muharebesi, 136; Rus Hamamları, 138; Kara Ekmek,

139; Samara'dan İrbit'e, 140; Kamışlofta İnsanca Bir Davranış, 140; Rus Köy Evleri, 141; İrbit ve Burada Gördüklerim, 144; Taksim, 144; Ziyafet, 145; Krasnoyarsk'a Gidiş, 146; Rus Demiryolları, 147; İstasyonlar, 148; Krasnoyarsk, 148; Voyenni Gorodok Esirler Garnizonu, 148; Sibirya, 150; Su, 153; Lâğımlar, 153; Krasnoyarsk'ta Hayat, 154; Rusların Esirlere Karşı Davranışları, 156; Rus Askerinin Anlayışına Bir Örnek, 158; Nasıl Geçinirdik, 158; Nasıl Yaşardık, 159; Hastahaneler, 161; Muayene ve Tedavi Olmam, 161; Tiyatro, 163; Musiki, 163; Haysiyet Divanı, 164; Bolşevikliğin Ortaya Çıkışı, 165; Tuhaf Bir Değiş Tokuş, 166; Çuval ile Süt Satmak, 166

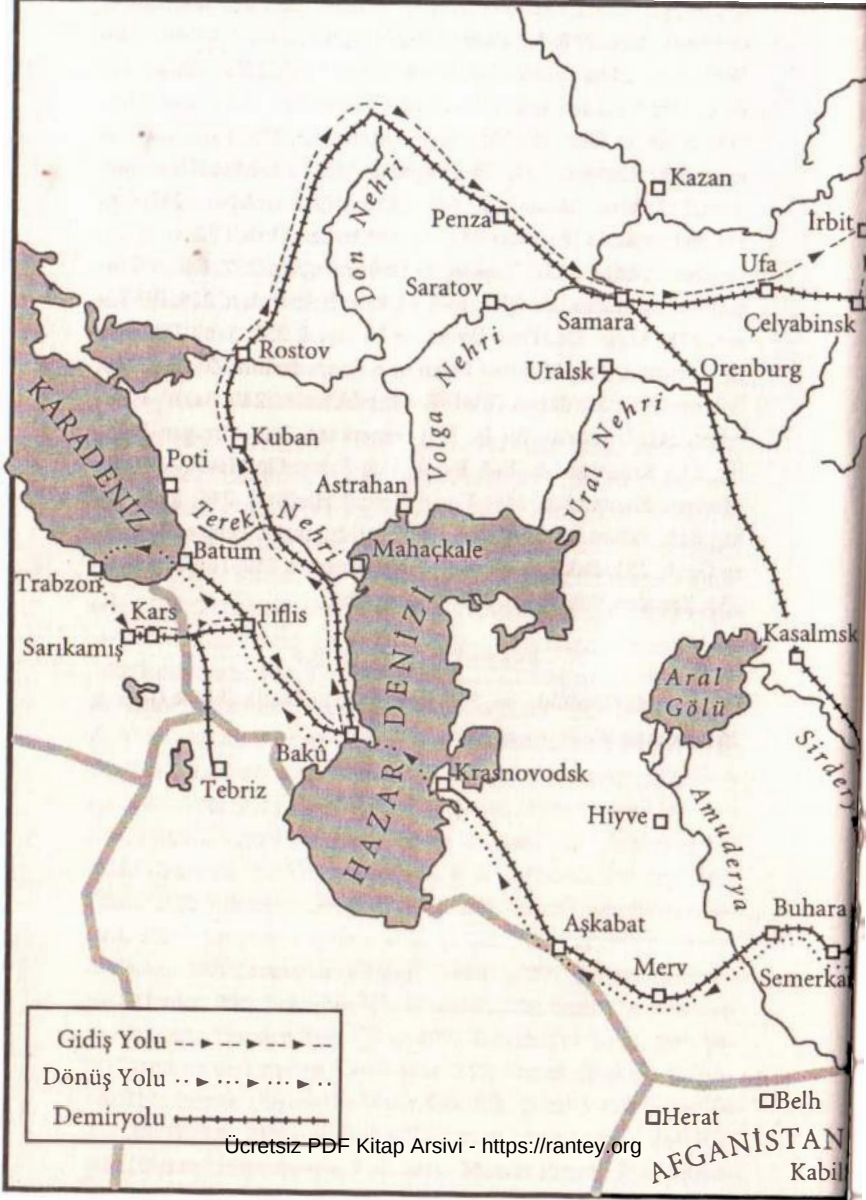
SİBİRYA'DAN BATUM'A, 169

Vatana Dönüş Hazırlığı, 169; Gitme Hazırlığı, 169; Yola Çıkış, 170; Tevkif Olunmamız, 170; Sibirya'nın Çeklerin Eline Geçmesi, 171; Tomsk, 173; Trende Kalmamız, 174; Avusturyalı Doktorların Gayreti, 174; Tomsk'ta Hayat, 175; Tatarların Bize Gösterdikleri Sempati, 175; Kırmızı, 176; Bir Milyonerin Sarayı, 177; Adabımuaşeret, 178; Tatarlarda Din ve Ahlâk, 178; Olumsuz Cevap, 179; Tatarların Cenazelerine Karşı Davranışları, 180; Kaçma Hazırlıkları, 180; İstasyonda, 182; Trende, 182; Hızır'a Kavuştuk, 185; Bu Yolu Niçin Seçtik?, 191; Yola Çıkış, 192; Kırgızlar, 192; Kırgız Yemeği, 193; Sıkıntılı Bir Gece, 194; İkiye Ayrılma, 195; Eşkıya Korkusundan Paralarımızı Nasıl Sakladık?, 196; Buğu Ekmeği, 197; Döbicin'de, 198; Şamî Damolla'nın Taassubu, 199; Önemli Bir Mesele, 200; Ali Kemal'in Öğrencileriyle Görüşme, 201; İttihat ve Terakki Cemiyeti İçin Toplanan Para, 202; Çeğöcek'e Mektup, 203; Bilet, 203; Sidung'ta Geçen Günler, 205; Şamî Damolla'nın Foyası, 205; Türklerin Kıyafeti, 206; 12 Günlük Yolculuktan Anladıklarım, 207; Tarancıların Başına Gelenler, 207; Kırgızların Başına Gelenler, 208; Yolculuk İçin Hazırlık, 208; Şamî Damolla'dan Ayrılmamız Yeniden Yola Çıkış, 209; İli Nehri'ni Geçiş, 209; Şamî Damolla ile Yeniden Karşılaşma, 210; Pişpek (Bişkek) Yolunda, 211; Pişpek (Bişkek)'te Neler Gördük, Nasıl Vakit Geçirdik, 212; Bir Baskın, 213; Naçalniğin Baskını ve Hapisliğimiz, 214; Pişpek (Bişkek) Hapishanesi, 216; Lezgi Memet Efendi, 218; Bitlen-

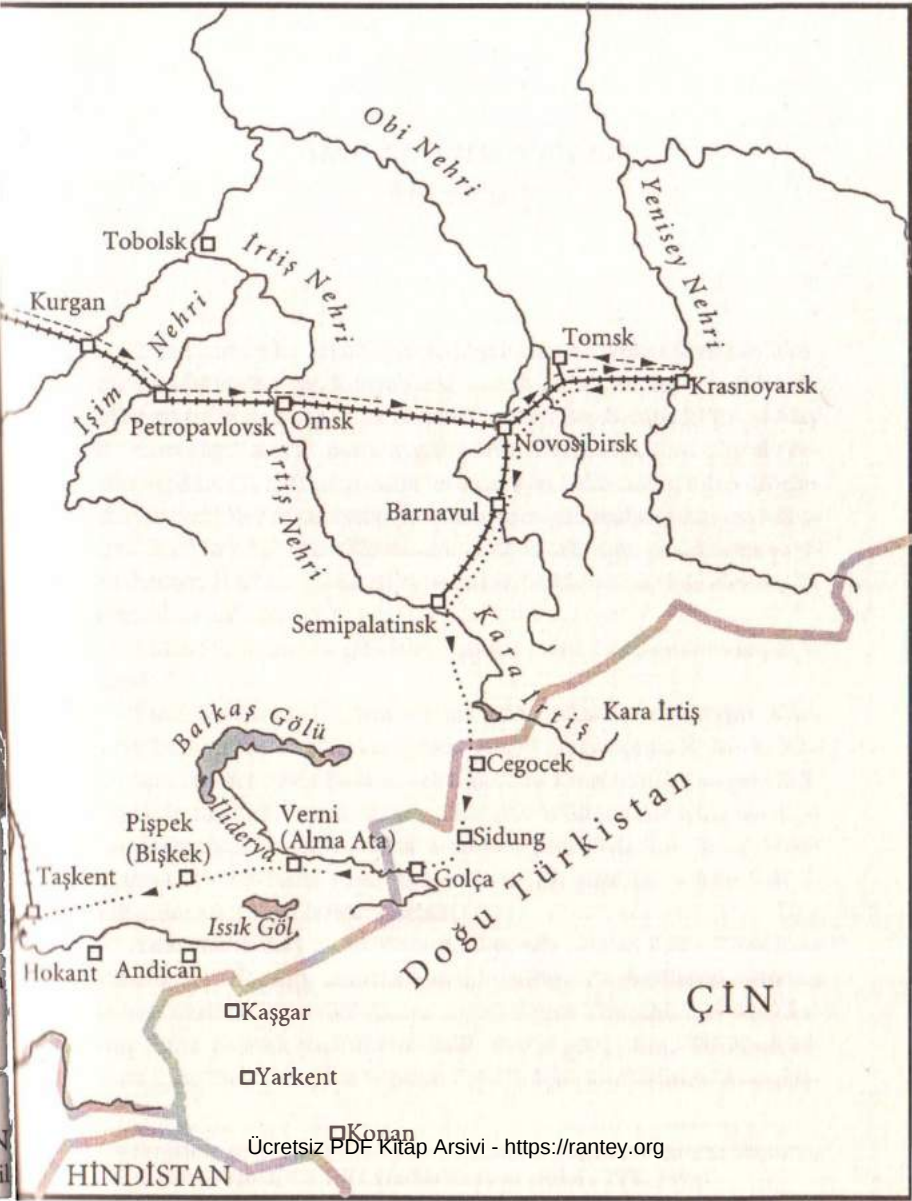
me, 219; Araştırma Heyeti, 220; Sorgulama, 221; Rus Koğuşunda Geçen Günler, 222; Kısa Süren Bir Heyecan, 223; Amelelik, 224; Bir Kırgızın Başına Gelen, 224; Ziyaretçi Günü, 225; Acılı Bir Sevinç, 226; Bir Tatarın Himmeti, 227; Kurtuluş , 228; Pişpek (Bişkek)'te Geçen Günler, 228; Dügân Mahallesi, 229; Taşkent'e Hareket, 230; Taşkent, 231; Yeni Taşkent, 232; Taşkent'te Neler Gördüm, 233; Mehmet Emin Kimdir?, 233; Öğretmenliğim , 235; Öğrenciler ve Maaş Durumumuz, 236; Müselles, Özbek Pilavı, Çilim ve Gazi Üzerine , 236; Taşkent'te Üzüm Bağları, 237; Ölüm Sırasında ve Sonrasındaki İşler, 237; Taşkent Hamamları, 238; Bir Suare, 238; Afgan Elçisi'nin İkram ve Hediyesi, 239; Şamî Damolla ile Görüşme, 240; Mehmet Emin'in Kayınpederinin Ziyafeti, 240; Evlenenler ve Karılarını Orada Bırakıp Gelenler, 240; Bakû'ya Hareket, 241; Unutulan Bir İş, 241; Semerkant, 242; Astragan-Babılık, 243; Krasnivodsk, 244; Bakû, 245; Takiyef'in Hastanesi, 246; Modern Hamamlar, 246; Yusuf Kemal Hadisesi, 246; Yola Çıkış, 248; Vahan ile Görüşme, 249; Korktuğumuz Felâket Başımıza Geldi, 251; Bakû'ya Dönüş ve Tutuklanma, 252; Hapishanede, 253; Yeniden Yola Çıkış, 255; Batum, 256

ESARET DÖNÜŞÜ, 259

Erzurum'da Gördüklerim, 259; Büyük Bir Felâketin Önüne Geçme, 261; Sarıkamış'a Hareket, 262

Gidiş Yolu - - - - -
Dönüş Yolu
Demiryolu ————

Alay Komutanlığı'na Atanmam

Uzun zaman karargâhlarda kaldığımdan mı, yoksa Şerif Bey'e yaranamadığımdan mı, kıtaya daha yararlı olduğumdan mı nedendir bilmem belki de bana iyilik olsun diye Şerif Bey benim 83'üncü Alay Komutanlığı'na atanmamı uygun gördü. Atama teklifine olumlu cevap verdim. Çünkü uzun süre kıtadan ayrı kalmaktan, büro işlerinden ve Şerif Bey'in sebatsız, programsız uygulamalarından usanmıştım. Şerif Bey, Kolordu Komutanı'nı da kandırdığı için atanma yazımı hemen Harbiye Nezareti'ne yazdı ve birkaç gün içinde Nezaret'in emrini çıkardılar.

Yukarıda yazdığım gibi işler makine hızıyla ve zamanında yürüyordu.

Emri alır almaz işlerimi yerime gelen arkadaş'a devrettim. Kurmay Başkanı ve öbür arkadaşlarla görüştüktan sonra Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa'ya çıkarak Alay Komutanlığı'na getirildiğim için teşekkür ettim. Paşa'ya, bu görevi büyük bir iyilik saydığımı, teveccühlerine layık olmaya çalışacağımı söyledim. Bu sözlerim üzerine Ahmet Fevzi Paşa "Benim buna hiç şüphem yoktur." diyerek elimi sıktı ve gülerек uğurladı.

Yoncalık'ta eski Redif Komutanlığı'nda oturan Fırka Komutanı Ethem Bey'e(*) gidip atanma emrini verdim. Direktiflerini aldıktan sonra, hastane iken yıkılmasını engellediğim Yoncalık'taki Alay karargâhına geçerek yardımcım Salih Bey'le görüştüm. Gönlnü almak için: "Ben senin komutanın değil, küçük kardeşinim. Askeri iş-

(*) Sarıkamış muharebeleri sırasında Ruslara esir düşmüş ve esarette ölmüştür. (İsmet Görgülü: *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Ankara TTK, 1993)

lere, yani talim ve terbiyeye ben bakarım, idari işlere de siz. Gücüm yettiği kadar size hizmet etmeye çalışacağım. Umarım ki bana zerre kadar darılmazsınız.” O da çok iyi davranarak ertesi günkü tabur ve bölük komutanları ile öbür subayları çağırdı, benim Alay Komutanlığı’na atandığımı hatırlattı, yeni düzenleme hakkında gereken sözleri söyledi.

Alay işleriyle geceli gündüzlü uğraşmaya başladım. Salih Bey’e de her akşam yarım okka kadar süt, bekâr olduğu için ara sıra yemek gönderiyor, bazı günler de onu eve yemeğe çağırıyordum. Böylece seferberliğe kadar pek tatlı vakit geçirdik, birbirimizi hiç incitmedik.

Salih Bey eskiden Van bölgesinde yararlı hizmetler verdiği için tanınmış bir subay olduğunu, fakat bu Kolordu’ya yeni geldiğinden dolayı haklarını yitirdiğini anlatmıştı. Gerçekten seferberlikte atandığı 9’uncu Kolordu Katar Redif Komutanlığı’nı da da büyük hizmetler verdi. Ancak, yeni görev yeri Ilıca veya başka yerlerde karşılaştığımızda Alay’da gösterdiği samimiyetten eser kalmamıştı. Çok soğuk davranıyor, ben bu davranışına bir anlam veremiyordum. Ama ben bu soğukluğu işlerinin çokluğuna yorarak kendisine hizmet ve saygıda hiç kusur etmedim.^(*)

Alay Subayları

Alay Komutanı: Mümtaz Binbaşı Ziya Bey

Alay Komutan Yardımcısı: Salih Bey.

Yarbay Salih Bey bir ay sonra 9’uncu Kolordu Katar Redif Komutanlığı’na gitti.

(*) Salih Bey 1927’de İstanbul’daki 3’üncü Kolordu Karargâhı’nda albay rütbesiyle levazım başkanıdır. Sevilen, sayılan bir subaydır. Anıların sahibi Ziya (Yergök) Bey de 61’inci Tümen Komutanı’dır. Ziya Bey bir gün eski arkadaşları Salih Bey’i Kolordu karargâhında ziyaret eder, ancak soğuk karşılanır. Nedeni ise 13 yıl önceki bir dargınlığa dayanmaktadır. Salih Bey, Ziya Bey’in vaktiyle 83’üncü Alay Komutanlığı’na getirilip kendisinin komutan yardımcılığında bırakılmasını bir türlü hazmedememiştir. Atama işinde Ziya Bey’in etkili olduğunu, kırgınlığının bu olaydan kaynaklandığını açık açık söyler.

Alay Yaveri: Mülâzım (Teğmen) Bursalı Kemal Bey'di. Bu subay çok çalışkan, dürüst, kararsız ve unutkan idi. Balkan Harbi'nden kalma bir ürkekliği ve korkaklığı vardı. Bana yardımcı olacağına pürüzler çıkarır, ben de bu pürüzleri temizlemeye çalışırdım.

1'inci Tabur Komutanı: Kolağası [Binbaşı-Önyüzbaşı arası] Ethem Bey. Önceleri Yemen'de bulunmuş, genç yaşında kolağalığına yükselmiş bir subaydı. Ağır kanlı fakat Alay'ın en iyi tabur komutanıydı. Alay'da çok yararlı hizmetler görmüştür.

Bölük Komutanı: Yüzbaşı Erzurumlu Süleyman. Değerli bir subay olup Köprüköy muharebesinde şehit olmuştur.

Bölük Komutanı: Yüzbaşı Erzurumlu Sabri. Pilo Sabri adıyla ünlenen cesur ve çalışkan bu subay Köprüköy muharebesinin ilk şehitlerindendir.

Bölük Komutanı: Yüzbaşı Erzurumlu Hamdi. Sınıf arkadaşım. Aynı zamanda İkinci Tabur Komutanlığı'na vekâlet ediyordu. Kılıçgediği çatışmalarında şehit oldu. Yerine Tabur Komutanlığı'na asaleten Binbaşı Bağdatlı Reşit Bey geldi. Bu subay Deli Reşit diye tanınan asabi, gözünü ateşten sakınmayan, tehlikelere aldırmayan, geçimsiz bir kişi idi. Yerine göre taburun sevk ve idaresini bir yana bırakır, eline silahı alarak neferler gibi çarpışırdı.

Bölük Komutanı: Sivaslı Yüzbaşı Çerkes Musa Nazım. Bu subay sevk ve idare bakımından iyi, fakat kendisinden umulan gayreti gösteremeyen birisi idi.

3'üncü Tabur Komutanı: Binbaşı Batumlu Mehmet Ali. Aslen Gürcü idi. Sarhoş, aklı hiçbir işe ermez fakat çok çalışkan ve söz dinleyen bir subaydı.

Bölük Komutanı: Yüzbaşı Erzurumlu Ziya. Bu subay Tabur Komutanı'nın akıl hocası idi. Sarıkamış muharebesinde şehit olduğunu söylediler.

Bölük Komutanı: Birinci Mülâzım (Üsteğmen) Erzincanlı Mustafa. Çalışkan, namuslu fakat o ölçüde kararsız bir subaydı. Yüzü gülmez, her şeyi kötüye yorardı.

Makineli Bölük Komutanı: Yüzbaşı Hulusi. Ağır başlı, iyi bir subaydı. Fakat korkak ve basur hastası idi.

Bunların dışında Alay'da şimdi adını unuttuğum, Rusların bir gece baskınında şehit olan Eğinli bir üsteğmen, Dr. Yüzbaşı

Şehabettin, Dr. Yüzbaşı Kemal ve Dr. Yüzbaşı Hâzım vardı. Ayrıca Alay'ın atılğan, değerli subaylarından birisi de Meşrutiyet döneminde İstanbul Harbiyesi'ni bitiren Asteğmen Erzurumlu Pastırmacıyan Vahan'dı. Bu subay Köprüköy muharebesinde bacağından yaralanmıştı.

Alayın bir de kötü, kötü olduğu kadar beceriksiz Rumelili Niyazi adlı bir subayı vardı. Hayatımda bundan kötü bir insan görmedim ve bu adam nasıl subay olmuş hep hayret edip durdum.

Seferberliğe Kadar

Alay karargâhındaki subaylar 3'üncü Tabur'dan maaş ve erzaklarını alırlardı. Meşrutiyet'ten önce subaylara hem erzak, hem de maaş verilirdi. Meşrutiyet ilânından bir yıl sonra subaylardan erzağı kaldırdılar, yalnız maaş verdiler.

Meşrutiyet'ten önce bir yüzbaşı dört altın lira maaş ve dört nefer erzakı alırdı. Ki dört nefer erzakı da aşağı yukarı iki altın lira tutardı. Bir binbaşı sekiz buçuk altın lira ile dört nefer erzakının biraz fazlasını ve iki at yemi alırdı. Erzak ve at yemi bedeli üç buçuk dört lira kadar bir para ederdi.

Erzak kaldırıldıktan sonra at yemi kaldırılmadı. Yüzbaşılara at yemi bedeli verilmezdi. Yüzbaşılar da bu yüzden teğmenler gibi yaya yürümek zorundaydılar. Binbaşılardan eline 18 altın lira kadar bir para geçerdi. Öbür subaylar ve astsubaylar buna göre para alırlardı.

Bu kanunun uygulanması sırasında yurdun her yanında fiyatlar bir kat daha artmıştı. Bu durum Erzurum'da da açıkça seziliyordu. Halk subaylar ve memurlara "yorulmadan, zahmet çekmeden, bedava para alıyorsunuz" diyerek alışverişlerde özellikle bunlara pahalı mal satarlardı. Başkalarına beş kuruşa verdikleri bir malı memurlar ve subaylara altı yedi kuruştan aşağıya vermezlerdi. Halk, maaş sahiplerini çekemediğini sanki telgrafla birbirine haber vermiş, buna göre fiyatları yükseltmişti.

Alay karargâhı fırkaya (tümene) bir telefonla bağlanmıştı. Top Dağı'na telefon olmadığı için taburun bir iki posta neferi sürekli olarak Alay karargâhında bulunmak zorundaydılar.

Öğle paydosunda ve akşamları kâğıtları imzalar, sabahları erken

gelen evraka göz gezdirir, gereken emirleri verdikten sonra atıma biner, taburların daha önce yazılı olarak bildirdikleri talim yerlerine giderdim. Ara sıra gece talimleri, gündüz tatbikatları ve yürüyüşler yaptırırdım. Atışların usulüne uygun bir biçimde ve zamanında yaptırılmasına dikkat eder, bölük komutanlarına vakit bırakırdım. Bir gün kızgın güneş altında, topraklar içinde yatıp kalktığımızı seyreden bir köylü içinden geçenleri açığa vurmuş “Gerçekten sizin aldığınız para helâl imiş,” demişti.

Seferberlik

Fransızlar, 1870-71'de Almanlardan yediği ağır dayanın intikamını ve Alsace-Lorraine'i geri almak isteği ile Ruslarla anlaşmışlardı.

İngilizler, yakın zamana kadar kuzeyden Hindistan'a yaklaşan Ruslara dış biliyor, onlara hadlerini bildirmek için fırsat kolluyorlardı.

İngiltere, donanmasını İngiliz donanmasına yaklaştıran, ilim, sanat ve teknolojiye eşsiz derecede ilerleyen, dünya pazarlarını ele geçiren, güçlü bir orduya sahip olan Almanya'yı haklamak için düşman saydığı Ruslarla da birleşerek Fransızların safına geçmişti.

İtalya, Almanya ve Avusturya'nın müttefiki iken Trablusgarp Harbi'nde İngiliz ve Fransız yardımı aldığı için müttefiklerinden habersiz Fransızların yanına geçmişti.

Romanya Avusturya'nın müttefiki iken kuvvetli tarafa yardım etmeyi çıkarına daha uygun buluyordu.

Saraybosna'da Avusturya veliahdı Arşidük Ferdinand'ın bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi sonucu Avusturya Sırbistan'a harp ilân etti. 28-31 Temmuz 1914 tarihleri arası Almanya, Fransa, Belçika, İngiltere ve Rusya devletleri kendilerini önce seferberlik, daha sonra da harp içinde buldular. İtalya ve Romanya şimdilik tarafsız kalıyorlardı. Biz de Almanya'nın ısrarı üzerine önce tarafsız kalmış, 20 Temmuz-2 Ağustos 1914 tarihleri arasında da seferberlik ilân etmiştik.

Biz niçin harbe girdik? İngiltere ve Fransa'nın saflarına neden geçmedik? Boğazlar bizde idi. İngiliz ve Fransızlar İstanbul'u Ruslara verme sözü vermişlerdi. Bunun için bizi ittifaklarına almıyor, isteklerimizi kabul etmiyorlardı.

Cemal Paşa'nın Fransa ile anlaşmak hususundaki girişimlerine Fransa memnun kalmış, donanmasının manevralarına bizleri davet

etmiş, ancak Ruslarla müttefik oldukları için Osmanlı ile ittifak yapmamışlardı. Açıkça anlaşıyordu ki harbe girmesek bile İstanbul elden gidecek, ülkemiz parçalanacaktı.

Artık doğal olarak Almanların tarafına geçmemiz gerekiyordu. Üstelik İngiliz ve Fransızların ilgisizliğine karşılık Almanlardan birçok konuda destek ve yardım sözü de almıştık. Topraklarımız tehlikeye düştüğü takdirde Almanya ordusuyla yardıma gelecek, kapitülasyonların kalkmasına destek olacak, paraca da bize arka çıkacaktı. Almanlarla bu şartlar altında anlaştık. Gerçi Almanlar önceleri çok nazlandı, ancak ağustosta harp başladıktan sonra böyle bir anlaşmayı kabul ettiler. Oysa ki Almanların bu ittifaktan büyük çıkarları vardı. Osmanlı'nın Boğazlar'ı kapatacağını, Mısır ve Kafkasya'ya asker sevk edeceğini, Rusya ile müttefiklerinin yardımlaşma yollarını keseceğini, birleşmelerini engelleyeceğini, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin bir bölümünü kendi üzerine çekerek cephelerdeki işini kolaylaştıracağını Almanlar kestirmezler miydi: Ama biz de denize düşenin yılana sarılması gibi böyle bir ittifaka girmeyi canımıza minnet bilmiştik.

Almanlar ne kadar erken yardım görürlerse o kadar yararlanacakları için, biz de güçlü Alman ordularına güvendiğimiz ve zaferden emin olduğumuz için bir an önce seferber olmak istiyorduk.

Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilân etti. Seferberlik genel olduğu için 38-45 yaş arası dışında kalan 18 yıllık dönem toptan silah altına çağırılmıştı.^(*) Redif teşkilatı lağvedilmiş olduğundan silah altına gelecek askerler hep çekirdek halinde bulunan Nizamiye birliklerini takviye edeceklerdi.

Silah altına çağırılan 18 yıllık dönemdekiler suçlu duruma düşmemek için derhal askerlik şubelerine koştular. Askerlik şubeleri şaşkına döndü. Kadroları dar, kayıtları yanlış ve eksik olduğu, üstelik celp ve sevk pusulaları da hazır olmadığı için Askerlik Şubeleri'nin önü ikmal askerleriyle doldu. Bunların birçoğu günlerce dışarıda sokaklarda, cami avlularında yattı, işlerinin görülmemesi yüzünden perişan oldular. Sızlanma ve şikâyetler arttı, bazı askerler de evlerine dönmek zorunda kaldılar.

(*) Yemen'deki 7'nci Kolordu ile 21'inci Asir Fırkası ve 22. Hicaz Fırkası'nda askerlik yapanlar çağrı dışı tutuldular.

Niçin böyle olmuştu? Bana kalırsa orduda başlayan çağa uygun teşkilatlanmanın henüz tamamlanmamış olması, disiplinin tam sağlanamaması, çarkların iyi işlememesine ve karışıklığa neden olmuştu. Eğer birliklerin ihtiyacı tam olarak tespit edilip çağrı ona göre yapılsaydı, bu çağrı yapılırken bölge halkının durumu ve devlete bağlılığı da hesap edilseydi hiçbir karışıklık olmazdı. Fakat Balkan Harbi'nden yeni çıkılması, seferberliğin bir an önce bitirilmesinin gerekmesi, savaş tehlikesi zamanının da henüz belirgin olmaması yüzünden böyle bir çağrı zorunlu olmuştu.

Her ne olursa olsun gerek yeni dönem, gerekse ikmal askerleri evlerinden kıtalarına giderlerken akıl almaz zorluklarla karşılaşmalı, sıkıntı çekmemelidirler. Bunların orduya severek katılmalarını, her türlü ihtiyaçlarını karşılamak ve rahatlarını sağlamak şarttı.

Seferberliğin ilânının ardından Erzurum'un sağlamlaştırılmasına, tahkimine başlanmıştı. Bu nedenle 83'üncü Alay'ın taburları Sılköy, Çiftlik ve Kân köylerine dağıtılarak buralarda ayakta ateş etmeye uygun siperler kazdırılıyordu. Taburlar çadır kurmuş, geceli gündüzlü çalışarak tahkimat ve eğitimle uğraşıyorlardı. Aynı zamanda kışalarda bıraktıkları çekirdek erler aracılığıyla yeni gelen ikmal erlerinin kaydını, giydirilmesini ve bölüklere dağıtımını yapıyorlardı.

Ulaştırma komisyonunun gönderdiği hayvanları, bunların semer ve yular takımlarını teslim almak, kaydetmek, uygun duruma getirmek de bunların göreviydi. Mevsim yaz, havalar sıcak ve Ramazan ayı olduğu için bu işler çok ağır geliyordu. Oruç tutmamak resmen emrolunmamıştı. Bu da çok yerinde bir davranıştı.

Bu ramazanda orucumu bozmadım. Ama ömrümde bu ramazanda çektiğim sıkıntıları da çekmedim. Bana seferberlik dönemi, muharebeden çok ağır geldi.

Fırka'dan yazılı ve telefonla aldığım emirleri taburlara ulaştırmak, kayda geçmek, her gün istenen personel ve erat çizelgelerini incelemek, yanlışları düzeltmek için çıkış yerlerine geri göndermek, gelen düzeltilmiş bilgileri yeniden Fırka'ya ulaştırmak bizim işimizdi. Bunun yanında yeni gelen erlerin okur yazarlık, sanatkârlık, fiziki yapılarına göre taburlar arasında eşit olarak dağıtımını yaptığımız gibi, hayvanları da cins ve cüsselerine göre dengeli bir biçimde dağıtıyorduk.

Askerin giyim eşyasının ve hayvan takımlarının Alay'ca dağıtımı hep yazılı belgelere dayandırılıyor, mazbatalar sevk yerlerine gönderiliyordu. Bu işler öyle kolay yapılmıyordu. Çünkü kolordudan mangaya kadar çok sıkı bir denetim vardı. Kolordular orduya, ordu da Genel Karargâh'a hesap vermek zorundaydı. İşin içinde ihtar, tembih, tekdir gibi cezalar da eksik olmazdı. Altı-yedi saat uykusu dışında dinlenme mümkün değildi.

Ordu böyle çalıştığı halde vilayet barış dönemindeki çalışmasına bir şey katmamıştı. Ordu didinir, parçalanır, fakat ordu kadar ilgili olması gereken hükümet hiç normal durumunu bozmadı. Bu, hükümet teşkilatının bozuk olmasından ileri geliyordu. Kimsenin yetkisi yoktu. Kimse kimseden korkmazdı. Cezalar o ölçüde hafif ve caydırıcı olmaktan uzaktı. Sıkıyönetim ilân edildiği halde hükümet bundan hiç etkilenmemişti.

Öyle sanıyorum ki memurlar "Muharebe askerin görevidir. Ordu askerini toplansın, erzakını hazırlasın, ihtiyaçlarını karşılasın. Biz de elimizden geldiği kadar yardım edelim," diye düşünüyorlardı. Bu düşünce hükümet memurlarının zihnine iyice yerleşmişti. Olağanüstü zamanlarda olağanüstü çalışmaya alışmamış, sıkışınca "İşte çalışıyoruz!" diyen bir anlayışla karşı karşıyaydık. Daha doğrusu bunlarda kanun korkusu, emir korkusu yoktu. Korkuyu bir yana atıp görevde kusur edenler iffeti bozuk kabul edilip horlansalar, dışlansalar durum böyle olmazdı.

Alay karargâhındaki işleri yoluna koyduktan sonra hemen ata biner, acele tahkimât [sağlamlaştırma] yerine koşar, taburların çalışmalarını hızlandırırdım. Bir gün öncesine göre yapılan işlerin azlığını veya çokluğunu kontrol eder, çalışanları taltif, çalışmayanları da tekdirle cezalandırırdım. Aralarına rekabet sokmak için Tabur komutanlarını da yanımda dolaştırırdım. İkmal erlerinin eğitimi de çok önemsendiğinden onları da denetleyip iftar vakti ağzım kurmuş, dilim tutulmuş bir vaziyette eve gelirdim. Yatıncaya kadar Fırka'dan ve taburlardan gelen evraka bakar, acele olanların gereğini yapar, ondan sonra yatağa girerdim. Yatakta ertesi günü yapılacak işleri düşünür, noksanlarımızı göz önüne getirir onların düzeltilmesini planlardım.

3'üncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa orduya yeni atanmış,

komutan ve subayları daha tanımadığı için suçluyu suçsuzu ayırmaksızın herkese çok acı ve ağır davranıyor, birçok kimselerin kalbini kırıyordu. Kolordu ve Fırka komutanları bile yaka silkiyorlardı.

Olağanüstü dönem olduğu için Hasan İzzet Paşa'nın hiddet ve şiddeti çok görülmesi de adamına göre davranması gerekirdi. Bize böyle adam lazımdır ki işler zamanında yapılabilsin. Nezaketle, insanca davranmak bize yaramaz. Bunları düşünerek Hasan İzzet Paşa'nın tekdirlerine katlanıyordum.

Tahkimât bu bölgede bittikten sonra Alayımızı Müdüрге köyünün iki kilometre güneyindeki Vank'a gönderdiler. Bu zamana kadar ıkmal erleri ve taşıma araçlarıyla kadromuz dolmuştu. Vank'ta dahi hem tahkimat yapıyor, hem de eğitimle meşgul oluyorduk. Haftada bir gece evlere gidiyorduk.

Hasan İzzet Paşa iki işe çok önem verirdi:

Taşıma hayvanlarına semerleri iyi uydurulmuş, kolonları ve öbür takımları yeterince bağlanmış, yükleri iyi denkleştirilmiş olacaktı. Paşa bunlara çok dikkat ederdi. Boş hayvanlara erlerin binmesini yasaklayarak atların yedekte taşınmasını isterdi. Böyle yapmayan erleri azarladığı gibi, hayvanların ait olduğu Alay komutanlarına da ceza verirdi.

Derdi ki "Bu fakir millet Balkan Harbi'nden yeni çıktı. Bu hayvanlar ne kadar ağlayıp sızlanmalarla elde edilmiştir. Bu harbi bunlarla idare etmeye mecburuz. Çünkü bunların yerini dolduracak hayvan bulamayız. Bunlar olmazsa ne erzak, ne de cephane taşınır. O halde yenilgi kesindir. Ordunun eli ayağı olan bu hayvanlara erlerden daha iyi bakmak lazımdır."

Paşa çok haklıydı.

Eğitim sırasında erleri durdurup tanımlamalarla, konferanslarla vakit geçirmekten kaçınarak daima hareket halinde görmek isterdi. Birliklerin eğitimini uzaktan, kendilerine görünmeden seyreder, erlerin durduğunu gördüğü zaman ansızın ortaya çıkar, eğitim subaylarını haşlar, Alay komutanlarını yerin dibine geçirirdi. Eğitimin kesintisiz yapılmasını istemesinin asıl nedeni erlerin yürüyüş yeteneğini artırmak içindi.

O yalnız erlerin değil, subayların da yürüyüş yeteneklerinin artmasını, idmanlı olmalarını, çabuk davranmaya alışkın olmalarını is-

terdi. Yavaş hareketten hiç hoşlanmazdı. Eğitimde oldukça ilerledikten sonra uzun yürüyüşler yapılmasını, tatbikat ve gece harekâtı eğitimlerini isterdi.

45 Gün Hapis Cezası Almam

Bir gün birinci ve ikinci taburları alarak eğitim amacıyla Palandöken tabyalarına gitmiştim. Üçüncü taburu hangi nedenle götürmediğimi hatırlamıyorum. Tabyalarda subay ve erlere istihkâmları, istihkâmların düzenli birer koğuştan ibaret olan korunaklı yerlerini, cephaneliklerini, iç ve dış hendeklerini gezdirdim. İstihkâmları biz savunuyormuşuz gibi bir mesele vererek siperleri işgal ettirmek ve tabyaları susturmak konusunu anlattım. Düşmanın siperlerimizi ele geçirip tabyalarımızı susturması için asker sayısı bakımından bizden en az beş kat fazla olmasının gerektiğini söyledim. Düşman topçusu bizden birkaç kat fazla olmadıkça piyadeleri ne kadar çok olursa olsun buraları zaptedemeyeceğini herkese inandırarak söyledim. Sonra yine bir mesele vererek ve artçı tertibatı alarak döndük.

Öğleden sonra saat birde Palandöken Boğazı'ndan Kiremitliğe doğru inmeye başladık. Biz Boğaz'dan çıkmadan az önce Hasan İzzet Paşa, 9'uncu Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ve 28'inci Fırka [Tümen] Komutanı Kurmay Albay Ethem Bey bölgesi dışında, Kiremitlik yakınında eğitim yapan Üçüncü Tabur'u görmüşler. Bizim sersem, sarhoş 3'üncü Tabur Komutanı Binbaşı Gürcü Mehmet Ali'ye öbür taburların ve Alay Komutanı'nın, yani benim nerede olduğumu sormuşlar. Binbaşı Mehmet Ali bilmediğini söylemiş. Bunun üzerine Hasan İzzet Paşa köpürmüş ve Kolordu Komutanı'na seferberlikten sonra olmak üzere 45 gün hapsedilmemi emretmiş. Ahmet Fevzi Paşa "Paşa Hazretleri, biz bu adamı tanırız. Çok vazifешinas, çalışkan ve namuslu bir adamdır. O herhalde önemli bir işten dolayı burada bulanamamıştır. İzin verin araştırılim. Kusuru varsa emrinizi baş üstüne yerine getirelim. Aksi takdirde bu değerli subayı mağdur etmiş, sindirmiş, yıldırılmış oluruz," demişse de "Hayır olmaz!" cevabını almış. Hasan İzzet Paşa kırk dere-den su getirerek kendisini haklı çıkarmış, "Derhal emrimi icra edin ve kendisine tebligat yapın," demiş.

İşte tam bu sırada bizim kolbaşı Palandöken Boğazı'ndan sökün etmiş, ilerlemeye başlamış. Biraz beklemişler. Kol uzadıkça uzamış. Hasan İzzet Paşa yaverini göndererek bu askerlerin hangi birliğe mensup olduklarını öğrenmek istemiş. Durumu öğrenen yaver, Paşa'ya "83'üncü Alay Palandöken tabyalarında tatbikat yapmış. Başlarında Alay Komutanı olduğu halde 1'inci ve 2'nci taburlarla dönüyorlar." bilgisini vermiş. Kolordu ve Fırka komutanları Ordu Komutanı'nın yüzüne "Biz demedik mi? Alay Komutanı bildiğiniz subaylardan değildir," der gibi bakmışlarsa da Hasan İzzet Paşa emirini almadan dönüp gitmiştir.

Böyle bir olayı ben ancak Ruslara esir olduktan sonra Krosnoyarsk esir kampında, olay günü paşaların yanında bulunan Fırka ve Kolordu Kurmay Başkanları Yüzbaşı Rifat ve Binbaşı Şerif beylerden(*) öğrendim.

Kolordu ve Fırka komutanları ile kurmay başkanları üzülmeme için olayı bana sezdirmemişlerdi.

Bir gün Sıvışlı Tabyası civarında Alay'ımla tatbikat yaparken Hasan İzzet Paşa çıkageldi. Acele marş marş komutu ile tabyanın işgalini emretti. Emri ben de Alay'a tebliğ ettim. Alay'ın tabyayı işgal istendiğinden koşan taburlarla birlikte ben de yaya olarak dağa tırmandım. Yaklaşık 500 metre yükseklikte bir tepeye çıkmak zorunda kaldık.

Bu emirle Hasan İzzet Paşa subay ve erlerin dayanıklılık ve pişkinlik derecesini anlamak istemişti. Paşa bu gibi talimlere çok önem veriyordu.

Taşıma vasıtalarını saymazsak erat seferberliği bir haftadan az sürmüştü. Çünkü seferberlik geneldi. Değişik doğum tarihli askerler toplandığından kadrolar az zamanda dolmuştu. Taşıma vasıtalarını vilayetin İdare Meclisi ile Belediye azaları ve askerden de bizim matematik hocamız Cezir Mevlüt Bey'den oluşan komisyon tespit ediyordu. Bu komisyon sabahleyin saat onda Hükümet Konağı

(*) Bu olay Köprülülü Şerif (İldem) Bey'in anılarında da ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bkz. *Sarıkamış*, Köprülülü Şerif (İlden): Yeni yazıya çevirip yayımlayan: Sami Önal. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 4. basım İstanbul 2005, s. 53-54.

önünde toplanır, polis ve jandarma çarşı pazardan, hanlardan yakaladıkları at, katır, öküz ve manda arabalarını bunlara getirir, değer biçtiyordu. Mallarına değer biçilen kişilerin ellerine komisyon tarafından birer mazbata verilirdi.

Mal sahipleri Maliye'ye mazbataları ile başvurup paralarını istedikleri zaman kendilerine ödemenin muharebeden sonra yapılacağı söylenirdi. Bu tutum Taşıma Vasıtaları Tedariki Kanunu'na aykırı idi. Kanun, barış zamanında yazılmış ve tespit edilmiş olan vasıtaları sahiplerinden alırken bedelinin de peşin ödenmesini mecbur kıları. Ancak taşıma vasıtaları toplanırken halktan varlığı oranında ve mazbata karşılığı, sonradan ödenmek şartıyla para toplanıp vasıta sahiplerine verilmesi yine bu kanun gereği idi.

Taşıma vasıtalarının tespiti o zaman mümkün olmadığı gibi şimdi de mümkün değildir. Çünkü içinde baytarın da bulunduğu komisyon bir tarihte köylere giderek tespitler yapmış. Ancak aradan uzun süre geçtiği halde yazılan hayvan ve vasıtalar kontrol edilmemiş. Bunlardan sakatlananlar, ihtiyarlayanlar, satılanlar olduğu gibi bir kısmı da kesilmiş. Bu nedenle defterlerdeki bilgiler alt üst olmuş.

Bugün de belli zamanlarda yoklama yaparak defterlerdeki bilgileri düzeltmek gerekirken bu yola başvurulduğunu hiç sanmıyorum. Böyle bir eksikliğin başlıca nedeni parasızlık ve hükümetin ihmali-dir. Nüfus kayıtlarını bile sağlam yapmayan gevşek bir idarenin taşıma vasıtaları işinde titiz davranmayacağı şüphe götürmez.

Kayıtların son bir yoklama ile gözden geçirildikten sonra seferberlik ilân edildiğini var sayalım. Halk bu şartlar altında bile taşıma vasıtalarını kolay kolay teslim etmez. Vasıta sahipleri bilirler ki emirlere uyup atını, arabasını, kamyonunu komisyona teslim ederse biricik geçinme vasıtaları ellerinden gidecek, karşılığında beş para bile ödenmeyecektir. Komisyon, vasıta sahiplerinin bu konudaki sızlanmalarını önlemek için rayiç bedelden yüksek mazbata veriyordu. Ancak mazbatalarda yazılı ücreti almak yine de çok zordu. En iyisi halktan para toplayıp bu vasıtaları peşin para ile almaktı.

Erzurum Vilayeti Taşıma Vasıtaları Tedarik Komisyonu 28'inci Fırka ile Ağır Topçu ve Süvari Fırkası'nın vasıtalarını tedarik etmek zorundaydı. 28'inci Fırka'nın 5000 hayvana ihtiyacı vardı. Ağır Topçu Erzurum'da kalmak zorunda olduğu için binek ve taşıma

hayvanından çok öküz arabasına ihtiyaç duyuyordu. Bu gibi vasıtaların Erzurum bölgesinden sağlanması kolaydı. Süvari Fırkası'na hem binek, hem de yük hayvanları gerekliydi. 3000'i binek, 5000'i de yük hayvanı olmak üzere toplam 8000 hayvana ihtiyaç vardı.

Bunlardan başka Fırka ve Kolordu Erzak ve Cephe Kolları ile gezici hastane oluşturmak için binlerce araba ve hayvan gerekliydi. Bu kadar vasıtanın sağlanması çok zaman isterdi. Yalnız Erzurum değil kaza ve sancakları da bu iş için uğraşıyordu. Çünkü Erzurum vilayeti tek başına bu kadar ağır yükü kaldıramazdı. Bütün bunlara rağmen taşıma vasıtaları ancak bir aydan fazla bir zamanda tamamlanabildi. Yine de kadroya uygun binek ve koşum hayvanı bulundu sanılmasın. Hatta bir aralık binek hayvanı olmak üzere piyadele-re verilen yük hayvanlarının en iyileri baytarlar tarafından alınarak Süvari Fırkası'na verildi. Böylece taburlardaki 104-106 olan hayvan sayısı 95'e düştü.

O zamanlar Erzurum ile Trabzon arasında taşıma ve ulaşım kamyonlarla değil at ve öküz arabası, at, katır ve develerle sağlanıyordu. Gümüşhane halkının büyük bir kısmı katırcılık yapardı. Halkın elindekilerle hanlardaki hayvanlar komisyonun karşısına çıkarıldığında bunların çoğunun sakat ve yaralı olduğu anlaşıldı. Dolayısıyla bunlardan istifade edilemeyecekti. Taşıma araçlarının bu kadar güçlükle sağlanması haklı olarak Hasan İzzet Paşa'yı korkutmuştu.

Tekâlif-i Harbiye^()*

Taşıma Tedariki Komisyonu görevini yaparken Tekâlif-i Harbiye Komisyonu da buğday, arpa, ot, saman, sığır, koyun, kumaş, Amerikan bezi, basma, fanila, şeker, çay, bakır takımı, saraciye, debbağiyé sözün kısası iğneden ipliğe kadar her şeyin tedarikine çalışıyor, büyük dükkân ve mağazalara el uzatıyordu. Buğday gibi hububat ve etlikten Müslümanlar, öbür mallardan en çok Ermeniler ziyanda idiler. Saraçlık, debbağlık ve ayakkabıcılık işleri de Müslümanlarda olduğu için daha çok onlar zarar ediyorlardı.

Erzak-ı nadire dedikleri çay, şeker Kolordu ambarlarında, hubu-

(*) Tekâlif-i Harbiye: Savaş sırasında alınan fevkâlade vergi.

bat, ot, saman kıt'a ambarlarında bulunuyor, saraciye birliklere, manifatura eşyası hastanelere veriliyordu.

Tatbikatlar ve Kışlama

Hasan İzzet Paşa seferberliğin ikinci ayının ortalarına doğru müfreze tatbikatlarına başlamıştı. Bu sıralarda 28 ve 29'uncu Süvari Fırkaları kışı geçirmek için Erzurum köylerine dağıtıldığından Hasan İzzet Paşa türlü türlü meseleler ve karışık birliklerle müfreze tatbikatı yapmaktan bir an bile geri durmazdı. Bu gibi büyük tatbikatlarda bizzat bulunur, subayların harp yeteneklerini artırdığı gibi onların güç ve kudretlerini de anlamış olurdu. En çok Alay komutanlarını müfreze komutanı yapar, albayları yetiştirmeye çok önem verirdi.

Zamanlı zamansız o kadar sık birliklere uğrar ve subayları haşlardı ki herkes yaka silkmiş, harp çıktığı zaman âdeta sevinmişti.

Bu dönemde ben beş kez müfreze komutanı olmuştum. Birçok kez de uzak birliklerin tatbikatlarında seyirci olarak bulunmuştum. Tatbikatları çoğunlukla Ordu Kurmay Başkanı Alman Yarbayı Guze Bey yönetirdi.

Bizim Alay'ın 1'inci Taburu'na Haydari'de, 2'inci Taburu'na Özbek'te, 3'üncü Tabur'una Söğütlü'de kışlama emri verildi. Bu köylerin ahır, merék [samanlık], cami, medrese gibi yerlerine subaylar, askerler ve hayvanlar yerleştirildiler. Buralara olduğu gibi yerleşemedik. Önce sildik, süpürdük, tamir ettik. Askerlerin yatak yerlerini taşla, toprakla yükselttik. Sokaklara kaldırım taşları döşedik. Buğday, ot, saman ambarları yaptık. Bunların damlarını akıntıya karşı korumak için toprakla takviye ettik, bağladık.

Her tabur kendine Fırka ekmekçi kolundan getirdiğimiz fırıncı erlerden yararlanarak gayet güzel fırınlar yaptırdı. Bu işler için köylünün harabesini yıkarak taşını toprağını harcadık. Kığı taraflarına bir subay komutasında erler ve yük hayvanları göndererek odun getirttik. Tekâlif-i Harbiye usulüyle tezek yığınları hazırlamaya başladık. Hatta 28'inci Fırka yaveri, arkadaşım Cici Yusuf'un Özbek köyünde ev yaptırmak için yığmış olduğu taşları bile harcayarak onu gücendirdik. Şahin Bey'in kardeşi olan Yusuf'a "Merak et-

me, seferberliğin bitiminde senin taşlarından daha çoğunu yığdırırım,” demiştim. Fakat seferberlik harbe dönüştü. Değil Özbek köyü, dünya alt üst olduğu için tabii ki bir şey yaptıramadık.

Bu yıl ekinler iyi yetiştği için arpa, buğday boldu. Harman zamanı da gelmişti. Birçok genç silah altına çağrıldığı için ekinlerin tarlalarda kalması ihtimali vardı. Sızıltıyı önlemek ve köylüyü mağdur etmemek için ikmal erlerinin yüzde beşi ile onuna izin verilmesi emredildi. Alınan bu müsâade üzerine birkaç kişiye de ben izin vermiştim. Belki beñden gizli olarak tabur ve bölük komutanları da izinli sayısını artırmışlardı.

İzinler daha çok yakın yerlere veriliyordu. Bir günde gidilebilecek yerler dışındaki bölgelere izin düşünülmezken, bazen Tortum köylerine kadar askerlerin gönderildiği de oluyordu.

Dünyadaki durumdan zerre kadar haberdar olamıyorduk. Bir dakika bile işten başımızı kaldıramadığımız, göz açacak zaman bulamadığımız için gazete bile okuyamıyorduk. Bu kış muharebesiz geçireceğimiz kanısına vardığımız için erlere izin vermekte sakınca görmüyorduk.

Kışlama hazırlığında dahi Hasan İzzet Paşa sık sık köyleri gezer, kaldırımlar döşenmiş mi, sokaklar temiz mi, köşe başlarına birliklerin ad ve yerlerini bildiren oklu levhalar konulmuş mu bunları kontrol ederdi. Yüz numara çukurlarının düzenli kazılmasına çok önem verir, her çukurun yanında bol toprak bulundurulmasını isterdi. Ufacık kusur büyük cezaya zemin hazırlardı.

Harbe Giriyoruz

Aldığımız izin üzerine nöbetçi subayları dışındaki tüm subay ve üst subaylar bayram akşamını evlerinde geçirmiş, ertesi günü sadece üst subaylar bayramlaşma töreni için Kolordu karargâhındaki salonda toplanmışlardı. Komutanla tokalaştıktan sonra sandalyelere oturmuş kahve ve şekerlerin gelmesini bekliyorduk. Hasan İzzet Paşa beni köşeden, iki pencere arasındaki sandalyede oturur görünce “Ziya Efendi, iki pencere arasında soğuk almayasın,” diye ilk kez bir iltifatta bulunmuş, bu iltifat beni sevindirmişti. Öyle sanıyorum ki arkamdan ve yüzüme karşı bana yaptığı kızgınlıklara pişman ol-

muş, gönlümü almak istemişti. Yahut harbin başlaması onu yumuşatmıştı.

Bu sırada Hasan İzzet Paşa'nın şu sözleri de söylediğini hatırlıyorum:

“Balkan Harbi’nde ordunun teçhizatı askerin elbisesi mükemmeldi. O zaman yenildik. Şimdi teçhizat noksan, askerin elbisesi perişandır. İnşallah galip geliriz.”

Kahveler içildikten sonra dağıldığımız zaman dışarıda bir fiskostur gidiyordu. Kulaktan kulağa dolaşan bu fısıltılardan Rusların sınır tecavüzünde bulundukları, sınır birliklerimizin geri çekildikleri anlaşıyordu. Bu haber üzerimde hiçbir olumsuz etki yapmadı. Sevinemedim de. Bunun üzerine doğruca eve geldim. O günü bayram gibi geçirdim desem doğru olmaz. Çünkü içimden Alay’ın yapılmış ve yapılacak işlerini düşünüyordum. Akşam olmadan Alay karargâhının bulunduğu Özbek köyüne döndüm.

Bir Rüya

Çok sevgili eşim birkaç gün önce bilmem gecenin saat kaçında çırpınarak uyandı, bana sarılıp ağladı. “Ne var, ne oluyorsun ayol?” soruma karşılık “Öyle bir kötü rüya gördüm ki, dehşetinden titriyorum,” dedi. Söylemesi için ısrar ettimse de söylemedi. O zaman ki anlayışa göre “Git çeşmeye söyle, su alsın götürsün,” dedim. Her halde sonucun felâket olacağı rüyada görülmüş olsa gerek.

20 Temmuz 1914’te başlayan seferberlik 19 Ekim 1914’e kadar, yani 91 gün sürmüştü. 1 Kasım 1914’te aldığımız bir emre göre Alay’ın Gez köyüne gitmesi bildiriliyordu. Yağmurlu, çamurlu bir günde taburlar Haydari, Özbek ve Söğütlü’den Gez’e geldiler.

Her tabur ekmeğini kendi fırınında yaptırmıştı. Burada gecelemeye hazırlanırken aldığımız yeni bir emirle Alay’ımız Süngerîç’e gitmek zorunda kaldı. Gece karanlık yollar diz boyu çamurdu. Asker ve hayvanlar çok sıkıntı çekti. Yarı geceden sonra Süngerîç’e gelip yatmıştık ki bu sefer de Alay’ın Deveboynu’nda Uzunahmet tabyasına gitmesi emri geldi. Emirde askerin çok yorgun düştüğü göz önüne alınarak taburların yüzbaşılar komutasında, tabur komutanları ile birlikte ertesi sabah hareket etmeleri bildiriliyordu.

Deveboynu'nda Fırka Kurmay Başkanı tarafından gösterilecek yere yerleştirilecekti.

Bir günde birkaç kez yer değiştirmemiz ordunun başlangıçtaki kararsızlığını gösteriyordu. 1'inci Tabur 30, 2'nci Tabur 27, 3'üncü Tabur 20 kilometre yol yürümüşlerdi. Ben ve tabur komutanları ise 40-48 kilometre yol yürümüş, bir gece de uyumamıştık. Hasan İzzet Paşa seferberlikte askerin yürüyüş yeteneğini artırmak için çırpınırken meğerse yerden göğe kadar haklıymış.

Tabur komutanları ile birlikte Erzurum'a geldiğim zaman eve uğradım. Üzerimdeki ağır pelerini evde bıraktım. Deveboynu'nda kalacağımızı düşünerek nasıl olsa aldırırım demiştim.

Deveboynu'na öğleden önce vardık. Bize Fırka Kurmay Başkanı Uzunahmet tabyasının batı yamaçlarında geceleyeceğimizi bildirdi. Oraya gitti. Tabur komutanlarına yerlerini gösterdim. Ondan sonra Deveboynu'nda bulunan 11'inci Kolordu Komutanı Galip Paşa ile görüştüm. Galip Paşa fırkalarına Deveboynu'na çekilme emri vermiş, kendisi de bir iki gün önce oraya gelmişti.

Pasin Ovası'nda, Korucuk'ta ve başka köylerde yangınlar gördüm. Düşmanın yararlanmaması için köylere ateş verildiğini anladım. Napolyon'un Moskova Seferi sırasında Ruslar, düşman ordusunun ilerlemesini engellemek için böyle bir yola başvurmuşlardı. Fakat sonradan böyle bir uygulamanın düşman ordusunun ilerlemesini engelleyemediği anlaşılmıştı. Köylerini yakmakla yoksul insanlarımızı zarara soktuğumuzu sonradan anladık.

Erzurum'dan bizimkiler çekildikleri zaman Hükümet Konağı'nı, Kolordu binalarını ve bazı kışlaları yakmışlar. Bu yüzden Ruslar evlere dağılmak zorunda kalmış, halka sıkıntı vermişlerdir. Yoksa hal-kımız yiyecek, içecek yönünden bir zarara uğramamış.

Yeniden Erzurum'a Dönüş

Nebi köyü ile Uzunahmet yolunun iniş yerinde Galip Paşa ile görüştüğümüz sırada 11'inci Kolordu'nun yeniden ileri yürüyüş için emir aldığını öğrenerek sevinmiştim. Galip Paşa da fırkalarına ileri harekât için emir vermiş, bu sevinç etrafa da yayılmıştı. Çünkü koca Pasin Ovası'nın ve içindekilerin düşmana bırakılması çok acı gel-

miş, herkesi yasa boğmuşken yeniden ileri harekât emri yüreklerle su serpmiştir.

Bu sırada 2'nci Tabur Komutan vekili olan sınıf arkadaşım Yoncalıklı Hamdi "Artık muharebeye giriyoruz. Bundan sonra kim bilir çoluk çocuğumuzu ya görür, ya görmeyiz. Onun için haydi eve gidelim; çoluk çocukla vedalaşalım. Yine akşama döner, gece de geri geliriz," diye ısrar etmişti.

Seferberlikte ve muharebede kim olursa olsun yerini izinsiz terk ederse çok ağır cezaya çarptırılır. Hatta bu ceza idam da olabilir. Hamdi Efendi benden izin alarak gidebilir, hiçbir sorumluluk da yüklenmezdi. Fakat ben kimden izin alacaktım? Gerçi amirlerim buradaydı. Ama yüreklerde "Karısının kucagını mertlikle değiştiriyor," gibi bir düşünce uyandırıp küçük düşmek istemezdim. "Daha muharebe başlamadan bu gibi küçüklüklere yeltenmek yakışık almaz. Bugüne kadar istediğimiz zaman çoluk çocuğumuzu görebiliyorduk. Şimdi buradan ayrılmak doğru olmaz. Bu düşünceleri bırakalım. Hayvanlarımız dün akşamdan beri çamurlar içinde 50-60 kilometre yol yürüdü. Buradan Erzurum'a yeniden gidip gelmek 35-40 kilometre," dedim.

Hamdi "Canım kıtalar daha gelmedi. Amirlerimizden de kim-seler yok. Durumun değişmeyeceğine eminiz. Amirlerimiz de taburların neler çektiğini biliyorlar. Başka bir emir alsalar bile o emrin yerine getirilmesini kesinlikle yarına bırakırlar. Daha düşmanla bir temasımız da olmadı. Bizim önümüzde 11'inci Kolordu var. Sorumluluğu gerektiren hiçbir iş yoktur. Bugün çoluk çocuğumuzla görüşmezsek çok pişman oluruz. Atlarımıza da bir şey olmaz."

Bundan sonra pelerinin bana çok gerekli olacağını düşündüm. Bu karlı, yağmurlu mevsimde pelerinsiz dışarıda kalmak ihtimali de vardı. Bunun üzerine Hamdi'ye dedim ki "Haydi sana izin veriyorum. Dönüşte bizim eve uğra, benim pelerinimi de al gel!"

Hamdi "Yahu, ben sizin eve uğradığım zaman senin yanımda olmadığını düşün. Ne kadar üzüleceklerini, seni sormayacaklarını aklına getirebiliyor musun? Haydi kalk, öyle gereksiz düşüncelerle bu fırsatı kaçıрма," dedi ve beni kaldırdı. Ne olursa olsun diyerek kalktım. 3'üncü Tabur Komutanı da Hamdi Efendi gibi beni kandırıp son defa eve gitmeye teşvik ettiğinden kafamdaki kötü düşünceleri

sildim, 3'üncü Tabur Komutanı'nı vekil bırakarak ata atladım, ver elini Erzurum dedim. Yanımda Hamdi de vardı. Süratli gidiyorduk. Akşama yarım saat kala Ahali tabyası ile Sivişli tabyası arasındaki düzlükte taburlara rastladık. Şarkı söyleyerek, güle oynaya geliyorlardı. Onların bu hallerine göğsüm kabararak baktım, içim sevinçle doldu, gözlerimden gayriihtiyari yaşlar aktı. Yolun kenarında durarak onları selamladık, kendilerine "Uğurlar olsun. Yolunuz açık, yüzünüz ak, çanınız sağ, muharebeniz parlak olsun!" diye seslendik. Onlar da karşılık olarak "Çok yaşa! Başımızdan eksik olma!" sözlerini haykırdılar. Bu sözlerin bana duyurduğu sevinci tarif edemem.

Sonuncu bölüm geçinceye kadar bekledikten sonra yeniden yola koyulduk. Güneş battıktan yarım saat sonra eve geldim. Hizmet erim amcamın oğlu Hüseyin Onbaşı'yı kardeşime göndererek çocukluğuyla gelmesini istedim. Atın kolanlarını gevşettim, yukarı çektim. Eşim Me'vâ yemek hazırlayınca kadar kardeşim de çocukluğuyla birlikte geldi. Hüseyin Onbaşı'ya ata yem vermesini tembih ettim.

Ben yemek yerken dayım, karısı, Enver, Avni, kardeşim, karısı, benim sevgili eşim Me'vâ hep yanımda toplanmışlardı. Yüzleri gülüyorsa da içlerinden ağladıklarını seziyordum. Bense gerçekten büyük bir sevinç içinde sonucun hayırlı olacağını, şimdiye kadar yedigimiz dayakların acısını ezeli düşmanımız olan Ruslardan çıkaracağımızı söylüyordum.

Bu son yemek faslı da bittiğinden uzakta olan Tefik Dayım ve ablamla görüşmeye öbür dayımla kardeşimi vekil bıraktım. Dayım ve ablamın ellerini öpüp, kardeşimle öpüşüp karısıyla selamlaştıktan sonra evde bir ağlaşmadır başladı. "Yok, ağlaşmayı bırakın da bu hayat memat muharebesinde bizim de bir adamımız var, diye sevinin. Millet bizi bugün için beslemiştir. Bu görev benim için en önemli, en mukaddes bir görevdir," diye söylendim.

Bir yandan da için için ağlayan ve bayılmakta olan eşimin yanına gidip onu kucakladım, bağırma bastım. "Sen Allah'ın iyi kulusun. Allah'tan gelene razı olursun. Haydi göz yaşlarını sil ve duanı eksik etme," diyerek ayrıldım.

Atı hazırlamış olan Hüseyin Onbaşı'ya "Sana güveniyorum. Çocukluğunu sana, seni de Allah'a ısmarlıyorum. Dayımın sözünden

çıkma. Çoluk çocuğa müşfik davran. Sen el değilsin. Seni bugün için yanıma aldığımı unutma,” dedim. “Ağabey sen hiç merak etme. Elbette ben el değilim. Evdekiler hep benim canım ciğerimdir. Onlara canımdan iyi bakarım,” dedi. Ben onun gözlerinden, o benim elerimden öptükten sonra ata bindim. Arkamdan sular döküldü, dualar edildi. Ben süratle köşeyi savuşup, Yenikapı Caddesi’ni boyladım.

Lisenin yanındaki geniş sokakta bulunan Hamdi’nin evine uğradım, onu da aldım. Süratli, dört nala âdeta yürüyüşlerimizi karıştırarak alafranga saat beş veya altıda Uzunahmet tabyasının batı yamaçlarına geldik ki taburlardan eser yok. Hamdi taburunu aramak üzere benden ayrıldı. Ben Uzunahmet yeraltı siperlerine girdim. Orada Ağır Topçu binbaşılardan Samsunlu Ömer Efendi’ye rastladım, bana ve atıma yer bulmasını rica ettim. Derhal bana bir oda verdi, atımı da bir nefer çağırarak ona teslim etti. Atın yem torbalarında arpa olduğu için hemen kolanlarını gevşettim. Teslim alan nefere gereken tembihi yaptıktan sonra Ömer Efendi’nin gösterdiği odada huzur bulduğum yatağa yattım.

Sabah alacakaranlıkta kalktım. Ata su ve yem verilmesini tembih ettim. O sırada Fırkamızın yaveri merhum Teğmen Yusuf karşıma çıktı. “Alay’a gösterilen yerde kimseler yok. Usulden olduğu üzere nerede olduğunuzu bildirecek kimse de bırakmamışsınız. Allah bilir bir saatten beri sizi arıyorum,” dedi.

“Hele sen onları bırak da bizi niçin aradığını söyle,” dedim. O da “İşte emir,” dedi ve bir kâğıt uzattı. Ben de ona akşamki Erzurum’a gidiş gelişimizi anlattım. Teğmen Yusuf “Siz bu emri taburlara bildirinceye kadar vakit geçer. Harekât 6,5’ta başlayacaktır. Sen hemen Fırka’ya, görevinin başına vaktinde yetişmeye bak. Ben emrin ne olduğunu biliyorum. Taburları bulur, yola sokarım,” dedi. Ben de “Hay Allah razı olsun! Çok teşekkür ederim,” dedim.

Bizim Şahin Bey’in kardeşi, benim de 7’nci Fırka’dan arkadaşım olan Yusuf atına binip uzaklaştı.

Birkaç Söz

Ben çok suçluydum. Ethem Bey gibi yüksek vicdanlı, Yusuf gibi candan bir arkadaş yerinde başkaları olsaydı, her halde ağır haka-

retlere uğrardım. Gerçi Erzurum'a gidiş gelişten bir mesele çıkmadı. Fakat gösterilen yeri terk etmemiz, gittiğimiz yeri bildirmememiz askerlikte, hele böyle bir zamanda ağır suçtu.

Ya 11'inci Kolordu bir muharebeye tutuşup panikleyerek dağılsaydı da onun yerine bizim Fırka görevlendirilseydi o zaman ne olurdu?

İşte düşünülebilen bu çok tehlikeli durum göz önüne getirilerek bana ceza verilmesi gerekirdi. Erzurum'a gitmeseydim böyle bir kusura elbette kır ortaya çıkmazdı. Burada çoluk çocuğun duasıyla benim iyi niyetim ve Allah'ın yardımıyla kurtulmuştum. "Allah herkesin kalbine göre verir," sözünü en çok bu örnek doğrular.

Emri tekrar tekrar okudum ki en küçük bir karanlık nokta kalmasın. Aklımda kaldığına göre Fırka 6 Kasım 1914 sabahı şafak vakti Hasankale'ye yürüyecektir. 82'nci Alay öncü, benim 83'üncü Alay ve Fırka Topçusu Büyük Kısım; 82'nci Alay Komutanı Kurmay Binbaşı Arap Rıza Bey öncü, ben de Büyük Kısım Komutanı olmuştuk. Düşman ve 11'inci Kolordu'ya dair bir şey olup olmadığını hatırlamıyorum. Büyük Kısım yürüyüş sırası da yazılıydı.

Atı getirttim, Ömer Bey'e teşekkür ederek yola çıktım. Eski yanılsım hâlâ düzeltilmediğinden korku içinde yol alıyordum. Çünkü seferberlikte ufak tefek kusurlar için aslan kesilen Ordu Komutanı gelir de bizim Alay'ın hâlâ Fırka'ya kavuşmadığını görürse bana haklı olarak yapmadığını bırakmazdı. Hiç suçu olmayan Fırka Komutanı'nı da hırpalamaktan geri kalmazdı.

Bir Erzurum'a gidiş başıma ne işler açtı. "Aman Allahım sen yardımcım ol! Medet ya Resulallah! Medet ya Abdülkadir Geylani," gibi yakarış ve istirhamlarla kolun sonuna ulaştım. Ağırlıkları karmakarışık bir durumda görünce korkum bir kat daha arttı. Muharip birliklere bitişik olan ağırlıkların başına geçtim. "Kıt'a dur!" diye ağırlıkları durdurdum. Her Alay'ı, küçük ağırlıklarını ayırarak emir gereği alayların arkasından gitmek üzere ileri gönderdim. Büyük ağırlık komutanına 20 dakika sonra hareket etmesini söyledim ki kol sonu ile ağırlıklar arasında olması gereken üç kilometrelik mesafe meydana gelsin. Ağırlık Komutanına görevini iyice anlattıktan sonra Büyük Kısımın başına doğru ilerledim. Bizim taburların ilerlemelerini bakarak bir an önce, Ordu Komutanı gelmeden yerlerine kavuş-

malarına canı gönülden dua ettim. Taburların Uzun Ahmet önündeki düzlükten sökün ettiklerini görünce biraz ferahladım.

Taburlar mümkün olduğu kadar kestirme yoldan geliyorlardı. Ben de kolbaşına gidip “Yürüyüş kolunun en sonundan başlayarak kusurları düzelttiğimi ve emre uydurduğumu, 83’üncü Alay’ın da yetişmek üzere olduğunu” arz ettim.

Rahmetli Ethem Bey hiçbir şey söylemedi. Lapa lapa yağan kar altında Korucuk’a geldik. Orada komutan herkesin olduğu yerde mola vermesini emretti. Öğleye daha iki saat vardı. 83’üncü Alay da yerine ulaştığından artık bende korkudan eser kalmadı.

Mola esnasında iken Ordu Komutanı otomobille geldi, bizlere iltifat etti. Sağ taraftaki Akbaba Dağı’nı göstererek “Bu cihetlere keşif kolu çıkardınız mı?” diye sordu. Cevap almadan “Sağınıza dikkat edin!” dedi, selamlayarak gitti.

Askere yarım saat kadar bir mola verdikten sonra Hasankale’ye doğru yeniden yürüyüşe başladık. Güneş batımından altı saat önce, yani saat 13.00’te Hasankale’nin batı çıkışındaki düzlükte toplanarak mola verdik.

Toplantı yerinde bir saat kaldıktan sonra Fırka Komutanı bizim Alay’ın Aha’ya yedek olarak gitmesini, 82’nci Alay’ın da bir batarya ile takviyeli olarak Kındığı-Pulur yönüne hareket etmesini emretti.

İyi dileklerle Fırka Komutanı’ndan ayrılıp Alay’ın başına geldim. Bir bölük öncü çıkarılmasını, Alay Büyük Kısımının 500 metre aralıkla öncüyü takip etmesini, Büyük Kısımın başında öncünün bağlı olduğu taburun yer almasını, ağırlıkların bir kilometre geriden bunları izlemesini emrettim. Taburlar yürüyüşe çıktıkları zaman âdet edindiğim gibi Alay’ı önümden geçirir, hem onları denetler, hem de askerin moralini yükseltmeye çalışırdım.

Böyle bir geçiş sırasında önce öncü geçti. Birinci Tabur da geçti. İkinci Tabur’un kol sonu gelmek üzereyken Ordu kurmay heyetinden merhum Kurmay Kolağası Tahir Bey yanıma geldi. Kulağıma “11’inci Kolordu’nun bir fırkası paniklemiştir. Aha’ya gitmekten vazgeçer, 11’inci Kolordu emrine girmek üzere Ügümü’ye yürü. Fırka’dan bir tabur topçu emrinize verilmiştir,” dedi. O sırada yanımızda bulunan Topçu Taburu Komutanı pala bıyıklı Divrikli

Osman Efendi'yi göstererek "İşte Topçu Taburu Komutanı Osman Efendi," diye takdim etti. "Fırka'nın bilgisi var mı?" soruma "Evet" karşılığını verdi. Ben de arkadaki taburu öne geçirmek üzere tüm Alay'a "soldan geri, tabur komutanları yanına!" diye bağırdım. Yakınımdakiler geldiler. Uzağımdakilere de ağızdan ağıza haber giderek dört nala geldiler. "Yererinize vekil tayin ederek arkamdan bana yetişin," dedim.

Bugün emrime verilen dört emir atlısı, iki tabur ve Topçu Taburu komutanlarıyla birlikte Hasankale'nin batısındaki Çermikler yönünde yürüdük. Çermikler hizasına gelip Hasanbaba Dağı'nın gölgesinden kurtulduğumuz zaman baktım ki ova yeşermiş, her tarafı asker doldurmuş. Sıhhiye arabalarından bir ikisi de inlemekte olan on-on beş yaralı ile Hasankale'ye geri gidiyordu. Şaşırdık bu durum neye alamettir diye düşünürken bir er "Efendim bu namussuzlar kaçıyor. İrzımız, namusumuz mahvolacak!" diye bağırınca aklım başıma geldi.

"Çok oğlum şu taşın dibine, bas kaçanlara kurşunu!" dedim. Hemen tabancaya davrandım. Beni gören arkadaşlar da tabancalarını çıkardılar. Korkutmak üzere havaya kurşun sıkmaya başladık. Bu sırada Alay'ın kolbaşısı da gelmişti. Kolbaşının gelişi Harbiye Mektebi'ndeki Talim Öğretmenimiz merhum Nâsır Paşa'nın bir sözünü aklıma getirdi. "Kaçan birliği durdurmak zordur. Bununla uğraşmaktan çok, taze bir birliği düşmana saldırtmalıdır. Böylelikle kaçan birliğin de korkusu kalmaz, kendi kendine döner."

Bunun üzerine Alay'ın başına geçerek düzenli bir kol halinde ilerlemeye başladık. Biraz ileride bizim Fırka'nın Kurmay Başkanı Rifat Bey'i elinde tabancası bizim gibi sağa sola ateş ederken gördük. Rifat Bey de kaçanları durdurmaya çalışıyordu.

Dağılmış, sürü halinde Hasankale'ye akmakta olan askerlerin arasından geçerken onları aşağılamak, bizimkileri de yüceltmek için "Vay utanmaz korkaklar, tu sizin yüzünüze!" diyerek ilerlemekte devam ettik. Çünkü asıl görevimiz bir an önce 11'inci Kolordu'ya katılmaktı.

Gerçekten neye uğradığını bilemeyen 18'inci Fırka askerleri üzerinde, bizim Alay'ın şarkı söyleyerek, korkusuzca ve kahramanca ilerleyişinin etkisi oldu. Hasankale-Ügümü yolu üzerinde parça par-

ça toplanarak oturmaya başladılar. Hasankale'ye kimse kaçamamıştı. Çünkü Çermikler'de bizden bir makineli tüfek, kol sonu geçinceye kadar tehdit ateşi açmıştı.

18'inci Fırka erlerinin tümü don paça, kaput sırtında, üç etek entarili, eğitim görmemiş insanlardan meydana gelmişti. Van, Elazığ ve Bitlis bölgelerinden gelen bu askerlerin çoğu asker kaçkını adamlardı.

Tam akşam ezanı zamanı Ügümü yakınına geldik. O sırada bizim bir topçu bataryasının ovoidan Ügümü'ye doğru geldiğini gördük. Rus top mermileri bizim bataryanın önüne, arkasına, yanlarına, yakınlarına düştüğü halde batarya erlerinde zerre kadar ürkeklik belirtisi yoktu. Bataryanın barış zamanında olduğu gibi korkusuzca geldiğini takdirle seyrettik.

Gerçekten batarya düşman ateşine karşı böyle korkusuzca hareket etmeyip de, süratli, çala kamçı geri gelmiş olsaydı felâketi katmerleştirmiş olurdu. Neşe ve intikam hırsıyla gelen bizim Alay'ın morali bozulur, yatışan panik yeniden yaşanırdı.

Kırk metre kadar uzakta olan Kolordu Komutanı ile Kurmay Başkanı Galatalı Şevket Bey'in yanına giderek saygılarımı sundum ve "Efendim. Üç piyade, bir topçu taburu, bir makineli tüfek bölümü ile emrinize geldim. Ne emir buyruluyor?" dedim.

Çok vakurâne duran ve olanı biteni alaysı gözlerle seyreden komutan ne kadar birlikle geldiğimizi yeniden sordu ve ben yeniden cevap verdim. Biraz düşündükten sonra "Görüyorsunuz, artık muharebe tavsadı. Karanlık da bastı. Önümüzde şuraya bir tabur çıkar. Bir bölük de Ügümü batısında, Hasanbaba Dağı'ndaki manastıra gönder. Öbür birlikler geceyi Ügümü güney ve batısında geçirsinler!" emrini verdi.

Bu emri taburlara tebliğ ettim. Birinci taburu ileri karargâha, ikinci taburdan bir bölümü manastıra gönderdim. Öbür birliklere gelececekleri yerleri gösterdim. Bu işleri yaptıktan sonra Ügümü'de yaverimin bulduğu bir ahıra gittim ki Kolordu karargâhı mensupları hep orada. Benimle birlikte yalan olmasın 10 kişi vardı.

Ahırın en iyi yerinde dinlenmeye geçtim. Bugünkü muharebenin nasıl geçtiğini, panikleme nedenlerini konuşuyor, kusurun kimde olduğunu araştırıyorlardı. Kimse uyumuyor, yiyecek bekliyorlardı.

Uzatmayalım. Cömert konak sahibi sofraya bezini serdi, büyük bir peşhunu^(*) açılır, kapanır bir sandalye üstüne koydu. Bolca taze tandır ekmeği getirdi, iki kat ederek dizdi. Sofranın ortasına büyük bir tasla ayrıncı çorbasını koyarak “Buyurun!” dedi. Peşhunun etrafına asker oturuşu oturarak çorbayı kaşıklamaya başladık. Ne olur ne olmaz diye bolca da tandır ekmeği yedik. Arkasından büyük bir sahan içinde yağda yumurta geldi. Bunu da büyük bir iştahla yedikten sonra sıra lengerdeki bulgur pilavına ve taslardaki ayrıncı geldi. Pilav nefis kokulu tereyağı ile pişirilmişti. Böylece iyi bir ziyafetten sonra köylüye teşekkür ederek yerlerimize çekildik.

Yemekten sonra birlikleri dolaşmıştım. O sırada sınıf arkadaşım, Kolordu Birinci Şube Müdürü Kurmay Binbaşı Gümüşhaneli Emrullah’ı gördüm. Emrullah panikleyen Fırka erlerini toplamaya çalışıyordu. Bizim subaylara bu erleri toplayarak muhafaza altına almalarını tembih ettim. Perakende dolaşan panik erlerini kırbaça toplamalarını, şurada burada istirahat ettirmelerini söyledim.

Bu sırada birisini kırbaçlarken “Efendim ben subayım. Subay dövülmez!” dedi. Ben de erlerine sahip çıkmasını, etkileyici olmasını, subaysa subaylığını göstermesini hatırlattım. O ise üzerindeki asker kaputunu kaldırarak subay apoletlerini gösterdi. “Kimliğini cep defterime yazdım. Haydi şimdi subaylığını hakkıyla göster. Perakende erleri topla, bir tarafta sabahı bekle. Senin gibi subaylara rastladıkça, el birliği ile bu işi yapın, namusunuzu kurtarın. Senin adını aldım. Dediklerimi yaparsan mesele yok. Aksi takdirde cezan çok ağır olur,” dedim.

Bu işlerle de böylece uğraştıktan sonra saat gecenin 11.00’ine doğru gelip ahır sekisinde uykuya daldım. Yarı geceden sonra saat 03.00’te bir emir geldi. Genel Kolordu emri idi. Baktım bizim Alay’a ait bir kayıt yok. Acaba unuttular mı, yoksa yeni bir emir mi alacağız diye tereddüt içinde yeniden uykuya daldım. Biraz sonra saat 05.00’e doğru ikinci bir emir geldi. Bu emirde, Alayımızla Çermikler’in ve Hasankale suyunun güneyine, Fırka’dan ikinci emri almak üzere hareket etmemiz isteniyordu.

(*) Peşhun, genellikle Doğu ve Orta Anadolu’da kullanılan, yerden yüksekliği 10-15 cm. kadar olan yuvarlak, tahta, yer sofrası kurulan alçak masa. (S. Ö.)

25 Ekim 1330 (7 Kasım 1914) saat 05.30'da Ügümü-Hasankale yolunda harekete hazır olmak için toplanılmasını emrettim. Bu suretle ortalık aydınlanıncaya kadar Hasankale'ye yaklaşmış olacaktık. Hareketimizden de değil düşmanın, mevzilerdeki kendi birliklerimizin bile haberi olmamıştı.

Hasankale suyunun güneyine geldiğimiz zaman güneş doğmuştu. Buraya vardığımızı yaverim aracılığıyla Fırka'ya bildirirken birlikler de istirahatata çekilmişlerdi. İstirahat iki saat kadar sürdü.

Bu sırada teyzemin oğulları Hamdi Rifat, Nazif, mektep arkadaşlarımdan Delibalta Nâzım yanıma geldiler, görüştük. Hâl hatır sorma esnasında hareket emri aldık.

Düşman Aras güneyinde, Ketivan taraflarında görünmüştü. Erzurum ile olan ulaşım yolunun tehlikeye girmesinin önüne geçmek için böyle hareket etmek gerekiyordu.

Aldığımız emre uygun olarak emniyet düzeninde Kındığı-Pulur yönünde ilerledik. Âdetim olduğu üzere düşmanı ve durumu zamanında görüp zamanında önlem almak için öncü büyük kısmın başında yürüdüm. Kındığı kuzey sırtlarına vardığım zaman bir fırka kadar tahmin ettiğim büyük bir süvari yürüyüş kolunun Tenzile'den Akbaba Dağı'na çıktığını ve kolbaşının tepenin arkasında kaybolduğunu gördüm. Durumu bir raporla geriye bildirdim.

Yürüyüşe devamla Kındığı'yı geçtik, Pulur'a vardık. Akşam yaklaştığından bir taburu ileri karakola memur ederek geceyi Pulur'da geçirdik. Aldığımız emirde de geceyi burada geçirmemiz gerektiği belirtilmişti. Ne olursa olsun emirde gösterilen son hedefe yetişmek âdetimdi.

82'nci Alay'ın nerede olduğunu hatırlamıyorum. Bugün gördüğümüz süvari kolunu Yağan ile Emrekom arasındaki düzlükte toplu bir halde gördüm. Demek bizim Alay'ın ilerlemesi düşmanı çekilmeye zorlamıştı.

26-10-1330 [8 Kasım 1914] günü sabah namazında kalktım Kındığı'ya gittim. Fırka Komutanı daha kalkmamıştı. Kurmay Yüzbaşı Rifat ile görüştüm. Bugün Kırdabaz sırtlarına doğru yürüyeceğimizi bildirdi. Pulur'dan güvenlik düzeninde, Sülügü yönünde saat 09.00 sıralarında yürüyüşe başladık. Akşama doğru Tenzile'ye yaklaşırken düşman topçu ateşine uğradık. Ben yine öncülerimi-

zin başındaydım. Uç bölüğüne bir obüs mermisi isabet etti. Bölük çil yavrusu gibi dağıldı. Ben de atımla biraz geri fırladım. Sonra askeri marş marşla arka yamaca koşturdum. Asker ateş tutmayan yamaca girdi.

Öncü büyük kısmını, manga manga sıçratarak ateş tutan yeri attı. Düşman topçusu Kırdabaz sırtlarındaydı. Ateş tutan bölgede ki tam isabetten üç dört er topraklara gömüldüler. Yeniden toprakların içinden silkinerek kalktılar. Kimsenin kılına bir zarar gelmemişti. Hava yağmurlu ve karlı, fakat topraklar henüz don tutmadığından gelen obüs mermisi yumuşak yere gömülerek patlamamış, iki metre çapında bir çukur açmıştı.

İlk topçu ateşinin birliklerin içine düşmesi biraz ürküntü yaratırsa da bir zarar vermediği için topçu ateşine karşı askerde korku kalmadı. Alay efradı ileri harekâta topçu ateşi ile âdeta alay eder, bu ateşi hiçe sayar, hareketlerini aksatmazdı.

Topçu sağanağına tutulan erlere bir zarar gelmediği halde, Alay'ın gerisinde, ateş bölgesine en az bir kilometre uzakta bulunan alaylı iâse subayı nereden geldiği belli olmayan serseri bir kurşunla alınından vurularak şehit olmuştu. Bu olay “eceli gelen ölür” inancını sağlamlaştırmıştı.

Öncü taburuna ateş aldığımız bölgede ileri karakol görevi verecek Büyük Kısım'la Sülügü'de geceledik.

27-10-1330 [9 Kasım 1914]'da hiçbir engele uğramadan Kırdabaz ile Tenzile arasındaki platoya geldik. Düşman Süvari Fırkası da Aras'ın batısında, Emrekom doğusundaki düzlükte kısım kısım, toplu bir halde bulunuyordu. Şimdiye kadar düşman topçusunun –bir gün önce Kırdabaz sırtlarındaki dışında– ateşine uğramamıştık. Bizim taraftan da düşmana hiç ateş edilmemişti. Fırka karargâhı da bizim Alay'ın arkasından geliyordu. Hatta Fırka Komutanı, topçu ateşine uğrayan bölüklerin ateşten korunmak için dağılmalarını bir panik başlangıcı sanarak öncüye kadar gelip kendini göstermiş, askeri cesaretlendirmek için konuşmalar yapmıştı. Oysa ki askerin dağılması ateşten korunmak içindi. Çünkü o sırada verilen komutlar derhal yerine getiriliyordu. Her ne olursa olsun harbin başlangıcında askerde de subaylarda da ürkeklik gizlenemiyordu.

Kırdabaz sırtlarına geldiğimiz zaman Fırka topçusu ve İstihkâm Bölüğü de bizim Alay'a katılmışlardı. Fırka karargâhı ya Totan yahut Tenzile'de kalmıştı. İleri karakol düzeni almak üzere Alay'a emir verdim. Topçuya da 3'üncü Tabur'dan bir bölüğü muhafız yaptım. Portatif çadırlarla erlere, mahrutı [konik] çadırlarla subaylara ordugâh kuruldu. 3'üncü Tabur ileri karakol görevi aldığı için 2'nci Tabur Sülûğü'de geceleme için benden izin istedi. Amaç, erleri evlerde rahat ettirmektir. Böyle zamanlarda askere iyi bakılır, yedirilir, giydirilir, istirahatı sağlanırsa onlar da şevkle hizmet ederler.

Şimdiye kadar düşman, biz ilerledikçe çekildiğinden onların bize bir gece baskını yapacaklarını hiç aklıma getirmemiştim. Bu yüzden 1'inci Tabur da 2'nci Tabur gibi bir geceleme teklifinde bulunsaydı onların teklifini de geri çevirmezdim. Nitekim ertesi gece iki taburu birden köylere gönderdim. Taburlar da sabahleyin erkenden plâtoya geldiler.

Alay karargâhının çadırları gelmediği için 3'üncü Tabur Komutanı'nın çadırına gittim. Tabur Komutanı Binbaşı Mehmet Ali yatağını zorla bana terk etti. Akşam yemeğini birlikte yedikten, biraz da öteden beriden konuştuktan sonra uykuya daldık.

Lâpa lâpa kar yağıyordu. 1'inci Tabur 3'üncü Bölük Komutanı sınıf arkadaşım Erzurumlu Yüzbaşı Pilo Sabri bölümünün erlerini üşütmemek için onların önüne düşmüş, ordugâhta dolaşıp duruyordu. "Niçin böyle yapıyorsun? Sabaha kadar dolaşmakla olmaz. Asker çadırlarda sıkı sıkıya yatsın," dedim.

Uykuya daldığımızın üzerinden bir veya iki saat geçmişti ki şiddetli bir piyade ateşinin gürültüsü ile uyandım. Mısır patlamasını andıran bir sesle müthiş gürültü patırtı oluyor, subaylar da "Ateş kes!" diye bağıyorlardı. Bir iki dakika devam eden ateş kesildikten sonra ateşin nedenini çok yönlü araştırırken baktım ki sınıf arkadaşım Yüzbaşı Sabri iki erin ortasında bir er getiriyor. Çadırın kapısına geldiklerinde Sabri: "Ortalığı allak bullak eden işte bu neferdir. (Başka bir eri göstererek) Bu nefer nöbet hattından çıkmış. Tabii ihtiyacını görmüş. Dönüşte nöbet hattına, yaklaştığı zaman bu nefer 'Düşman bastı' diye bağırması ve ateş etmiştir. Bunun üzerine her yandan ateş başlamıştır." dedi.

Ben de “Peki, götür bu hain korkağı hapset. Yarın icabına bakarız,” dedim. Öbür bölüklerden de soruşturma sonuçları geldi. Kimsenin burnu kanamamıştı.

Yeniden yattık. Aradan ne kadar zaman geçtiğini hatırlamıyorum. Sarsıcı ve şiddetli bir topçu ateşiyle uyandım. Çizmelerimi çektim dışarı fırladım. Yakında bulunan 11’inci Bölük Komutanı’na “Askerlerini silahlandır hazır bulun! Bir çavuş komutasında bir manga askeri de hemen arkamdan gönder! Ben topçuların bulunduğu yere gidiyorum,” dedim.

Topçuların yanına gittim, ateş eden topçuyu buldum. Yanıma bir teğmen geldi. Ona “Yahu siz ne korkak adamlarsınız. Karşımızdaki düşmanı üstümüze güldürüyorsunuz. Niçin ateş ettiniz? Söyle bakalım!” dedim. Subay utanarak, kekeleyerek “Şurada kara manda gibi bir şey gözüktü de...” dedi. Kendisine “Bir manda görünmekle top mu atmak gerekir. Yanınızda bu kadar adam varken bu derece korkaklık göstermek olur şey değil!” diyerek çok ileri gidip subayı sindirmek istemedim.

Topçu Muhafız Bölüğü’nün nerede olduğunu sordum. Subay bana Muhafız Bölüğü filan görmediğini, burada yapayalnız kaldığını söyledi. Lâhavle çekerek Muhafız Bölüğü’nü buldum. Bölük Komutanı Erzincanlı Mustafa Efendi’yi azarlayarak topçunun ilerisine gönderdim. Bunun üzerine emir hükümlerini yerine getirmek için her birliği ve ileri karakolları teftiş etmeyi gerekli gördüm.

Nöbetçiler hattının Kırdabaz, Pekecit köylerinin gerisindeki sırtta olması gerekirken bunlar bizim bulunduğumuz sırtta ve birliklerden en az 50 metre uzaktaydı. Bu durumu hayretle gördüm. Subaylara darılarak ileri gitmelerini emrettim. Alaylı bir subay “Efendim, bundan ileriye gitmek doğru değildir. Siz muharebe nizamnamesine bakmayın. Pratik olanı böyledir,” dedi. “Çok uzun etme. Askerini al da ilerle! Yarın ileri karakol işinin nasıl olacağını ben senin aklına sokarım!” diyerek ileri hareket ettirdim ve yerime geldim.

28-10-1330 [10 Kasım 1914] günü hava güneşli idi. Bulduğumuz sırtlarda gösterilen yerlerde tahkimât yapmakla vakit geçirdik. Amaç tahkimât değil, toplu bir taarruz yapabilmek için gereken birlikleri taarruz başlangıç yerlerinde hazırlamaktı. Akşama kadar böylece vakit geçti. Birlikler eksiklerini, iâşe durumlarını gözden

geçirip tamamlama fırsatı kazandılar.

Gece bir taburu plâto da ileri karakol görevinde bıraktım. İki taburu köylere gönderdim. Ben de karargâhımla ileri karakolda kaldım.

Köprüköy Muharebesi

29-10-1330 [11 Kasım 1914] sabahı saat 07.30'a doğru taburlar geldi. Saat 08.00'de Fırka'dan gelen emirde, saat 10.00'da taarruza başlamamız isteniyordu. Emri tekrar tekrar okudum. Araziyi inceledim. Düşmanın ve bizim durumumuzu göz önüne aldım, düşündüm ve karar verdim. Daha önceden yaver aracılığıyla çağırdığım Alay'ın subayları, taburların doktorlarına varıncaya kadar yanıma toplandılar. Alay da bir sırtın gerisinde dinleniyordu.

Alay emrini subaylara yazdırırken yaverim de bir suretini harp ceridesine geçmek üzere yazıyordu. Emir verdiğim yer yüksekte olduğu için düşman ve arazi görülebiliyordu.

Emrin esas maddeleri şöyle idi:

Alay Taarruz Emri

Kırdabaz Sırtları, 29-10-1330 Sabah saat: 9.00

1- Taarruz edeceğimiz düşman Köprüköy doğusunda gör-düğümüz sırtlarda iki grup halinde ve ancak bir tabur kadardır.

2- Alay saat 10.00'da bu düşmana taarruz edecektir.

3- 1'inci Tabur sağdaki gruba, 3'üncü Tabur 1'inci Tabur'un solundan soldaki düşman grubuna taarruz edecektir. İrtibat 1'inci Tabur'dadır. 2'nci Tabur ile Makineli Tüfek Bölüğü emrinde olarak yedekte kalacaklardır. Fırka topçusu arkamızdaki sırtta sipere girip Alay'ın taarruzunu destekleyecektir.

4- Büyük ağırlıklar şimdilik Sülüğü'de kalacaktır.

5- Sargı yeri (Sıhhiye çadırı) Sülüğü'nün bir kilometre doğusunda, yol yakınında kurulacaktır.

6- Ben, şimdilik burada kalacağım.

(İmza)

Emri yazdırırken 3'üncü Tabur'dan Pirlepeli Teğmen Faik'in zangır zangır titrediğini gördüm. Bir manevrada olduğumdan da-
ha çok telaşsız ve neşeli idim. Faik Efendi'nin bu durumunu görün-
ce sesimi yükselttim ve kabadayca bir tavır takımdım ki morali yük-
selsin. .

Emri bitirdikten sonra araziye ve düşmanı göstererek subaylara nasıl hareket edeceklerini, birliklerin ne yapacaklarını, sıhhiye er-
lerinin ne şekilde yaralı taşıyacaklarını en ufak ayrıntılarına kadar
açıkladım.

Daha zaman olduğundan 60'tan fazla subayla Alay'ın ortasına
gittim ve şunları söyledim:

Ey benim kahraman arkadaşlarım!

Şu karşınızda gördüğünüz düşmanın niyeti bizi mahvetmek,
ırzımızı, namusumuzu berbat etmektir. İşte bugün bu saatte on-
ları orada ezip mahvederek büyük bir bayram yapmış olacağız.

Bizi insan yerine koymayan, hiçbir hakkı olmadığı halde
mülkümüze ve canımıza göz diken bu din düşmanlarını kahret-
tiğimiz anda yalnız 25 milyon Osmanlı milleti değil, 300 milyon
İslâm bayram edecektir. Bizim kazanacağımız bugünkü zaferle
Allah bizden razı olacak, Peygamber'in ruhu şad olacaktır. 150
yıldan beri atalarımıza kan kusturmuş olan bu düşmandan şimdi
onların intikamını alarak üstümüzde dolaşan ruhlarını sevindi-
receğiz. Arkadaşlar, şurasını iyi bilin ki ölümden korkmayan öl-
mez, şanla, şerefle yaşar.

Karşımızdaki düşman da bizim gibi insandır, onlarda da
ölüm korkusu vardır. Hangi taraf ölümden korkmazsa muhare-
beyi kesinlikle o taraf kazanır, şan ve şeref onun hakkı olur. Yara-
lanırsanız, eskimez, kaybolmaz, kutsal bir nişan ölünceye kadar
vücudunuzda parlar, öldükten sonra da mezarınızı aydınlatır.

Arkadaşlar, düşmanı kolaylıkla kahretmek için şimdiye kadar
talimlerde öğrendiklerinizi muharebede uygulamayı unutmayın.
Nişangâh düzenleyin, dikkatli nişan alın, düşmanı vurun. Çünkü
iyi bilirsiniz ki vuran vurulmaz. Subaylarınızın kumandalarına
uyun. Manevra yapar gibi, arslancasına düşmana saldırın. Artık
hiç kuşku duymayın ki zafer bizim olacaktır.

Şimdi size bir de yenmenin tilsimini vereceğim. Onu da yaptınız mı korkacak hiçbir şey kalmaz. Arkadaşlar, muharebe öyle bir şeydir ki 20-30 yılda bir defa olur. Muharebe her kula nasip olmaz. Anamız babamız bizi böyle bir tehlikeyi atlatmak için yetiştirmiştir. Haydi ananı babanı, bütün milleti sevindirmek için ileri! Allah yardımcınızdır.

Bundan sonra taarruza başlama zamanına kadar hazırlıkla, yapılacak işleri düşünmekle vakit geçirdik. Taarruz saati geldiği zaman yanımda bulunan tabur komutanlarına “Haydi başlayın. Allah yardımcınız olsun!” komutunu verdim.

Taburlar emir ve talimata uygun olarak hemen açıldılar ve aşağıya koşarcasına aktılar. Benimle bağlantı kurarak, birbirlerini görecekle ve seslerini duyuracak aralıklarla asker diktiler. Benden tabur komutanlarına doğru böylece üç bağlantı zinciri meydana geldi. Olan biten her işi gördüğüm için bulduğum kusurları derhal düzeltmekte etkili oluyor, gerektiğe yaverim ve emir erlerimi koşturuyordum..

Karadeniz sahilinden bir erin geri kalıp bir çukura saklandığını gördüm. Yanına koşup “Sen niçin arkadaşlarından geri kaldın?” diye sorunca “Korkuyorum,” dedi. Kendisine bir tokat vurdum. “Haydi sıçra bakayım!” Haykırıyla fırladı ve arkadaşlarına yetişti.

Avıclar düzlüğe indikleri zaman düşmanın ateşi de son şiddetine varmıştı. Mermi sesi âdeta mısır patlatılırken çıkan sesi andırıyordu. Bizim avcı zinciri gerisindeki askerlerimizle yedeklerimiz de dalga dalga ilerliyorlardı. Bu ateş yağmuru altında Hasankale suyunu geçtiler. Bunların arkasından doktorların yanına verilmiş olan sedyeciler yelpaze şeklinde ilerliyorlardı. Topçumuz düşmana çok güzel ve etkili atışlar yapıyordu. Gruplar birbirini izliyor, düşman siperlerini alt üst ediyorlardı. Düşman askeri geri kaçmak istiyor, subayları kırbaça durduruyorlardı. Biz bu durumu dürbünle açıkça fark ediyorduk. Taarruzumuzda koruma görevi yapan batarya seri ateşli, sahra topçusu idi. Bu kahraman, sanatında usta Batarya Komutanı Yozgatlı Yüzbaşı İbrahim Bey’di. Düşmanın topçusu yoktu. Buna karşılık piyade ve yaylım ateşleri sık sık kulaklarımızı tırmalıyordu.

Artık sedyelerle veya birbirine tutunarak yaralılar gelmeye başladı. Bunları uzaktan gördükçe yanlarına koşuyor, okşuyor “Berhudar

ol oğlum! Vatan uğrunda aldığın nişan kutlu olsun! Sana ve çocukluğuna bakmak milletin borcudur.” gibi tatlı sözlerle gönüllerini hoş ediyor, sargı yerine gönderiyordum.

Bu sırada Pirlepelî Faik Efendi’nin şehit olduğu, sınıf arkadaşım Yüzbaşı Sabri ile Erzurumlu Teğmen Pastırmacıyan Vahan Efendi’nin yaralandıkları haberi geldi. Az sonra Yüzbaşı Sabri’nin sedye ile getirildiğini haber verdiler. Koştum, boynuna sarıldım. Islak gözlerimle yüzünü gözünü ıslattıktan sonra tebrik ettim. O “Aman efendim, yaram ağırdır. Beni bir an önce hastahaneye gönder,” diye ricada bulundu. “Sen merak etme. Bizim en kutsal görevimiz budur,” dedim. Sedyecilere “Haydi oğlum yüzbaşı efendiyi kaldırın, incitmeyerek çabuk götürün!” dedim. Doktorlara bu yolda bir de yazı yazıp sedyecilerle gönderdim.

Vahan’ın yarası bacağından ve hafifti. Yüzbaşı Sabri’nin yarası karnındandı. Sabri, sargı yerinde gereken pansumanı yapıldıktan sonra hastaneye gönderildi. Oradan da ölüm haberi geldi.

Askerlerimiz Köprüköy hizasında iken Fırka Kurmay Başkanı Yüzbaşı Rifat koşarak, soluyarak yanıma geldi. “Komutan Paşa emrediyor. Birlikler gelmedi. Alay yalnız başına tepelenmemek için tarruzu durdursun,” diye sözlü bu emri tebliğ etti. Tepemden vurulmuşa döndüm ve çok kızdım. Ne olur ne olmaz diye yanımda bulunan 2’nci Tabur Komutanı’na “Çarçabuk Köprüköy’e karşı iki bölük sevk et. Sen de beraber git!” emrini verdim. Ve Kurmay Başkanı’na dönerek “Şu anda düşmanın şiddetli ateşi karşısında, tabak gibi düz yerde Alay’ı durdurmak, ezdirmek ve yıldırma demektir ki bunu yapamam. Komutanların bu emrini yerine getiremem. Bu işi topçularımızın yardımıyla başaracağımızdan eminim. Durum böyledir. Gördüğünü de arz et,” dedim. Kurmay Başkanı da benim fikrimde imiş ki sevinerek gitti ve bir daha gelmedi.

Sonradan anladığıma göre Balkan Harbi’nde bulunan Hasan İzzet Paşa oradaki askerimizin paniklemesinden yılmış. Birkaç gün önce de 18’inci Fırka’nın paniğinden korkmuş olması, yeni bir felâkete uğramak telaşı böyle bir emrin verilmesine neden olmuş. Bizim Kolordu Komutanımız da bugün Erzurum’dan gelmiş, Hasan İzzet Paşa’nın yanında imiş. Haliyle Fırka Komutanımız Ethem Bey de onlarla birlikte bulunuyormuş.

Benim maruzatım ve uygulamalarım kendilerine söylenince, Kolordu ve Fırka komutanlarımız da benim yaptıklarımı onaylamış olmalı ki Hasan İzzet Paşa'yı ısrarından vazgeçirmişler.

Bugünkü muharebeye Fırkamızdan 82'nci Alay'la Bağdat'tan gelmekte olan 37'nci Fırka katılacaklardı. Ancak 37'nci Fırka'nın harbe yardım etmesi bir yana yakınlarda bile gözükmüyordu. Taarruz emri hesap üzerine verildiğinden hesaplar doğru çıkmamış, birlikler taarruzdaki yerlerini alamamışlardı. Sağımızda hiçbir birlik olmadığı gibi, solumuzda harbe girmesi gereken 29, 34 ve 18'inci Fırkalardan hiç kimseyi görememiştım. Badıcivan ve doğu sırtlarını pekâlâ görüyorduk. Buralarda düşmandan eser yoktu.

Her hâlde bizim fırkalar da daha gerilerde veya benim göremediğim yerlerde uğraşıyorlardı. Bu duruma göre 83'üncü Alay yalnız başına hedefe doğru ilerliyordu. Alay mensupları üzerlerinden geçen top mermilerinin seslerini duyduğu ve şarapnellerimizin düşman başında paralandığını, düşman askerinin sağa sola ve ileri geri kaçıştığını gördükçe şevke geliyor, manevradan döner gibi neşeyle yürüyor, biz de bu görüntüyü gururla seyrediyorduk.

Güneş batımına bir saat kala hedeflere ulaşıldı. Askerin sırtlara tırmandığını gördükçe, kesin sonuç anında birliklerin başında bulunmak ve tehlikelere karşı hazır olmak için yaverim ve emir atlılarımla ileri fırladım, yedek kalan Makineli Tüfek Bölüğü ile diğer iki bölümün de Köprüköyü'ne giderek 2'nci Tabur'la birleşmelerini emrettim.

Büyük Bir Yanlış

Ben 1905 rakımlı tepeye çıkarken baktım ki yüzbaşılar ve bölük komutanları gerilerde kalan bölüklerini, kollarını kaldırarak ve "Toplanın!" komutuyla tepelerden aşağı indiriyorlar. Bu yanlış durumu gördüğüm zaman neye uğradığımı bilmeyerek dört nala yüzbaşılardan yanına koştum ve haykırdım: "A sersem adamlar ne yapıyorsunuz? Kanınız pahasına aldığınız tepeleri yeniden düşmana mı bırakıyorsunuz? Kendinizi manevrada mı sanıyorsunuz? Bir adım geri gelmenizin cezası idamdır. Haydi tepelere marş marş!" diyerek onları birer birer yeniden tepelere koşturdum. Bu sırada o kadar bağırımtım ki sesim kısılmıştı.

Akşam karanlığı başlamıştı ki 37'nci Fırka'dan bir tabur kadar Arap askeri 1905 rakımlı tepeye doğru tırmanmaya başlamıştı. Bunlar kaputlarını sırtlarına giymişler, beylik kilimlerini, öbür eşyalarını ve yeni potinlerini sıırımlarından birbirine bağlayarak omuzlarına atmışlar, karlar üzerinde yalın ayak yürüyorlardı. Tüfekleri de baston gibi dayanak olarak kullanıyorlardı.

Arap askerleri bizimkilere karıştıktan sonra tek tük kurşun sesi, yaralanma olayları başlamış, bizim bölük komutanları, subaylar ve çavuşların bazıları bu askerlerin kendilerine ateş ettiklerinden şikâyet etmişlerdi. "Niçin size ateş etsinler? Yanlışınız vardır. Belki düşman ateş ediyordur. Ona dikkat edin," dedim ve her ihtimale karşı Arap tabur komutanını buldum, gereken tembihleri yaptım. O da "Hayır, buradaki askerin bizim asker olduğunu biliyorlar, ateş etmezler," dediyse de ben yeniden her ihtimale karşı subay ve erlerine sıkı tembihte bulunmasını rica ettim.

En sonra tabur komutanlarına şöyle bir sözlü emir verdim:

"Aldığınız tepelerden bir adım geri çekilmek kurşuna dizilmeyi gerektirir. (Sınır göstererek ve Arap taburunu hiçe sayarak) Aras Vadisi'nden şuraya 1'inci Tabur, onun solundan şuraya kadar da 3'üncü Tabur tarafından korunup savunulacaktır. Geceleyn bir düşman baskını olursa her tabur kendi bölgesini savunacaktır. Yanlışlıkla askerimizi birbirine kırdırmamak için bir tabur öbürüne yardım etmeyecektir. Gerekirse yedeklerden yardım alınır."

Karanlıkta Köprüköyü'ne gelirken düzlükte Fırka Komutanı ile karşılaştım. "Allah senden razı olsun. Alnından öpecektim ama şimdi zahmet vermek istemiyorum. Ne yaptınız?" diye sordu. Aldırdığım tertibatı, bölüklerin yanlış işlerini, bunun için böyle bir emir verdiğimi söyledim, Köprüköyü'nden gelecek makineli tüfek hayvanlarıyla kendilerine yakacak odun göndereceğimi bildirdim. O da benim elimi sıkarak ayrıldı.

Ben de Köprüköyü'ne geldim. Gece savunması için yeniden yazılı emir çıkardım. Makineli tüfek hayvanlarıyla ve bir subay eşliğinde Fırka'ya odun gönderdim. Makineli Tüfek Bölüğü'nün hazırladığı ahır odasında bol bir ateş karşısına geçtim. Trabzonlu tüfekçi ustası Ahmet Usta'nın ikram ettiği kızarmış eti yerken bundan aldığım lezzeti ve duyduğum sevinci hiçbir şeyle karşılaştıramam. Subay ve

erler büyük bir sevinç içindeydiler. Dışarı çıkıp gelenlere ateş sesleri duyup duymadıklarını soruyor, gâh olumlu, gâh olumsuz cevaplar alıyor, ufak tefek ateş etmeleri askerin ürkekliğine bağlıyor, bu duruma pek de aldırış etmiyordum.

Yatmadan önce dışarı çıktım. Top tüfek sesleri duydum. Olağan şeydir diyerek geldim yeniden yerime geçtim ve ocak başında uykuya daldım.

Tatlı bir uykudan sonra sabahın alacakaranlığında uyandım. Tabura ileri hareket için hazırlanmasını emrettim.

Köprükölü'de Ne Bulduk

Köprükölü, Pasin Ovası'ndaki öbür Ermeni köyleri gibi bayındır ve zengin bir Ermeni köyü idi. İçinde kadın, erkek, çocuk adına tek insan yoktu. Fakat öküz, inek, manda ve koyun gibi hayvanlar ahırlarda olduğu gibi duruyordu. Erzurum bölgesinde kış çok ağır geçtiği ve çevre ile ulaşım kesildiği için çiftçiler kışın çalışmaz, ambarları yazdan hububatla doldururlar. Köprükölü'de de aynı şey yapılmış, ambarlar un, buğday, gendime gibi hububatla doldurulmuştu. Kilerlerinde de hububat dışındaki yağ, peynir, kavurma ve turşular ile kış sebzeleri bol miktarda vardı. Yalnız sular donduğu için kışın değirmenler çalışmaz, kışlık un ihtiyacı yazdan karşılanırdı. Eğer Köprükölü ambar ve kilerlerindeki gıda ve hububat israf edilmemiş olsaydı orduya haftalarca yeterdi. Geceleyin gelen topçular öküzlerden, mandalardan yararlandıkları gibi bizim taburlar da öküz arabaları ve koyunlardan yararlandılar. Biz taburlarla birlikte 1905 rakımlı tepeye çıkarken çevredeki köylüler gelip kazan, leğen, bakraç, yatak, yorgan, kilim gibi ev eşyalarını yağmaladılar. Şimdiye kadar Fırka ve Kolordu levazımından kimse bura ya el koymamıştı.

Acıklı Bir Manzara

1'inci Tabur'a yaklaştığım zaman çanta, tüfek döküntülerine rastladım. İlerledikçe bunlar çoğaldı. Tek tük Rus ölülerini de görüyorduk. Daha ilerideki tepede tüfek, çanta ve palaskanın had-

di hesabı yoktu. Bizim taraftaki Rus siperlerinde aklımda kaldığına göre 360 Rus ölüsü saydım. Bu sırada yanımda bulunan 1'inci Tabur Komutanı Ethem Bey'e "Bravo bizim topçumuza, vazifesi ni hakkıyla yapmış" dediğim zaman "Efendim sen ne söylüyorsun. Biri yatsıdan sonra, biri yarı gecede, üçüncüsü şafak sökerken düşman baskın yaptı. Gördüğünüz bu ölümler hep süngü ve kurşun yarısından ölmüşlerdir. Birinci Bölük Komutanı Yüzbaşı Erzurumlu Süleyman ve 4'üncü Bölük Komutanı olan Eğinli bir teğmen tabancalarla erleri durdurmaya çalışırken süngü muharebesinde şehit oldular."

Tabur Komutanı bu sırada üzüntüsünden ağlıyordu. Taburun mevcudunun 200'e indiğini söyleyince benim de neşem kırıldı. "Pe-kâlâ bizim şehitler nerede?" diye sorunca "Şehitlerimizi hep defnettik. Sabaha kadar kimsenin gözüne uyku girmede," dedi. Teselliye çalıştığım bir sırada bir Rus subayı getirdiler. Yaralıydı ve çok korkuyordu. Kur'an'dan Fatiha ve ufak sureler okuyarak kendisinin Müslüman olduğunu anlatmak istiyordu. Tabii biz bu yaralıyı okşadık ve teselli ettikten sonra geriye gönderdik. Rusların Türkleri yabani tanıdıklarının bu bir örneğidir. Sarıkamış muharebelerine kadar ele geçen yaralı ve esirlere zerre kadar hakaret edilmemiş, işken-ce yapılmamıştır. Bunlar görülen, duyulan şeyler değildir. Bizim erlerin, ihtiyaçları olan kendi eşyalarını esir ve yaralılara verdiklerine birkaç kez şahit oldum.

Bir gün önceki gündüz muharebesinde şehit ve yaralı olarak 200 kadar kaybımız olduğu halde, bu gece muharebelerinde 1'inci Tabur'un mevcudu 700'den 200'e düşmüştü. Yalnız 1'inci Tabur'dan bu kadar kayıp olduğuna göre Rusların kaybı da herhalde bizimkinden az değildi. Çünkü saydığım Rus ölümleri hep bizim taraftaydı. Düşman tarafında tek bir ölü görmedim. Bundan da Rusların ölü ve yaralılarını götürdükleri anlaşılıyordu.

3'üncü Tabur bölgesinde hiçbir muharebe olmamıştı. 2'nci Tabur sağda, 3'üncü Tabur solda, 1'inci Tabur yedekte olarak, açılmış bir durumda ilerlerken Fırka Komutanı yanıma geldi. Durumu üzüntü içinde anlattım. "Üzülmeyin. Devlet millet sağ olsun. Yapılan iş de çok büyüktür. Fırka'dan daha emin olmadınız mı?" diye cevap verdim. "Çok teşekkür ederim, çok iyi hareket ettiniz. Emrinize Bağdat

Fırkası'ndan bir de cebel bataryası veriyorum. İstedğin gibi kullan." dedi ve Batarya Komutanı'na da benim emrimde olduğunu bildirdi ve ayrıldı.

Köprüköy Muharebesinin Kazanılmasının Sebepleri

1. Hiç korku hissetmedim. Üstelik neşeliydim. Bana, tarihin bize öğrettiği başarılı komutanlar gibi şan ve şeref kazanmak hissi mi gelmişti? Elime geçen bu fırsattan yararlanabileyim diye mi neşeliydim? Sözü'n kisası kendimde güç ve kudret bulmuş, zaferden başka hiçbir şey düşünememiştim. Zafer kazanacağımızdan emindim.

1908 Dersim harekâtındaki asker ve subaylarımızın ümitsizlik veren halleri, iki gün önce ordugâhta karşılaştığımız ürküntü veren olay gibi bir şanssızlıkla bu kez karşılaştığımızı hatırlamıyorum. Benim yüksek moralimin Köprüköy harbinde subay ve erlere geçip onların moralini yükseltmesi başarıda etkili olmuştur.

2. Emir verdikten sonra, muharebenin akışı sırasında ne şekilde hareket etmeleri gerektiği konusundaki telkinlerimin subayları etkilediği inkâr edilemez.

3. Subayların huzurunda erleri cesaretlendiren sözler söylemem de etkili olmuştur.

4. Düşman topçunun eksikliği karşısında bizim topçumuzun üstünlüğü ve düşmana verdiği kargaşalık, erlerimizin gözleri önünde cereyan etmiş ve onları cesaretlendirmiştir.

5. Muharebe idare yerinden düşman tarafında olsun, bizim tarafımızda olsun her türlü harekâtı görmem, yanlışlıklara, gecikmelere anında müdahalem çok etkili olmuştur.

6. Komutan paşaların taarruzu durdurmamız hususundaki emirlerine uymayıp, iki bölüğü daha muharebeye sokmam askere daha büyük bir gayret ve cesaret vermiştir.

7. Görev bitti diye alınan tepeleri terk ederek geride ve aşağılarda toplanmalara tam zamanında yetişerek engel olmam.

8. Tepelerin her ne pahasına olursa olsun elde tutulması, herkesin kendi bölgesini savunup diğerine yardım etmemesi konusunda ki yazılı ve sözlü emirlerimin etkisi.

1. Birliklerin bulunabilecekleri duruma göre harita üzerinden emir vermek yanlıştı.^(*) Doğal ve yapay bir takım engelleri dolayısıyla bu yanlışlıklar olacaktı. Ancak, birlik komutanları veya muharebe gibi ölüm tehlikesinin dolaştığı bir yere kasıtlı olarak gitmemeleri de sebepler arasında sayılabilir. Bu gibi fenalıkların önünü almak için barışta erler ve subaylara vatan aşkı ve fedakârlık duygusu aşılamak, seferde yanlış yapan her kim olursa olsun cezalandırmak gereklidir.

2. Öbür birlikler yetişinceye kadar taarruzun geçici olarak durdurulması emri yanlıştı. Eğer bu emre uyulsaydı Köprüköy muharebesi kazanılmayacak, zamanından çok önce Deveboynu hattına çekilinecekti. Düşmanın morali yükselecek, bizimki çökecekti. Komutanlar da böyle bir emir vermekte belki kendilerine göre haklıydılar. Çünkü Alay tek başına bu işi beceremeyip yenilseydi ortaya aynı sonuç çıkardı. Alay muharebeye başlamadan önce böyle bir emir verilseydi doğru olabilirdi. Küçük büyük bütün birlikler harbe girdikten sonra artık sonucu beklemekten başka yol kalmıyordu. Emir verildiğinde zaten Alay'ın harekâtı da başlamıştı.^(**)

3. Emirden sonra subayları uyarmak için verdiği sözlü talimatta tepelerin ele geçirilmesinden sonra yapılacak işlerle ilgili bir şey söylemeden askeri tepelerden aşağıya çekmek istemeleri de yanlıştı.

4. Düşman ilk gece baskını yaptıktan sonra durumu Alay'a bildirip takviye isteselerdi şüphesiz takviye kuvveti gönderirdim. 1'inci Tabur ne birinci baskından, ne de ikinci baskından bizleri haberdar etmişti.

5. Benim kendiliğimden gönderdiğim Makineli Tüfek Bölüğü'nü ikişer ikişer ilerideki birliklere gönderip siperlere yerleştirmiş olsalardı, düşman ikinci baskını göze alamayacak, alsa bile büyük kayıp verecekti.

6. İlk muharebemiz olduğu için hepimizin acemiliği de unutulmamalıdır.

(*) Notlarından anlaşıldığına göre Ziya Bey bu emri yanlış olarak kabul etmekte, yanlış Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'ya yüklemektedir. (S. Ö.)

(**) Bu emrin de Ordu Komutanı'na ait olduğu bildirilmektedir. (S. Ö.)

Zaferin Sağladığı Yararlar

57

1. Bu zafer subay ve erlerin moralini yükseltmiş, onları sonraki harekâta neş'e içinde koşturmuştur.

2. Subay ve erlerin bana karşı güvenleri artmıştır. Bir subayın her işte başarılı olması ancak astlarının güven, saygı ve sevgisini kazanmasıyla mümkündür.

3. Bu muharebe askeri harekâta bir değişim yaratmış, tereddütlerden uzak bir biçimde takip ve taarruz harekâtına girişerek düşmanı ülkemizden kovma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Düşman Neden Gece Baskını Yaptı?

Yalnız 83'üncü Alay o günkü hedefine varmış, diğer bütün birlikler emredilen hedefleri ele geçirmek şöyle dursun, uzağında kalmışlardı. Bu baskının düşmanın 1905 rakımlı tepeyi yeniden geri almak istemesinden ileri geldiğine hükmediyorum. Gerçekten 83'üncü Alay'ın solundaki 9'uncu ve 11'inci Kolordu birlikleri de hedeflerine varsalardı, düşman böyle bir baskına gerek görmezdi.

Galibiyetin Yankıları

Köprüköy galibiyeti ordumuz için bir dönüm harekâtıdır. Bu yüzdendir ki galibiyet tantanalı resmi bildirilerle müttefiklerimize ve milletimize ilân edilmiş, şenlikler yapılmasına vesile olmuştur.

Alay sancağına beşinci rütbeden Mecidi nişanıyla "1330 senesi 29 Birinci Teşrinî'nde Köprüköy'de düşmanı mağlup ve 1905 rakımlı tepeyi zapt eden 83'üncü Alay" ifadesini taşıyan sırma ile işlenmiş hamail verildiği gibi Alay Komutanına da gümüş liyakat maddesi verilmişti.

O zaman harbin başlangıcı olduğu için devlet bu gibi taltiflerde kısıkanç davranıyor "Herkes görevini yapıyor" diyordu. Görev yapmak, benzerlerinden fazla bir ödül ve terfiyi gerektirmez kuralı işliyordu ki doğru olan da buydu. Hatta ben bile 1'inci Tabur'un gece baskınlarına fedakârca karşı koyuşunu, mevcudunun üçte ikisini kaybetmesini, iki bölük komutanının kahramanca şehit olma-

rını olağanüstü bir hareket saymayıp şehit bölük komutanlarını bile taltif yönüne gitmemiştim. Hatta Tabur Komutanı Kolağası Ethem Bey'in bu konudaki uyarısına karşı "Görevlerini yaptılar" diye karşılamıştım. Sonradan 1'inci Tabur'un tüm subaylarının ödüllendirilmemesine, 1905 rakımlı tepenin "Süleyman Tepesi" adıyla adlandırılmasına, orada şehit olanlara mezar yaptırmadığıma binlerce defa pişman oldum. Çünkü harbin ortalarına doğru küçük bir başa-rının büyük ödülle karşılık gördüğünü duyuyordum.

30 Birinci Teşrin 1330 [12 Kasım 1914] Harekâtı

Taburlara verdiğim düzenle takip harekâtı eksiksiz yapılıyor, subaylara az iş düşüyor, erlerin bir kısmı muharebe ederken bir kısmı da sırtlarında ileriye cephane taşıyorlardı. Alay'ın solunda başka birlikler de muharebeye girmişlerdi. Baktım ki bizim Alay solumuzdaki birliklerden yaklaşık 500 metre kadar ileride yarışrcasına ilerliyor, hemen müdahale ettim. Müdahale etmesem Alay büsbütün ileri atılmış olacaktı. Düşmanın Emrekom taraflarına yerleştirdiği koşulu topçunun becerikli ve isabetli şarapnel yağmuru bir gün önceki bizim topçumuza nazire teşkil ediyor, toplu haldeki birliklerimize göz açtırmıyordu. Alayımız bu müthiş ateşlere asla önem vermiyor, düşman piyadesini adım adım izliyor, aradaki mesafeyi gittikçe küçültüyordu. Onları yalnız bırakıp ani bir tehlikeye uğratmamak için taburlara "Askeri durdurun, soldaki birlikler yetişsin!" emrini vermek zorunda kaldım. Böylece subaylara, erleri ilerlemekten alıkoyma işi kalmıştı.

Garip ve Çok Acıklı Bir Manzara

Alayımız erleri, neş'e içinde düşmanı kovalamakla uğraşırken benim yakınımda, yedek 1'inci Tabur'un sağında bulunan Bağdat Taburu Komutanı'na takip harekâtına katılmasını emrettim. O da bir bölük ileri sürmek istedi. "Korkacak bir şey yok, iki bölüğü muharebeye sok!" dedim, emrime uydu.

Baktım ki Arap bölükleri 1905 rakımlı tepenin 1000 metre kadar ilerisinde, sırtın hemen batısında, bizim avcılardan 500 metre kadar

geride ateşe başladılar. Bir takım Arapça sözlerle Saff-ı Harp'te^(*) yatan takım kalktı, yanaşık bir sıra oldu, ilerledi, birbiri gerisinde irtibat erleri bıraktı. Yirmi adım yürümeden durdular. Avcılar omuzlarındaki tüfekleri yere koydular. Önce beylik yaygıları serdiler. Öbür eşyaları da bunun bir tarafına koyduktan sonra yüz üstü yere yatmadı, dizleriyle dirseklerine, bileklerine dayanarak secdeye varır gibi bir durum aldılar. Tüfeklerinin namlularını yukarı kaldırdılar, başlarını sola ve aşağıya eğerek ateşe başladılar. Hocamız merhum topçu Ahmet Muhtar Paşa biz Harbiye'de okurken Arapların bu şekilde ateş ettiklerini anlattığı zaman garibimize gitmiş, mübalağa sanmıştık. Oysa ki hocamızın anlattıkları doğrudur.

Arapların avcı koluna çıkıp yerleştiklerini gördüğüm zaman "Buradan muharebe olmaz. Bizim avcıların yanına kadar ilerlesin, sonra atışa başlasınlar," diye müdahale etmiştim. Benim bu emrim tebliğ olununcaya kadar ilerideki avcılar ateşe başlamışlardı. Emrim tebliğ olunduktan sonra birçok laf kalabalığıyla şöyle ilerlemeye başladılar: Önce ayağa kalktılar. Eşyayı bir yana bırakıp beylik yaygılarını silktiler, omuzlarına attılar. Bunların üzerine eşyalarını birer birer attıktan sonra tüfeklerini sopa gibi ellerine aldı, 20 adım kadar yürüdü, yine eskisi gibi durdular. Yüzbaşı ve destekçileri birbirlerine sıkışmış oldukları halde rükû vaziyetinde avcıları takip ettiler. Avcılar yeniden ateşe başladılar.

Bunlardan bir hayır gelmeyeceğini anlayarak yakalarını bıraktım. Boş yere kanlarına girmek istemedim.

Emrime verilen bataryaya gelince: Batarya Komutanı iri yapılı, yakışıklı bir adamdı. Kıyafeti de düzgün olduğu için sipere girmesini ve düşmana ateş açmasını söyledim. Özellikle böyle genel emir verdim, siper ve hedef göstermedim. Topçuluğu her halde benden iyi bilir diye işine karışmak doğru olmaz diye düşündüm. Baktım ki Batarya Komutanı katırlara yüklü olan top ve toparlağı indirdi, koşulu top haline koydu. Urgan takarak ve erler aracılığıyla yallah yallah gibi sözlerle topları sırta çıkardı, sırt üstünde ileri doğru çekmeye başladılar. İşe müdahaleye zaman kalmadan düşman süvari bataryası fırsatı kaçırmadı. İkinci gürültü başımızda patladı. Benimle birlik-

(*) Savaş hattını meydana getiren asker dizisi.

te kendini yere atan iki er şehit oldu, bir iki katır da yere yuvarlandı. Ölenlerden sağımdaki er dürbüncü ve bir Yahudiydi.

Başta Batarya Komutanı olmak üzere ilgililere darıldım ve bağırdım, bataryayı sırtın arkasına çektiirdim. Bunlardan gelecek hayırdan da vazgeçtim.

Bugün düşman topçusu yedeklerden kimseye göz açtırmadı. Herkes kayaların, yarların arkasına saklandı. Buna karşılık bizim topçuların faaliyeti hissedilmiyordu. Düşman yalnız piyadelerle ve ateşle izleniyordu. Bir aralık ateş hattına gittim, kurşun seslerini duydum. Ne yalan söyleyeyim bu sürekli kurşun sesleri beni korkuttu. Bir aralık vurulma korkusu yaşadım. Ancak bugün topçu ateşinin birçok şarapnel demetlerine uğradığım halde, hiç korku belirtisi duymadım. Bugün düşman topçusu muharebeye hâkim olduğu halde bize verdirdiği kayıp pek azdı. Bundan dolayıdır ki erlerimiz, subaylarımız topçu ateşine karşı gevşek davranıyor ve bu ateşi hiçe sayıyorlardı. Tıpkı Kırdabaz batı sırtlarında olduğu gibi.

Bugün düşman doğu sırtlarına kadar çekilmişti. 83'üncü Alay geceyi Söğütü'de geçirdi. 3'üncü Tabur ileri karakol görevi ile görevlendirildi. Bugünkü kayıplarımız yok denecek kadar azdı.

Bağdat Taburu da bizimle birlikteydi. Şafak sökmesine yarım saat kala köye gelmiş ve hemen tabur erleri için yemek pişirme hazırlıklarına başlamıştık. Arap Taburu'ndan tutanak alarak onlara da 3'üncü Tabur kazanından yemek pişirttim. Dışarıda ateş karşısında dinlenirken Arap erleri de yanımıza gelip oturuyor, ısındıktan sonra gidiyorlardı. Onlar sanki komutanlarının yanına değil de, teklifsiz ve tekellüfsüzce arkadaşlarının yanına geliyorlardı. Yanımızda Arap Tabur Komutanı da vardı. Bunların durumlarına hoşgörü ile baktık. Fakat Arap erlerden biri, sigara içen tabur komutanının elinden izinsiz olarak sigarayı almak isteyince Arap binbaşı Arapça "Ben binbaşyım, köpek!" diyerek eri kovdu. Er bir şey demeden gitti. Biraz sonra bir köylü geldi, Arapların evlere dolup fenalık yaptıklarından şikâyet etti. Binbaşının yüzüne baktım. Binbaşı "Bıktım, usandım bunlardan. Elimde bir subay yok ki bunlara karşı bir icraatta bulunayım. Bu herifler beni verem ettiler. Ben bir şey yapacak kudrette değilim," dedi. Bunun üzerine konak nöbetçi subayını çağırttım ve kendisine devriye kolları çıkarmasını, fenalığa meydan vermemesi-

ni, halkın ufacak bir şikâyetine yer bırakmamasını, suç işleyenlerin de ağır cezalara çarptırılmasını tembih ettim.

İki Arap, yaşlı bir kadını sıkıştırıp koyununu elinden almak istemişler. Onları yakalatıp çıplak ayaklarına onar tane sopa vurdurdum. Bu ağır sopalardan sonra şikâyetler ve sızıltılar kesildi.

Yemek dağıtımına, ellerine zorla karavana vererek Arapları da gönderdik.

Bunlar istiyorlar ki yemek pişirilip önlerine getirilsin, onlar da yesinler. Daha sonra karavanaları başkaları alıp götürüp yıkasın ve bunlara teslim etsinler.

Baktım ki Arap Taburu'ndan bize zerre kadar fayda olmayacak, üstelik bunlar ordunun başına belâ kesilecekler. Durumu ayrıntılı olarak Fırka'ya bildirdim. Arap Taburu'nun cephe gerisine çekilerek subay ve erlerine sıkı bir eğitim yaptırılmasını teklif ettim. Ertesi gün geri alıp bizi de sıkıntıdan kurtardılar.

31 Birinci Teşrin 1330 [13 Kasım 1914] Harekâtı

Bugün harekâta başladığımız zaman düşmandan yalnız zayıf topçu ateşi yedik. Piyadesi muharebe edilemeyecek kadar uzaktaydı. Öğleden sonra Hopik'e vardık. Orada 200'den fazla seri ateşli sahara top mermisi, bir cephanes arabası, bir kadana topçu beygiri ele geçirdik. Cephanenin kovanları uzun olduğu için faydalanamadık. Kadana yorulmuş, adım atacak gücü yoktu. Geceyi Hopik'te, endsiz bir biçimde geçirdik.

1 İkinci Teşrin 1330 [14 Kasım 1914] Harekâtı

Güneş doğduktan bir iki saat sonra Haran yönünde ilerledik. Artık düşmanı görmüyor, hiçbir ateşle taciz edilmiyorduk. Güneşli havada, zayıf muharebe tertibatıyla ilerliyorduk.

İkinciye doğru Haran'a yaklaştığımız zaman Masra'ya gitmemiz emrolundu. Akşam üzeri Masra'ya geldik ki birliklerle dolmuş, bize yer kalmamış. Bunun üzerine buradan Bedrevans'a yürüdük. Yatsı vakti Bedrevans'a yetiştik, orada yerleştik. Alay karargâhına güzel, sekili bir ahır düşmüştü. Burada rahat bir gece geçirdik. Köprüköy-

Azap yolunun kuzeyindeki birliklere 9'uncu Kolordu Komutanı'nın komuta edeceği emri verildi. Bunun üzerinedir ki, bizim 9'uncu Kolordu birlikleri kuzeye giderken, 11'inci Kolordu birlikleri de güneye doğru hareket ediyorlardı.

Sabahleyin kuşluk vakti şiddetli bir top ateşi üzerine dışarı fırladım. Meğer geceyi Bedrevans'ta geçiren sahra topçu taburunun kâmacısı, topları silerken boş zannettiği bir topun tetiğini yanlışlıkla çevirmiş. Ateş alan toptan çıkan mermi Topçu Taburu Komutanı Ahmet Bey'in dizinden ve karnından yaralanmasına, genç bir doktorun da tehlikeli bir şekilde yaralanıp ölmesine neden olmuş.

Batarya Komutanı'na hemen bir tutanak yaptırdım. Ben de dahil olayı gören herkese bu tutanağı imzalattırdım. Batarya Komutanı'na tutanağı üst makama vermesini tembih ettim.

Yine bir gün sınıf arkadaşım Hafız İsmail'i binbaşı rütbesi ile bir tabur komutanı olarak karşımda buldum. Gençliğinde de zayıf olan arkadaşım eski halini koruyordu. Çadırında yaygısı üstünde, kürküne bürünmüş olarak oturuyordu. Kendi eliyle yaptığı çaydan bir bardak da bana ikram etti. Çayı içtikten sonra arkadaşşıma başarılar dileyip öpüşerek ayrıldım.

Aldığımız emir üzerine taburlara hareket emri verdim. Tabur erlerinin yemekleri pişmek üzere idi. Askere yemek yedirdikten sonra hareket edilmesi için benden izin istediler. Kendilerine izin verdim. Harekete hazır olan 3'üncü Tabur'u yanıma alarak öğleden iki saat önce yola çıktım.

2 İkinci Teşrin 1330 [15 Kasım 1914] Harekâtı

Aldığımız emirde bu geceyi Alakilise'de geçirmek zorunda olduğumuz anlaşılıyordu. Mollaahmed'e doğru ilerlerken Zanzak-Ardos taraflarından gelen şiddetli topçu ateşine rağmen ilerlemek istedik. Fakat boş yere kayıp vermemek için taburun karanlık basıncaya kadar kuytu yerlerde beklemesini emrettim. Böylece güneş batıncaya kadar bekledik. Tabur, Mollaahmet'te kalma isteğini açığa vurduysa da razı olmadım. Güneş batar batmaz emir erimle birlikte ilerlerken tabura da arkamdan gelmesini söyledim. Karanlıkta yürürken birden "Kimdir o?" sorusuyla karşılaştım. Hemen "Yabancı de-

ğil, Alay Komutanı'dır." cevabını vermem üzerine iki er ortaya çıktı. Esas duruşta "Biz burada bir bölük olarak bulunuyoruz. Üç dört gündür aç, susuz, uykusuz ve korku içinde yaşıyoruz," dedi. "Biriniz beni bölük komutanınızın yanına götürün. Öbürünüz burada bekleyin. Şimdi tabur gelir, ona yol gösterin. Yarım saat sonra sizi değiştiririm," dedim.

Yüzbaşıya ve yanındaki kişiye "Taburu yerleştirmek için hazırlık yapın. Nerelerde nöbetçi ve postalarınız varsa onları da değiştirmek üzere haberdar edin. Taburu karşılamak üzere ya siz gidin veya başka bir subay gönderin," dedim. Hemen işe koyuldular. Emir yerine geldi ve dinlenmeye çekildik. Bu arada şurasını belirtmeden de geçemeyeceğim. "Aç susuzuz," diyen erler taburlarından erzak alamadıklarını bildirmek için böyle konuşmuşlardı. Yoksa köylünün onları beslemiş olduğu kesindir. Çünkü biz de şimdiye kadar köylü ekmeği ile karnımızı doyurmuştuk.

3 İkinci Teşrin 1330 [16 Kasım 1914] Harekâtı

Sabahleyin kahvaltıdan sonra taburlara çabuk gelmelerini acı bir dille emrettim. "Düşman topçu ateşinden gelemiyoruz," cevabını gönderdiler. Bunun üzerine "3'üncü Tabur gibi sizin de geceyi Alakilise'de geçirmeniz gerekirdi. Bir erin burnu kanamaksızın bir saate kadar sizi burada isterim. Hiçbir mazeret kabul etmem," diye ikinci bir emir gönderdim. Taburlar az zaman sonra geldi, Alakilise sırtlarında gösterdiğim yere yerleştiler.

Burada topçu ateşinden korunarak beklerken Fırka Komutanı'yla kurmay başkanı geldi, bizi hemen ileri atılmaya hazır durumda gördü, memnun oldular. Sağımızda muharebeye girmek zorunda olan 82'nci Alay hâlâ gelmediğinden kızıyorlardı. Nihayet 82'nci Alay da geldi. Fırka Komutanı, bizim gözümüzün önünde itibarlı, hatırı sayılan Alay Komutanı Kurmay Binbaşı Rıza'yı haşladı. Alay'ının aynı durumda olan bizim Alay gibi hareket etmesi gerektiğini ihtar etti.

Bugün düşmanın sol kanadına karşı bizimkilerin şiddetli taarruzunu seyrettik. Bizimkiler düşman sol kanadının tuttuğu tepeyi âdeta süngü muharebesi yapar gibi yakın bir hücumla aldılar. Fakat bizimkiler daha derlenip toparlanmadan Ruslar, geriden gelen taze

kuvvetlerle karşı bir hücumla bizimkileri püskürttü ve takibe başladılar. Bu heyecan içinde askerlerimizi kurtarmak için ileri atılmak gerekirken bizim Alay'da bir sarsıntı duyuldu. Hatta daima yanımda çalışan yaverim yakınlığına güvenerek "Efendim yük hayvanlarını yükleyelim mi? Sonra geç kalırız," diye bir öneride bulunmasın mı? "Arkadaş siz burada da mı bir Balkan Harbi yaratmak istiyorsunuz? Başka yerde olan bir bozgundan bize ne? Yoksa bizim Alay'ı geri çekirmekle orduyu bir felâkete sokmak mı istiyorsun?" dedim. O "Haşa, öyle fena bir düşüncem yoktur," dedi. Ben de "Öyle ise sus, görevinden başka işe karışma!" dedim.

Makineli Tüfek Bölüğü Komutanı Eğinli Hulûsi Efendi'ye: "Bölüğünü al, şu dereden ilerle, şu tepede sipere gir, düşmana ateşe başla! Görevin hem oradaki birliklerimize yardım etmek, hem de düşmanın takibini durdurmaktır. 3'üncü Tabur Komutanı, sen de Makineli Tüfek Bölüğü'ne bir birlik muhafız kat, hemen ilerleyin!" emrini verdim.

Beş dakika sonra bunlar hareket ettilerse de durum düzeldiği için bizimkiler ateşe başlamadan geri geldiler.

Siperlerde beklemekten canım sıkıldı. Solumuzdaki birlikleri de canlandırmak üzere ikindiye doğru ileri atılma emrini verdim. Taburlar takım takım sıçramalarla ateş alan yerleri sevinç boğuşmalarıyla aştı, dereyi geçti, alçak sırtta mevziye girdiler. Düşman bu defa havan veya obüslerle, kavisli mermi atan toplarla dereyi dövmeye başladı. Ben de ileri atıldım. Yedekler ve takviye güçlerini arka yamaca, avcı hattına pek yakın olarak soktum. Makineli tüfekleri de ikişer ikişer iki tabur bölgesine yerleştirdim. İki tabur arasında 20 metre genişliğinde bir gedik vardı ki düşman burayı şiddetli piyade ve makineli tüfek ateşi altına aldığından bağlantı ve haberleşme zor oluyordu.

Karanlık bastıktan sonra yük ve binek hayvanlarını, erzak ve cephaneyi hep mevzi gerisindeki yamaca yerleştirdim. Gediği de geceleyin kazdığım boy siperi ile kapadım, ateşten saklı bir yol yaptırdım. Alay'ın yiyecek, yatacak, haberleşme ihtiyaçları karşılandığı için sevk ve idaresi kolaylaşmıştı. Siperlerin ilerisi ise tabak gibi açık olduğundan düşmanın en ufak bir hareketi gözden kaçmıyordu.

Ateşlerimizin çok etkili olacağını düşünen subaylarımız, düşman

tüm kuvvetiyle üzerimize gelse usanmadan karşılık vereceklerini, hatta onları yeneceklerini sevinerek birbirlerine anlatıyorlardı.

Ortada iki büyük sakınca vardı:

1- Eğer düşman savunma hatlarımızın bir tarafını delmeyi başarsa, derinliğine düzenimiz olmadığı için derhal arkamıza düşer, bizi ya esir eder, yahut süngüden veya kılıçtan geçirirdi. Fakat Alay'ın komutanından dümen erine kadar hiçbir personeli böyle bir felâketi aklından geçirmemişti. Sanki onlar galibiyeti kendileriyle özdeşleşmiş gibi görüyorlardı.

2- Fırka ile bağlantı güç oluyordu. Çünkü gidip gelirken arkamızda kalan yüksek ve ateş tutan yamaçtan geçmek zorundaydık.

4 İkinci Teşrin 1330 [17 Kasım 1914] Harekâtı

Bugünümüzü siperlerimizde sevinç içinde ve muharebe düzeninde geçirdik. Sabah olunca düşmanın arabalarla avcı hatlarına gelip seyyar mutfaklardan erlere yemek dağıtmalarını seyrettik. Bunlara engel olmak için ateş etmek isteyenlere “Bırakın, adamların burnundan getirmeyin rahat yemeklerini yesinler,” dedim.

Aradan yarım saat geçtikten sonra yalnız makineli tüfeklere deneme ateşi olmak üzere düşman avcı hatlarına ateş ettirdim. Vay siz misiniz ateş eden der gibi bizi top, tüfek, makineli tüfek kasırgasına tuttularsa da bir erin bile burnu kanamadı. Obüs mermileri de ancak dereyi dövebildi. Bizimkilere alay etme nedeni oldu.

Dün ve bugün bizim topçumuz pek seyrek ateş ediyordu. Öğle saatlerinde idi. Bir emir atlısı atından inmiş bize doğru koşarak gelmeye çalışıyordu. Ama hayvan süvariye izlemediği için zavallı, şiddetli ateş altında kıvranıp duruyordu. Öldürmeyen Allah öldürmüyor. Er de hayvan da sağ salim geldiler. Er, bir zarf teslim etti.

Yanıma gelen tabur komutanları ile yaver zarfta ne olduğunu merak etmişlerdi. Zarfı açtım ki yalnız beni Alakilise'deki Fırka Karagâhı'na davet ediyorlardı.

Bizim boşboğaz yaver “Efendim geri çekilme emrini vereceklerdir. Gitmeyelim,” dedi. “Sen anarşist fikirli adamsın. Düşmanın bizim genel durumumuzdan ne haberimiz var? Yüksek komuta heyeti genel duruma göre sevk ve idare edeceklerinden onların emirle-

rini eksiksiz yerine getirmek zorundayız. Başarı buradadır. Herkes, her birlik istediğini yapamaz, anladın mı? Hadi atımı hazırlat!” demem üzerine yaver ve 2’nci Tabur Komutanı sınıf arkadaşım Hamdi “Şimdi gidilmez. Akşam olsun öyle git. Çoluk çocuğunu düşünmüyorsan orduyu düşün. Ordu yetişmiş bir uzvunu yok yere kaybetmesin,” gibi sözlerle alıkoymak istedilerse de “Askerlikte emir eksiksiz yerine getirilmelidir. Bu uğurda ölürsem öleyim. Emri veren bunu düşünmüştür,” diyerek ata binmek üzere aşağıya indim.

Tekrar öntüme çıktılar. “Akşam karanlığında gitmende bir sakınca yoktur. Fırka Komutanı buranın özel durumunu ne bilir. Gidersen Fırka’yı da mateme sokarsın,” dediler. “Bunda da bir hayır var,” diyerek akşamı beklemeye karar verdim. Yine de bizim tüm subaylara “Geri çekilme felâkettir. Askerin de, bizim de moralimiz bozulacak, ister istemez bir küskünlük olacaktır,” gibi bir takım sözlerin söylendiğine kulak misafiri oldum.

Akşam oldu. Alakilise’ye gittim. Fırka Komutanı’nın Kolordu karargâhına gittiğini Kurmay Yüzbaşı Rifat söyledi. “Durumu düzeltmek için Alay’ın Alakilise batı sırtlarına çekilmesi gerekmiştir. 82’nci Alay yine sizin solunuzda mevziye girecektir. Tüm 9’uncu Kolordu birlikleri çekilecektir. Alay’ın büyük bölümünü getirirseniz Fırka İkinci Kurmayı Teğmen Nasuhi size tahkim edilecek hattı gösterecektir. Orada tahkimât yapıp yerleşeceksiniz. Artçıların solunuzdaki 82’nci Alay artçılarıyla bağlantı kurarak düşmana duyurmadan, ancak şafaktan bir saat önce yerlerinden hareket edeceklerdir.” sözlerini genel emirden bana not ettirdi.

Yeniden mevziye geldim. Tabur komutanlarına sözlü emir verdim. İlk önce ağırlıkları Alakilise’ye yolladım. Bir saat sonra her taburdan bir bölüğü siperlerde bıraktıktan sonra taburları yola çıkardım.

Siperlerde kalan artçı bölüklere tabur bölgelerinde yakılan ateşleri söndürmemelerini, eskisi gibi yanık tutmalarını tembih ettim. Artçıların yanında yarım saat kadar kaldım ki moralleri bozulmasın. Siperlerde artık kimse kalmamıştı. Yüzbaşılara yeniden görevlerini hatırlatarak önceden hareket etmemelerini, 82’nci Alay’la kesinlikle bağlantı kurmalarını tembih ederek emir erimle ayırdım.

Gerideki yamacı aşıp Alakilise yolunu tuttuğum zaman tek

tük dinlenen askerlere rastladım. Dinlendikten sonra rahat rahat Alakilise'ye gelmelerini söyledim. İlerledikçe döküntüler, soluyarak koşan erler çoğalmaya başladı. Erlerle, şimdi taburların önüne geçerek onları durduracağımı, kendilerinin de dinlendikten sonra rahat rahat öndekilere yetişebileceklerini anlattım, kendim hızla ilerledim.

Sonunda 1'inci Tabur Komutanı'nı yakaladım. "Yarış mı ediyorsunuz? Ortada hiçbir tehlike yokken böyle hareket ederseniz sizin nasıl muharebe edeceğiz? Milletin size verdiği emeklere haram olsun! Dur, askerini topla ve sonra gel! İkinci ve Üçüncü Tabur komutanları nerede?" diye sordum. O da "Bilmiyorum," cevabını verdi. Yeniden atı sürdüm. Alakilise'ye kadar gittim. Tabur komutanlarını bulamadım. Yaver ve emir erlerimi bu tabur komutanlarını bulup getirmeye memur ettim. Tabur komutanları gelirlerken erlerini de birlikte Alakilise'ye getireceklerdi. Yavere bu konudaki emrimi de kendilerine tebliğ etmesini sıkı sıkı tembih ettim.

Fırka karargahına gittim. Kurmay heyetinden Nasuhi'yi alarak tutacağımız mevziye geldik. Gece karanlığında tahkim edeceğimiz siperleri ve hattı kararlaştıramadık. Nasuhi Bey'in gösterdiği hattın tahkimi de işime gelmedi ve doğruluğuna inanamadım. Sabaha kadar askeri çalıştırdıktan sonra, yanlış cephe alınmış olursa erlerin yanında küçük düşmeyi, lanetlerine uğramayı uygun bulamadım ve tahkimattan vazgeçtim. Yanıma gelen ikinci ve üçüncü tabur komutanlarını da haşladıktan sonra taburlara siperlerin gerisinde, kayalıkların kuytu yerlerinde dinlenmelerini, gösterdiğim yerlere ileri karakol postaları çıkarmalarını emrettim.

Postalar çıkmak üzereyken baktım artçı bölük komutanlarından Yüzbaşı Nâzım Nazmi gözüme ilişti. Yanıma çağırdım, neden böyle erkenden mevzi terk ettiklerini sordum. "Efendim, doğrusu korktuk. Ne ceza vereceksen ver," demesin mi?

- 82'nci Alay da geldi mi?
- Onlarla da bağlantı kurulmadı ki bileyim.
- Çekil karşımdan gözüm görmesin!

Karşılıklı konuşmalardan sonra kendisini kovdum ve başka bir ceza vermedim. Oysa ki bu taraflarda görevini böyle ihmal eden bir

tabur veya Bölük Komutanı'nın Divaniharp kararıyla hapsedilip ordudan atıldığını öğrendik.

Bunları Divaniharp'e vermek gerekiyordu. Ordunun selâmeti bunu gerektiriyordu. Fakat o zaman düşündüm ki üç bölük komutanı birden ordudan ayrılacak. Ordu şu sıralarda taştan adama muhtaç. Üstelik bunların çoluk çocukları da perişan olacaklar. Hiçbir tehlike çıkmayacağına da kuvvetle inanıyordum. Eğer her kurdan dolayı subayları Divaniharp'e verseydim Alay'da subay kal mazdı. Zorla işe gidenlerin farkına varılmazsa onlar türlü yalanlarla kendilerini temize çıkarmaya çalışıyorlardı. Canla başla, aşkla çalışan subay pek azdı.

82'nci Alay bu defa haklı olarak geç geldi ve yerini aldı. Sonradan anladım ki tabur komutanları erlere konaklama yeri kapmak için gece geri çekilme yarışına çıkmışlar. Hatta 2'nci Tabur Komutanı Alakilise'yi de bırakarak taburunu Mollaahmet'te yerleştirmek istemiş.

5-11-1330 [18 Kasım 1914] Harekâtı

Sabahleyin ortalık aydınlanır aydınlanmaz tabur ve bölük komutanlarını alarak mevzi seçimi ve tahkim edilecek hattı tespit etme çalışmaları yapmak istedik. Düşman topçu ateşine başladığı için bir şey yapamadık. Tabur ve bölük komutanları sözbirliği ederek "Bu ateş altında bizi uğraştırmaktan vazgeç. Biz açıkta da muharebe ederiz," dediler.

Onlara "Pekâlâ dediğiniz gibi olsun. Düşmanı ve her yanı görecek şu yerlere çift nöbetçi çıkarın. Bir çavuş komutasında da bir keşif kolunu önümüzdeki düzlüğün aşağısını görecektir surette ileri sürün. Artan erler yerlerinde dinlensinler. Bir tehlike anında birinci ve ikinci taburlar işaret edilen bölgeleri işgal edecek, üçüncü tabur yedekte kalacaktır," dedim ve yapacakları işleri tekrar ettirdim. Yeniden geriye, bir kaya kovuğundaki yerime geldim.

Bu işlerden sonra 82'nci Alay geldi, bizim sol kanadımızı öğrendi. Daha sonra bir muharebe oluyormuş gibi avcılar, takviye birlikleri ve yedekler yere yattılar bu durumda saatlerce kaldılar. Bereket versin Fırka Komutanı geldi de zavallıları bu acıklı ve gülünç du-

rumdan kurtardı. Fırka Komutanı muharebe durumundaki bölük komutanlarına:

- Kiminle muharebe ediyorsunuz?
- Şimdilik karşımızda kimse yok.
- O halde saatlerce düşman gelinceye kadar böyle mi kalacaksınız? Düşman karşınızdan çıkmazsa ne yapacaksınız?
- Efendim, Alay Komutanı böyle emir verdi.
- Alay Komutanı'nı bana çağırın.
- Yerini bilmiyoruz.

Cevabıyla karşılaşması üzerine Fırka Komutanı darıldı ve oradan ayrıldı. Kurmay Subayına “Şunları geri al. 83'üncü Alay'dan örnek alsınlar, dinlensinler. Acaba Alay Komutanı nerede?” Patavatsız kurmay subay “İhtimal ya Kalander'de, ya da Mollaahmet'tedir.” cevabını verdikten sonra Alay'ın durumunu düzeltmeye gitti.

Karanlık basıncaya kadar böyle kaldık. Alayların iâşe memurları gelmiş, börek türünden güzel yemekler getirmişlerdi. Lezzetle yediğimizi unutamam.

Karanlık, Korkunç Bir Gece

Bugün akşama doğru inceden bir yağmur yağmaya başladı. Güneş batmadan yarım saat önce de şu yolda bir genel emir geldi:

9'uncu Kolordu Bedrevans-Karabıyık-Pırtanus hattına çekilecektir. Çekilme harekâtına akşam karanlığı bastıktan sonra başlanarak, gayet sessiz ve ışıksız yapılacaktır.

Çekilme yolları her Alay için gösterilmiş ise de, yolların az olması yüzünden birçok piyade ve topçu birlikleri birbirine karışmıştı. İhtimal ki bir yoldan gidecek birliklerin saat göstermek suretiyle hareketleri düzenlenmek istenmiş. Çatışma noktalarına adam koymuşlardı. Fakat gecenin zifiri karanlığından ve sabun gibi kayan çamurdan dolayı her türlü düzen kaybolmuştu. Bir gece önceki çekilmede taburlarda gördüğüm perişanlıktan dolayı şöyle bir önlem aldım:

Taburları üçüncü, ikinci, birinci tabur sırasıyla yol kolunda bir araya getirttim. Tüm subayları başıma topladım, emri okudum, yeniden açıkladım:

— Kimse yürüyüş kolundan ayrılmayacak, kimse kimseyi geçmeyecek. 1'inci Tabur kol bitiminde bir subay ile bir manga askeri kimsenin geri kalmamasına meydan vermemek için görevlendirilecek. Sigara avuç içinde içilecek, ateş gösterilmeyecek. Gürültü etmeden, fısıltı ile konuşulacak. Her bölük yalnız bir taraftan ışık verir fenerlerle arkadan gelen birliğe kendisini gösterecek, izlenmesini sağlayacak. Alay Komutanı Alay'ın başında yürüyüşü idare edecek, dörtlü sıralar asla bozulmayacak. “Şimdi birliklerinize gidin, bu emrimi erlere febliğ edin. Konuşmalarınızı bitirip yürüyüşe hazır olduğunuzu düdük çalmak suretiyle bana ve öbür taburlara bildirin. Makineli Tüfek Bölüğü 3'üncü Tabur'u, her taburun küçük büyük ağırlıkları kendi taburunu izleyecektir. Öncü yoktur. Artçı, bir subay komutasındaki bir mangadır. O da en sonda, mesafesiz, ağırlıkların arkasından yürüyecektir. Haydi gidin işe başlayın,” dedim, düdük seslerine kulak kabarttım.

Her taburun düdük işareti verildikten sonra hazır bulunan atıma bindim. 3'üncü Tabur'un başına geçtim ve ağır ağır yürüdüm. Daha yüz adım yürümeden baktım ki arkadan gelen taburun erleri ava çıkmış bir durumda yürüyorlardı. Arkamdan gelen tabur ve bölük komutanlarına “Askerin böyle dağıldığını görmüyor musunuz? Askerlerinize hâkim olun!” diye haykırdım. Tabur ve baştaki Bölük Komutanı telaş içinde bu durumun önüne geçmek istedilerse de engel olamadılar.

Yağmur ve soğuk, ayaklarımı üşütmeye başladı. Yürüyerek ayaklarımı ve kendimi ısıtmak için attan indim ve atı yedeğime aldım. Bir adım atmıştım ki ayaklarım, bacaklarım ayrılırcasına açıldı. Kendimi topladım, ikinci adımı attığımda kış üstü düştüm. Üstüm başım çamur oldu, yeniden kalktım. Kısa adımlarla ihtiyatlı yürümek istedim. Bu defa iki ayağım birden kayarak boylu boyunca çamura uzandım. Baktım ki yürümek mümkün değil. Yeniden atın üzerine atladım ve askerin neden dolayı açıldığının farkına vardım.

Felâketin tam ortasında bocaladığımızı anlayarak üzülmeye, iç sıkıntısı altında ezilerek atı daha ağır sürmeye başladım ki asker arkamızdan düşse kalka gelebilsin. Ayaklarımda gerçi lastik ayakkabı vardı ama killi toprakta sabun gibi kaymaya onlar da engel olamıyordu.

Ökçeli ayakkabıyla iki adım yürüyemediğim bu yolda askerin çarıklı ayaklarla çekmekte olduğu zahmet ve eziyetin ne kadar ağır olduğunu düşünün.

Alakilise'den Kalander yoluyla Bedrevans'a kadar 12 kilometrenin yürünmesi dayanılması mümkün olmayan bir işkencedir. Bu felâket ve işkence çelik bacaklı, demir yürekli insanları bile sindirmeye yeter de artardı. Matem içinde, yavaş yavaş yürürken önümde bizden yana olan yüzünden ışık veren fener de söndü. Rüzgâr yüzünden yakamadık, karanlık deryasında yürümek zorunda kaldık.

Bu darmadağınalık içinde bocalarken "Aman yarabbi öldüm sen yardım et! Neredesin Azrail niye canımı almıyorsun," gibi yürekleri sızlatan sesler geliyor, iniltilerin arkası gelmiyordu. Zavallı askerler kumlu, kurak yer bulmak, biraz rahat adım atabilmek için dağlamak zorunda kalıyorlardı.

Atımın biraz serbest yürüdüğünü sanarak yeniden ısınmak için attan indim. Aynı durumlarla karşılaştığım için "Donarsam donayım," diyerek kurtuluşu yine ata binmekte buldum."

Vara vara Kalander'e geldik. Topçulara ve nakliye kollarına rastladık. Çamur deryası içinden toplarını ve arabalarını çıkarmak için erlerin yürekler paralayıcı bir biçimde nasıl çabaladıklarını görüp geçtik. Zaten çoktan düzen kaybolmuş, herkes başının çaresine bakmak zorunda kalmıştı. Benim de yanımda hizmet erim, vefalı dostum Ebulkasım'dan başka kimse kalmamıştı. Ebulkasım Hasankale'nin Sürbahan köyünden, atıyla askere gelmiş bir Terekeme idi. Bu adam gerçekten benim vefalı dostumdur. Burada onu saygıyla anmayı kendime mukaddes bir vazife bilirim.

Sözün kısası ordu öyle bir durumdaydı ki tabur bölükten vazgeçtik, onbaşılar bile erlerini kaybetmişlerdi. Düşmanın çok değil bir süvari bölüğü bizim bu durumumuzu anlayıp hücum etseydi, zaten perişan olan orduyu yener ve esir ederdi.

Bu sıralarda benim elli adım kadar ilerimde ve sol yanımda lüks lambası gibi bir ışık belirdi. İçimiz biraz aydınlanır gibi oldu. Bu ışıktan yararlanarak yürüdük.

"17'nci Fırka Komutanı gidiyor." seslerini duydum. Bunun üzerine eski arkadaşım Albay Ali Rıza Bey'i ziyaret etmek üzere, yanına gittim. Ali Rıza Bey Balkan Harbi'nin sonuna kadar 9'uncu Kolordu

Kurmay Başkanı iken harpten sonra ben Alay Komutanı olurken o da 17'nci Fırka Komutanlığı'na getirilmişti.

Ali Rıza Bey'i ziyarete gittiğimde Kurmay Yüzbaşı Harputlu Fahri Bey de yanındaydı. Kendilerine selam verip saygılarımı arz ettim. "Yaşu sen insanı mahşerde de mi görürsün?" dedi. Biraz konuştuktan sonra birbirimize başarılar dileyerek aldığımız emirleri yerine getirmek için ayrıldık. Ben Bedrevans yönüne yollandım. Tek tek binalara rastladım. İçeri girip ısınmak istediysem de binalar hınca hınç askerlerle dolu olduğu için ister istemez vazgeçtim.

Tarif edilmez bu zahmetler içinde Bedrevans'a vardık. Gidişte gecelediğim konağa indim ki 29'uncu Fırka Komutanı Arif Bey bir köşeye büzülmüş, küskün bir vaziyette oturuyor. Yanında birkaç subay daha vardı. Saygılarımı arz edip karşı peykenin bir köşesine de ben büzülüp oturdum. Atımı Ebulkasım ahıra çekti. Sonra da o peykenin ayak tarafında bir yere yerleşti. Az zaman sonra yavrim Kâmil, Alay ağırlıkları ve Alay koyunları da hep bu ahıra doldular. Gidişimizde burada gecelemiştik. Bu yüzden subay ve erler burayı iyi biliyorlardı. Birçok subay, da peyderpey geldiğinden peykele ve ortalık insanla dolmuştu.

Biraz dinlendikten sonra sabah oldu, dışarı çıktım. Köy meydanında kıyamet gibi asker vardı. "83'üncü Alay! Buraya toplanın!" diye bağırdım. Yavere ve Ebulkasım'a da bağırttım.

9'uncu Kolordu fırkalarının yerini genel emirden öğrendiğim için 17 ve 29'uncu fırkalara da gidiş yollarını yüksek sesle tarif ettim. Az zaman sonra birçok subay, alay, tabur ve bölük adlarını belirterek erlerini toplamaya uğraştı. Çavuşlar, onbaşılar, hatta erler bile işe karışarak toplanmaya başladılar.

Güneşli bir gün başlıyordu. Çamurlara bulanmış, ıslanmış askerin yüzü güler gibi oldu. Öğleden iki saat öncesine kadar bu toplanma devam etti. Ondan sonra birlikler emirde belirtilen yerlerine gittiler. Biz de Masra yolunu tutmuş giderken Kolordu Komutanımız Ahmet Fevzi Paşa'ya rastladık. Paşa "Çabuk şurayı tutun!" diyor, biz gidip orayı tutuyoruz. Orayı sakıncalı bulup "Hadi çabuk şurayı tutun!" diyor. Fakat asker o kadar çabuk davranmadığından yahut Kolordu Komutanı'nın telaşından olmalıdır ki "83'üncü Alay size ne oldu?" gibi bir ihtarda bulundu.

Baktım ki paşa gece yürüyüşünde bitkin düşen askeri çok yoracak. “Efendim, müsaade ederseniz ben ve tabur komutanları birlikte gelelim. Asker şurada dinlensin. Mevzi seçiminden sonra onları toplar yerleştiririz,” diye bir teklifte bulundum. Paşa kabul buyurdu. Masra batı sırtlarında karar kıldık. Askeri toplayıp tertibat aldırдық. Masra önümüzde ve 1000 metre kadar siperlerin uzağında kalıyordu. Alay karargâhını burada yerleştirme ve geceyi burada geçirme yanlısını yaptım.

Benim bu yoldaki hareketim çok büyük bir yanlıştır. Buralarda ancak ileri karakol keşif kolları bulunabilir. Düşmanın büyük kuvvetlerinin değil, keşif kollarının gelmesi muharebe gereğidir. Böyle bir keşif kolu gelip bizi esir etseydi “Bilerek esir oldu.” der ve haklı olarak beni kurşuna dizerlerdi.

Ben niçin burada kaldım? Düşmanın bu akşam buraya gelmeyeceğinden çok emindim. Gelme ihtimali eğer yüzde yarım olsaydı burada gecelemezdim.

İkinci bir düşünce de askere daha çok güven vermek içindi.

Üçüncü bir düşünce, köyde rahat bir gece geçirme isteğinden doğuyordu. Bu son istek tümüyle yanlıştı. Çünkü komutan olan bir subay, kendinden önce askerlerini düşünmek, onları dinlendirmek zordur.

Askerin tümünü barındıramayacak kadar küçük olan bu köy birkaç evden meydana geldiği ve düşman tarafında olduğu için sakıncalı idi. Köy büyük bile olsa yine de tümüyle oraya yerleşmek mümkün değildi. Çünkü muharebe etmek için siperlerde bulunmak gerekiyordu. Her ne olursa olsun bizim yaptığımız büyük bir yanlıştı. “Düşman gelmediği ve kötü bir durum ortaya çıkmadığı için mesele yok,” görüşü de yanlıştır. Önemli olan kanunların gözünden kaçan suçları da işlememektir.

7-11-1330 [20 Kasım 1914] Harekâtı

Sabahleyin erkenden Alay karargâhını siperlerin arkasına gönderdim. Tahkimâta başlarken gelen emirle buradan kalktık, Minevert’e yollandık. Öğleden sonra Bedrevans’ın batısında ve yüksekte yürürken düşman buradan ve buranın güneyinden bize doğru ilerle-

meye başladı. Hâkim siperlerimizden düşmanı tüfek ve makineli tüfek ateşiyle karşıladık, epeyce kayıp verdirdik.

Bugünkü harekâtta düşman avcılarının bir davranışı ilgimi çekti: Şiddetli ateşten kurtulmak için saklandıkları siperden bir erin tüfeği göğsünde, telâşsız, yavaş yavaş bize doğru geldiğini, sırtın altında gözden kaybolduğunu gördüm. Bir iki dakika sonra bu olay tekrar etti. “Bu erler nereye gittiler?” diye merak ettim. İleriye bir çavuşla birkaç er gönderdim.

Çavuş geri geldiğinde “Efendim, bulunduğumuz bu tepenin dibinde bir bölük kadar asker toplanmış,” dedi. Bunun üzerine yanımdaki 3’üncü Tabur’u ileri sürdüm. Az zaman sonra bizimkilerin cayırtısı koptu. Toplananlar büyük kayıp vererek püskürtüldüler.

Bizim mangaların teker teker sıçramasını veya ilerlemesini Ruslar da uyguluyorlardı. Biz de sanıyorduk ki tek olarak gelen erler teslim olmaya geliyorlar. Aradaki uzaklık da fazla olunca hedef tutturamamak kaygısı ve kurşundan tasarruf yapmak amacıyla erlerimiz düşünerek ateş ediyorlardı.

Rusların buradaki hareketleri çok doğrudu. Eğer biz farkına varmasaydık toplandıkları yerden büyük bir kuvvetle ansızın bize bir baskın yapabilirlerdi.

Nihayet Minevert’e vardık ve askeri konaklara yerleştirdik. Bir taburu ileri karakol görevine memur ettim. Burada bizim Alay’dan başka 84’üncü Alay ve bir dağ taburu vardı.

Taburların mevcudunu altışar yüzden, ağırlıkların mevcudunu tabur başına 90 hayvandan, makineli bölüğü 100 er 60 hayvandan, topçu taburunu 300 er 250 hayvandan hesap edersek 30-35 haneli bir köyde nasıl barınılacağı ve ne tür sıkıntılar çekileceği anlaşılır.

8-11-1330 [21 Kasım 1914] Harekâtı

Ertesi sabah ilk işim tabur ve bölük komutanlarını yanıma alarak ileri karakol bölgesini ve Cilligöl Dağı’nı gezmek oldu. Birçok dolaşmalar sonucu mevzi tespiti, hat tayini ve iki taburun harbe gireceğini varsayarak bölge tespiti yaptık. Tabur komutanları da buna göre bölük mıntıklarını belli ettiler. Makineli tüfeklere tabur bölgele-

ri içinde yer seçtikten sonra tahkim için üç parçaya böldüm. Öğleye doğru Alay subaylarıyla birlikte Minervet'e geldik. Yemek yedikten sonra herkese gidip kendilerine düşen bölgeleri tahkim etme ve me-safeleri tahmin etme görevi verdim. Akşama doğru mevzilere gidip denetleyeceğimi söyledim.

Bir Askerin Olağanüstü Bir İşi

Biz Minervet bölgesine geldikten sonra 3'üncü Tabur Komutanı yanıma geldi. "Beyefendi, çekildiğimiz felâket gecesinden bugüne kadar öyle bir sıkıntıdaydık ki hiç sormayın. Bugün çok şükür kurtulduk. Bizim taburun koyunlarını güden eri kaybetmiş, taburu etsiz bırakmıştık. Korkumdan, utancımдан resmen bilgi vermiyordum. Et yerine kavurma ile idare ediyorduk. Er, koyunları bir tanesini bile ziyan etmeden getirdi. Eri gözlerinden öptüm," dedi.

Ben de çok sevindim ve eri takdir ettim. Çıkardım bir mecidiye de ben ödül verdim. O kıyamet gecesı herkes kendini korumaktan aciz ve erler köylere dağılmışken bunların elinden kurtararak, düşmana da kaptırmayarak koyunları eksiksiz getirmesi erin ne kadar iyi yetişmiş bir insan olduğunu gösteriyor.

O zaman bu erin 100 kadar koyunu nasıl getirdiğini, adını ve ne-reli olduğunu öğrenmediğime çok pişmanım. Alay karargâhı kendi koyunlarından bir veya ikisinin Bedrevans'ta çaldırıldığını bildir-mişti. Öbür taburlardan hayvanca kayıpları olmadığını söylemişler-di. Ben buna inanmamıştım.

Bana öyle geliyor ki bu er koyunlarla beraber Alakilise'de kaldı. Ertesi sabah kimsenin kalkmadığı bir saatte, düşman da kımıldama-dığından rahat bir şekilde sora sora taburu buldu.

Bugün akşama doğru siperlere çıktım, tahkimât derecesini de-netledim. Az iş yapmış olduğunu gördüm. Yarın işlerin diz üstün-de ateş edecek düzeye getirilmesini emrettim.

Her gün bir tabur ileri karakol görevi için memur ediliyordu. Bölge çok yüksek, yarım metre karla kaplı ve soğuk olduğu için ta-burları karakol görevinde bir günden fazla tutmuyordum.

Asker küçük büyük karakollarda ve ileri karakol postalarında portatif çadırlarını kuruyor, bir dereceye kadar bu şekilde barınabi-

liyordu. Postalar siperlerde, küçük karakollar istinad^(*) hattında, büyük karakollar daha geride çadırlarda bulunuyorlardı. Bu yerler sabit olup değiştirilmediği için altlarına ot serilmişti. Düşmanla karşılaşınca postalar hattında savunma yapılacaktı. Postalar hattı ilerisinde gece gündüz keşif kolları dolaştırıldığı gibi, öğleden önce ve sonra olmak üzere günde iki defa da subaylardan keşif kolu çıkarılıyordu.

Kardan siperler yapıp bittikten sonra bir mes'ele verdim. Düşmanın ilerlediğini varsayarak prova biçiminde taburlara savunma tertibatı aldırđım. Bu suretle her birlik bir baskın ortaya çıktığı zaman karışıklığa neden olmadan yerlerini işgal edebilirdi. Taburlar sıraya konduğu için kimin yedekte kalacağı, kimin savunma hattını işgal edeceği belli idi.

8-11-1330 [21 Kasım 1914]'dan 8-12-1330 [21 Aralık 1914] Arası Bir Aylık Süredeki Olaylar

Küskünlük ve Hastalık

Minevert'e geldikten sonra subaylara ve askerlere bir küskünlük geldi. Bir iki günlük dinlenme onlara açlığı hatırlattı. Asker ne bulursa yemeye başladı. Köylüden satın aldıkları koyun, keçi, kuzu ve oğlak kesilir kesilmez işkembe ve bağırsaklarına varıncaya kadar her organı karavanalarda üstünkörü pişiriliyor, çiğnenmeden yutuluyordu.

Ekmek yerine buğday verildiği için bunu ya kavuruyor, ya da haşlıyorlar, bazı atların arpa içmesi gibi çiğnemeyip bunları âdeta içiyorlardı.

Küskün subaylar, zorla, azarlamayla işe giden erlerin bu hallerine engel olamıyor, yahut çok ileri gidemiyorlardı. Askerin hakkı vardı. Yiyeceklerini veremiyorduk. Zorladığımızda "Açlıktan ölelim mi? Karnımızı doyurun, istihkakımızı verin, bakın ki istemediğiniz hareketleri yapar mıyız!" sözlerini açık açık söyleyemiyorlardı. Ama homurtularıyla belli ediyorlardı. Öğütlerimiz hiç kulaklarına girmiyordu. Dayak ve azarlamanın da bir etkisi yoktu. Devriyeler gezd-

(*) Avcı zinciri gerisinde arka olmak üzere toplu halde bulundurulanan asker.

riyor, bağırsakları, işkembeleri, ayak ve kelleleri temizleyip kıldan arındırmadan yemek pişirenleri dövüyor, yaptıkları yemekleri dö-küyorduk. Bu davranışlarımızın yine de yararı görülüyordu.

Erler, subayları yanlarından ayrıldıktan sonra yine bildiklerini okuyorlardı. Bu oburluk müthiş bir salgın bir hastalık doğurdu. Köyün sokakları pislikten geçilmez oldu. Temizlemek için görevli erler çıkarılıyor, temizlik yaptırılıyordu. Kendileri kirletip kendileri temizledikleri halde, hazırlanmış helâlara gitmiyor, yahut helâ sayısı az geliyordu.

Hastalar gittikçe çoğalmaya başladı. Öyle gün oldu ki Alay'dan 110 er, geriye, hastaneye gitmek zorunda kaldı. Subaylar da hastalanmaya başladılar. Hatta iki üç gün ben de yatar hasta oldum. Bir devriyemde gördüğüm korkunç manzara üzerine tabur ve bölük komutanları ile doktorları topladım. Kendilerine yerinde bilgi vermek üzere ahırları, mercekleri, boşaltılan evleri ve portatif çadırlarda yerleşen köy ordugâhlarını dolaştırdım.

▲ Köyün iç ve dışı insan pislikleriyle kirlenmişti. Pisliklerde kavrulmuş ve çığ buğday ile kılları üzerinde deri parçaları görülüyordu. Küskünlüğün daha çok dağınıklık yaratacağını, askeri canlandırmak için talimlerin ardı arkasının kesilmemesini, onlara toplu halde öğütler verilmesini subaylara hatırlattım. Pisliğin önünü almak için çevre temizliğine gönderilen erlerin yanından ayrılmamalarını, bundan başka çıkar yol olmadığını sözlerime ekledim.

Ahırları, mercekleri ve evleri dolaştığımızdan gündüz olduğu halde insanların güçlkle fark olunduğunu, erlerin karanlık ve pis avlularda, birbirine sıkı sıkıya sokulmuş bir biçimde barındıklarını gördüm. Böyle havasız, ışıksız yerlerde kalan askerin hasta olmaması için zamanının çoğunu dışarıda geçirmesinin gerektiğini subaylara söyledim.

Mereğin birinde, samanların içinde bir ayak görmüş, samanı eşelediğimizde bunun ölen bir askere ait olduğunu anlamıştık. Erin mensup olduğu Bölük Komutanı'na nefretle bakıp haşladıktan sonra mereği dolduran arkadaşlarını "Hissiz, kansız, pis adamlar! Niçin arkadaşınızın bu durumunu haber vermediniz? Niçin defin için çalışmadınız? Bu şekilde nasıl rahat edebiliyorsunuz? Siz insan değil misiniz?" sözleriyle azarladım.

Tabur ve bölük komutanlarına ölünün derhal gömülmesini emrettim.

Oldukça geniş ve aydınlık bir ahıra girdiğimizde orada bir erin can vermekte olduğunu, bu durumun kimsenin umurunda olmadığını şaşkınlıkla gördüm. O sırada yanımda bulunan Tabur Komutanı Bağdatlı Deli Reşit bir parça su istetti ve erin başını dik tutarak ağzına su damlattı. Er kelime-i şahadet getirmek için uğraştı ve yanımızda öldü.

Doktorlara ve subaylara “Görüyorsunuz ya, sizin hiç haberiniz olmadan ne facialar yaşıyor,” diye seslendim.

Pislik ve sefalet o dereceye varmıştı ki askerlerin yanına yaklaşmıyordu. Pis kokmayan er yok gibiydi. Bu sefalet yüzünden taburların mevcudu 300’e kadar düşmüştü. Verdiğimiz genel yoklamalarda hasta sayısının çokluğu, er mevcudunun azlığı üst makamların dikkatini çekmiş ve nedenini sormuşlardı. Nedenler açıkça anlatılınca da hiçbir ses çıkmamıştı.

Açlık ve izdiham acınacak bir durum yarattığı gibi, soğukta köy evlerinin yıkılıp yakılmasına da neden oldu. Öyle durumlarla karşılaşıldı ki şaşırmamak elde değil. Asker yattığı, barındığı binayı yıkıp yakmaya kalkışıyor, sonra da açıkta kalıp soğuktan donacağını aklına getirmiyor. Bir gece baktım Alay karargâhının bulunduğu ahırın damından sesler geliyor. Askerler dışarı çıkıp baktılar ki iki er bizim ahırın damını sökmeye çalışıyor. Tabii erler bir güzel ıslatıldıktan sonra kovuldular.

Şurası dikkate değer ki bu kadar bakımsızlık ve perişanlığa rağmen askerler arasında yine de bir itaatsizlik ve isyan belirtisi görülmemiştir.

İleri karakollarda yer yer donma olayları da olmadı değil. Bu dayanılmaz belâdan kurtulmak için kasten ayaklarını üşüten ve firar edenler de çoğalmaya başladı.

Köyleri yıkılmaktan kurtarmak için Hızardere’deki kavak koruluğundan odun getirilmesine emir verildi. Getirilen kavak ağaçları yaş olduğu için pek kullanılamadı. Yakmak için kuru oduna ihtiyaç vardı. Yaş kavaklar da işe yaramadı değil. Hiç olmazsa bazı evler yıkılıp yakılmaktan kurtarıldı. Fırka levazımı da Minevert’e geldikten sonra işlerini yoluna koyarak verdiği erzakı artırmaya, taburların

kazanlarını bol erzakla kaynatmaya başladı. Daha önceden de, hat-ta ilk günlerde dahi büyük, ağır kazanlar kaynıyor, ancak pişen ye-mekler askeri doyurmadığından erler dışarıdan sağladıkları yiyecek-lerden yararlanıyorlardı.

Yemek konusunu kendi üzerimde de denedim ve gördüm ki, ile-ri karakol görevleri sırasında insanın iştahı daha da açılıyor ve çok yemek yemek zorunda kalıyor.

Taarruz ve izleme sırasında asker neşe içinde, düşmanı bozmak-tan başka bir şey düşünmediği için açlık aklına gelmiyordu. Oysa ki çok günler sıcak yemek yemeden kavurma ve ekmekle idare edi-liyordu. Şimdi ise düşmanla savaş kaygısı kalmadığından boğaz işi düşünölmeye başlanmıştı. Bu zamana kadar asker iyi beslenememiş, gıdasızlık ve açlık iliklerine kadar işlemişti.

Aradan 15 gün geçtikten sonra ikmal erleri yeniden gelmeye baş-ladılar. Kars ve çevresinin haritaları dağıtıldı. İleri harekâta yakında başlanacağı, İstanbul'dan 15 cm'lik toplar geldiği bunlarla deneme atışları yapılacağı, telâşa gerek olmadığı söyleniyordu.

O sırada üstegmen olan Celâl ve iki arkadaşı bizim Alay'a geldi-ler. Hafız Hakkı Bey'in ordu karargâhına gelmesi, yakında 10'uncu Kolordu'nun da 3'üncü Ordu'ya katılacağı, Enver Paşa'nın geleceği, gece talimlerinin yapılması emri, şemsiyeli bomba eğitimi yapılacağı haberleri subayların ve erlerin yüzünü güldürmeye başladı. İşler de gittikçe yoluna giriyordu. Hastalık ve firarlar azalmaya başlamıştı.

Kars haritalarının dağıtılması pek güç ve başarı şansı olmayan bir görev karşısında olduğumuzu düşündürdüğünden vasiyetname-mi yazıp eve göndermeyi aklımdan geçirdim. Fakat iyi bir şey olma-yacağını düşünerek vazgeçtim. Felâket gecesinde kaybettiğim tiftik eldivenlerin yerine eldiven göndermesini kardeşime yazdım. O da bana yalnız eldiven değil, yün fanila, don-gömlek, çay ve şeker gön-derdi. Keçi kılları arasından fışkıran, ipekten daha yumuşak olan ve tiftik denilen gayet ince kıldan yapılan bu eldivenler sayesinde el-lerim hiç üşümedi. En soğuk zamanda bile yazı yazabilir, ipleriyle boynumdan asılı olan eldivenlere ellerimi soktuğum an içinde cep sobası varmış gibi ısındım. Eldiven beş parmaklı olursa iyi değildir, elleri sıcak tutmaz. Dört parmağı bir arada tutan eldiven daha koru-yucudur ve daha sıcak tutar.

Erzurumlular orduya hediye olmak üzere pastırma, sucuk, çay, şeker ve sigara göndermişlerdi. Erlere bir şey düşmedi. İleri hatlarda bulunan bizlere pek az şey isabet etti.

Enver Paşa'nın ordu karargâhına geldiği haberi duyuldu. 10'uncu Koloğlu'nun Erzurum'a geldiği ve Hafız Hakkı Paşa'nın bu Kolordu'nun komutanlığına getirildiği söylendi.

Enver Paşa'nın tahkimât hatlarını ve ilerideki birlikleri denetleyeceği haberini alır almaz günlük talimlerimize daha da önem ve hız verdik. Ben Alay'ın taburlarından biriyle meşgulken Enver Paşa'nın uzaktaki taburlardan birine doğru geldiğini haber verdiler. Atla dörtnele yanına koştum ki Genelkurmay İkinci Başkanı Bronsart Paşa, Harekât Şubesi Başkanı Feldman Bey, Hasan İzzet Paşa, 9'uncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa, Fırka Komutanımız, yaverler, kurmay subaylardan oluşan heyet kenarda duruyor, Enver Paşa da bir eri imtihan ediyor. Selam verdim ve bekledim. Erin uygun cevaplar vermesinden memnun oldu. Başını kaldırdı karşısında beni gördü. Ben hemen Alay'ın hazırlanmış pusulasını sundum. Hiç bakmadan yaverine uzattı. Ondan sonra elimi tuttu, halimi hatırlı sordu. Ben soluna geçtim. Bölgemizi geçinceye kadar konuşarak yürüdük.

Öbür paşalar ve maiyeti bizden on adım kadar geriden geliyorlardı. Enver Paşa bana "Doğru söyle her gün böyle mi çalışıyordunuz? Yoksa yalnız bugün benim gelmem dolayısıyla mı böyle çalıştınız?" diye sordu. Ben "Her gün çalışıyorduk. Fakat bugün daha çok çalıştık," diye cevap verdim. Enver Paşa "Köprüköyü'ndeki gayretinden memnun oldum. İleride senden yine mühim işler beklerim," dedi. Ben "İnşallah. Ama asker nekahat halinde hasta gibidir. Sanmam ki iyi bir iş görelim," dedim. O "Yaparsın yapar," diyerek uzaktan topçu taburunun kar siperlerine baktı. "Birbirlerine pek yakın olmuş. Her topa ayrıca birer siper daha yapın. Seyrek yerleştirin," dedi. "Baş üstüne, hemen başlarız," cevabını verdim.

Bölgemizin sonuna geldiğim vakit "Bizim bölge burada bitti," dedim. "Pekâlâ, haydi Allah muvaffakiyet versin," dedi ve yeniden elimi sıkarken "Allah muvaffakiyetten ayırmasın. Yolun, izin açık, savaşın uğurlu olsun," dedim, bir tarafa çekilerek cephe aldım. Herkesin tatlı bakışları altında ve iltifatlarını kazanarak Alay'a döndüm.

Bundan birkaç gün sonra idi ki ileri hareket emri verildi. Bu

emir iksir gibi askerler ile subayları etkiledi. Sabırsızlıkla sabahı beklediler. İleri hareketten birkaç gün önce bir erin karısı çıkageldi. Kocasıyla beraber bulunacağını, o nereye giderse oraya gideceğini söyledi. Düşündüm ki genç kadının binlerce asker içinde nasıl barınacak? Yürüyüşte, muharebede, gece konaklarda nasıl olur? Mahzurlu gördüm, kabul etmedim, Fırka'ya gönderdim. Fırka da kabul etmemişti.

Kadın üzgün, kocası üzgün birbirinden ayrıldılar. Biz de bu işten hüznün duymadık değil.

Bu bir ay zarfında keşfe giden subaylardan uygun, güvenilir bir rapor alamadım.

Alay'a yeni katılan Celâl'den aldığım raporlardan çok memnun olduğum için adını burada anıyorum.

Çekilme Hakkında Birkaç Söz

Çekilmek mi, Horumdüzü'nde düşman karşısında kalmak mı?

Düşman bir piyade ve bir süvari fırkasından meydana geldiğine ve yenilerek buraya kadar çekildiğine, bizim kuvvetimiz düşman kuvvetinin iki katı kadar olduğuna göre, ordumuz için yakın bir tehlike yoktu. Çekilmek gerekmezdi.

Ordunun erzak ve mühimmat ambarlarının bulunduğu Erzurum harekât üssünden 70-80 kilometre uzak olan ve bu mesafeyi çamurlu, karlı yollardan ancak 15 günde bir defa gidip gelebildiklerine; fırtınalı havalarda gidip gelme kesileceğine; yakın köylerden iaşe ve un 100.000 kişilik bir orduya yetmeyeceğine; her dönemde getirilen erzak ikinci döneme kadar zor idare edebildiğine göre orduyu geri çekmek uygun düşerdi.

Kış mevsiminde düşmanın takviye kuvvetinin olup olmadığı zor keşfolunacağından ansızın bir düşman baskınına uğrama ihtimali vardı.

Düşmanın tuttuğu Horumdüzü ile bulunduğumuz yer aşağı yukarı aynı derecede idi. Tahkimât bakımından tel örgüleriyle takviye edilmiş, önceden hazırlanmış olan Rus mevzilerinin üstünlüğü vardı.

Nakliye kolları düzenli at arabalarından ibaret ve bizimkilerden

üstündü. Netice bu bakımdan da aleyhimize idi. Çekilmek bunun için de gerekliydi.

Güzel ama nereye çekilmeliydi?

Çekileceğimiz belli başlı üç mevzi vardı:

1. Dölek-Komasor-Bedrevans-Karabıyık-Pertanus-Koşa hattı.
2. Akbaba-Hasanbaba-Ziyaret tepesi hattı.
3. Deveboynu hattı.

Bunlardan birinci hatla Horumdüzü karşısındaki hat arasında fark yok gibiydi. Aşağı yukarı 10 km çekilmiş bulunuyoruz. Düşman mevzileri karşısındaki hattı kaybetmek korkusuyla bu hata çekilmiş-tik. Çünkü hudut taburlarından sol yandaki bir tabura komuta eden Yüzbaşı merhum Eğinli Sadullah, düşmanın keşif kolu ile büyük bir kuvvetinin Narman'dan bizim arkamıza doğru ilerlediği raporunu vermişti. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa da Narman'da bulunduğu haber verilen bir liva (tugay) kadar bir kuvvetin arkamıza düşüp bizi takip etmesi korkusuyla çekilme kararını vermiş ve Koşa'yı bu maksatla tutturmuştu. Düşman Aras güneyinden de bizi çevirebilir-di. Bu da korkuyu artırıyordu.

Yanlış keşfin, mübalağalı raporun ve korkaklığın büyük felâketlerle sonuçlanacağına, uğradığımız bir felâket iyi bir örnek teşkil eder.

Erzak ve cephan nakli zorluğu da yine eskisi gibi devam ediyordu.

Ordu Komutanı Genel Karargâh'ın korkusuyla ancak bu kadar çekilebilmiştir. Yoksa daha gerilere, hatta öteden beri daha uygun bulunduğu Deveboynu hattına çekileceği şüphesizdi. Genel karargâh'ın düşüncesinin düşmana taarruzdan ibaret olduğu bilindiğine göre yakından ve yeniden taarruza geçmek için daha gerilere çekilmenin anlamı yoktu. Bu durumda da yedekten bir kuvvetle Koşa üstünden ilerleyecek düşman kuvvetine karşı koymak, orduyu geri çekmemek ve felâkete uğratmamak gerekirdi. Sözü kısası birinci hata çekilmek doğru değildi.

İkinci hat ne Deveboynu gibi pek geride, ne de birinci ve ilk hat gibi ileridedir. Narman'dan gelen yol da bu hattın önündedir. Hâkim noktalar bizim elimizde daha iyi ve savunmaya daha elverişlidir. Taarruza kalkışmamız durumunda, önümüze kadar gelmiş

olması muhtemel düşmanı kendi mülkümüzde boğmak mümkün olur. Önümüze gelmeyi, yerinde kalmış olsa daha iyi olur. Çünkü böyle bir durumda düşman takviye kuvveti almaya gerek görmez, takviye kuvveti almışsa yeniden Avrupa cephesine göndermekte mahzur görmez, taarruzumuz durumunda çok gafil avlanmış olur.

Bu hatta kadar çekilmek askerin ve halkın moralini bozmak demektir. “Madem ki çekilecektiniz, neden ileri gittiniz de bu kadar askeri kırdırdınız? diye sorarlar. Gerçi büyük komutanlar askeri amaçlardan başka hiçbir şeye kulak asmazlarsa da, halkın teveccühü de düşünülmelidir ki hem güven kazanılsın, hem de dedikodular ön-lensin.

Üçüncü hat her bakımdan ilk iki hattın daha iyisiydi. Ancak Deveboynu’na kadar geri çekilmek zamanı geçmişti. Çünkü taarruz düşüncesi vardı. Ne zaman çekilmek gerekliydi? Gerçi sisli, yağmurlu, karlı havalar çekilmek için uygunsa da, askerin giyim kuşamı, ayakkabıları ve arazinin durumu da uygun olmalıdır. Yollar güzel olmalı, erlerin ayakkabıları bizimkilerinki gibi çarık olmamalı. Pasin arazisinin killi ve kaygan olduğu da akıldan çıkarılmamalıdır. Madem ki çekilmek için uygun zaman olarak gece seçilmişti, o halde yağmursuz bir geceyi beklemek gerekiyordu. Düşman iki gün sonra yerinden kımıldadığına ve mağlup durumda olduğuna göre gece çekilmenin sakıncası yoktu.

Çekilmek düşmanın haberi olmadan yapılmalıdır. Pek nadir olarak düşman haberdar olabilir ki bu bir istisna teşkil eder. İstisnalar üzerine de kaideler bina edilemez.

“Düşmanın Koşa yönünde ilerlediği haberi çekilmeyi uygun olmayan bir zamana bırakmak mecburiyetini doğurdu.” denilse de orduyu felâkete uğratarak komutanlara karşı güveni sarsmak, düşmanın yapamadığını kendimize yaparak, sonunda da bozguna uğramak hiç doğru olmasa gerek.

Yanlış, mübalağalı bir rapora ordunun kaderini bağlamak yanlışların en büyüğüdür. Böyle bir raporu alır almaz hemen çekilmeyi değil de, raporun doğruluğunu düşünmek gerekirdi. Kurmay subayların katıldıkları kuvvetli bir keşif birliği daha çıkarılmalı, yanlış raporu verenler cezalandırılmalıydı.

Bu durumdan ordu komutanı da mazur görülebilir. Çünkü or-

dudaki gönülsüz, ürkek subaylar ancak bu kadar iş görebiliyorlardı denilebilir. Ancak seferberlik döneminde kusuru görülenler cezalandırılır ve adları herkese duyurulursa, başkaları daha ciddi görev yapar, yanlışlıklara ve felâkete meydan vermezlerdi.

Sözün kısası ordu yetişmemişti. Orduda fedakârlık duygusu azdı. Burada Hasan İzzet Paşa'nın da suçu yoktu.

Böyle bir yanlış karar neler doğurdu?

1. Subayların ve erlerin komutanlarına karşı güvenleri kalmadı. Zafer ümitleri yerine mahvolmak, perişan olmak fikirleri doğdu. Bir ordu için bundan büyük felâket olamaz.

2. Hastalık askerin sayısını yarı yarıya azalttı. Askerler harbin kazanılması ümidini kaybedince çoluk çocuğunun başında bulunmak isteği ve memleket hasretiyle firara başladılar. Bu yüzden kaçmalar çok arttı.

3. Kağrı, binek ve yük hayvanlarından oluşan nakil vasıtalarının azlığı felâketi doğuran en önemli sebeplerdendir. Ki bunlar da aslında yavaş yol alan vasıtalar idi.

4. Mevsimin de felâkette büyük payı vardı. Ya savaşmamalı, ya da yalnızca silah bakımından değil, talim terbiye, nakil vasıtaları, giyim kuşam ve iâşe bakımlarından da düşmandan üstün olmalıydık.

5. Felâket gecesinde ordu karargâhı bir merak damında bulunuyordu. Dam çökünce üstündeki karargâh subayları içeriye düşmüşlerdi. 17'nci Fırka Komutanı Ali Rıza Bey bu gece istifa etmiş, 9'uncu Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ile Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa arasında tartışma çıkmıştı. Hasan İzzet Paşa'nın yazısı üzerine Ahmet Fevzi Paşa görevden alınarak İstanbul'a gönderilmişti.

Ek:

Minevert'te kaldığımız bir aylık müddet içinde ne kolordu ve fırka komutanları, ne de kurmay başkanları bir defacık olsun gelip mevzileri gezmemişlerdi. Alay komutanlarına güvendikleri için mevzileri denetlemeye lüzum görmediler denilirse de doğru değildir. Ordu, kolordu ve fırka komutanları mutlak surette mevzileri gezip, verilen emirlerin yerine getirilip getirilmediğini gözleriyle gör-

meliydiler. Emri yerine getirenler taltif edilmeli, getirmeyenler de cezalandırılmalıydılar.

Kendimi vazifeşinas bildiğim, öyle tanındığım halde ben bile mevzileri yeterince tahkim ettirmemiştim. Komutanların denetleyeceklerinden şüphem olmasa, öyle alışsaydım elbette daha iyi görev yapardım. Bu nedenle komutanlar verdikleri emrin ve görevlerin yapılıp yapılmadığını kontrol etmeli, görevleri mutlaka yaptırmalıdır.

Minervet'te iken arkadaşım Yüzbaşı 85'inci Alay'dan bir tabur Komutanı A. Fazıl Bey Hızardere'den bana pastırma ve sucuk göndermişti. O zaman kendisine teşekkür edememiştim. Bu iyiliği şimdi yazmaktan da kendimi alıkoyamıyorum.

Sarıkamış'a Yürüyüş

Gün Gün Sarıkamış

8-12-1330 [21 Aralık 1914]'da hareket etmek üzere emir aldıktan sonra bu emri taburlara tebliğ ettim. Emrin çıkmasından birkaç gün önce taarruz haberleri yayılmaya başlamış, emrin çıkışı da bu haberleri doğrulamıştı. Emir İsrafil düdüğü etkisi yapmış, herkes sanki uyanmış yepyeni bir hayat bulmuştu. Artık hastalık haberleri gelmiyordu. Hasta olanlar da yola çıkmayı hasta yataklarında yatmaya tercih ediyorlardı. Kimse geri kalmak istemiyordu.

Mevzileri 11'inci Kolordu'dan gelen birliklere teslim ettikten sonra askeri köyün batısında topladım. At üstünde olarak taburları gözden geçirdim. Daha sonra taburları, makineli tüfek bölüğünü ve ağırlıkları 100 adım sonra bir subay komutasında artçı sırasıyla yola koydum. Bölük komutanlarını bölüklerinin sonunda yürüttüm, böylece hiçbir erin geride kalmamasını temine çalıştım. Yola çıkan Alay'ı önümden geçirdim. Her bölüğü, kolları ve artçıyı ayrı ayrı uğurladım.

Süratle Alay'ın başına geçerken yolun kenarında bir eri tüfeğini bacakları arasında dik tutarak otururken gördüm. Canım sıkıldı. Daha yürüyüş başlangıcında böyle oturan askeri kırbaçladım. "Hain kerata, arkadaşların sevinerek koşarken sen burada niye çöktün kaldın. Haydi bakalım kıt'ana!" diye bağırdımsa da erde kımıldama eseri göremedim. Eğildim yüzüne baktım ki erin gözlerinin karası üst kapakları altına kaçıyor. Bitkin bir halde. Hemen attan indim, geçen askerlerden su istedim. Matarayı ağzına dayadımsa da yarısı ağzına, yarısı göğsüne döküldü.

Doktoru çağırttım, ona teslim edilmesini arkadan yetişen Bölük

Komutanı'na söyledim. Ben yeniden yoluma devamla kolun başına geçtim. O sırada ere yaptığım sert muamele yüreğime dert oldu. Ciğerim parçalandı. Hatırıma geldikçe vicdan azabı çekerim. Zavallı er hasta hasta yola çıkmış, hasta olarak köyde kalmak veya hastaneye gitmek istememişti. Nedense öteden beri askerler hastaneye gitmeyi sevmezler.

Bariş zamanındaki yürüyüşte olsun, emniyet tertibatlı yürüyüşte olsun askerin geri kalmasına engel olmak ve hastalananlara yardım etmek için bir artçının görevlendirilmesi uygun olur. Artçı er hastalananları binek ve yük atına bindirecek, onları istenilen yere ulaştıracaktır. Benzer bir tedbirin 1897 Yunan Harbi'nde de alındığını ve büyük fayda sağladığını öğrendik.

Yüzbaşların bölüklerinin arkasında yürümeleri hem daha faydalı olmuş, hem de geri kalmaları önlenmiştir. Yüzbaşlar da bu durumu severek kabul ettiler. Talimnamelerde böyle bir kayıt olup olmadığını hatırlamıyorum. Bu tedbirin faydasını Sarıkamış'a vardığımızda anladım. Bardız'da kalan taburumuzun yerine 82'nci Alay'dan katılan taburun mevcudu 500 erden 110 ere düştüğü halde bizim Alay'ın taburlarının mevcudu 300'den fazlaydı.

Asker neş'e içinde, şarkı söyliyerek öğleye doğru Hızardere'den geçerken Fazıl Bey'le ayakta görüştük. Disiplini, düzeni çok seven arkadaşım Alay'ın düzenine memnun oldu. Bugün Karabıyık-Pırtanus üzerinden Koşa'ya gittik.

Güneşin batmasına iki saat kala Koşa'ya vardığımızda Alay karargâhı olarak bizden önce gelip yerleşen 82'nci Alay'ın karargâhını gösterdiler. İçeri girdiğimizde Alay Komutanı Arap Rıza Bey'i orada gördüm. Selam verip hatır sordumsa da benim kendi karargâhına girmem Ali Rıza Bey'in hoşuna gitmedi. Suratını asması bunu anlatıyordu. Ona dedim ki "Sizin Alay Dazlak'a gideceği için buraya geldim." O, anladım diyerek pılıyı pırtıyı toplayıp Dazlak'a gitti. Halbuki 82'nci Alay görünürde yoktu.

Tabur komutanlarına haber gönderdim. Erleri yerleştirdikten sonra ileri karakol mevzilerini gezmek üzere bölük komutanlarını da atlı olarak yanıma aldım, mevzilere gittim. Aynı zamanda bana konak yerini gösteren ve yanımda bulunan Tabur Komutanı'na "Atını hazırlat bizi ileri karakol mevzilerine götür," dedim. Tabur

Komutanı “İleri Karakol mevziini bilmiyorum. Orayı bilen Bölük Komutanı’nı çağırayım o götürsün,” dedi. Ben “Peki, hemen haber gönder gelsin,” diyerek onu işe yolladım.

Az zaman sonra yanıma geldi ve “Şimdi yüzbaşı geleceğini haber verdi,” dedi.

Dayanamadım ve Tabur Komutanı’na “Azizim, bir aydan beri burada kaldığınız halde bir kere gidip mevzileri gezmemenize şaş-tım. Mevzinin ilerisini gerisini bilmeden nasıl muharebe edersin? Bölükleri nasıl sevk ve idare edebilirsin? Çok şükür ki düşman bir baskın veya bir taarruz teşebbüsünde bulunmamış. Yoksa sizi peri-şan eder ve buradan ordunun arkasına düşerdi. Ordu en önemli yere sizi koymuş, kendisini güvende sanmış. Sizin bu kadar kayıtsız kal-manızdan benim şimdi tüylerim ürperdi,” sözlerini söyledim.

Tabur mevzileri bize teslim ettikten sonra fırkasına katılmak üze-re gidecekti.

Karşılıklı konuştuğumuz bu Tabur Komutanı 29’uncu Fırka’dan adını unuttuğum terbiyeli ve itaatkâr bir yüzbaşı idi. Kendisi Erzincanlı ve çok zaman redifte kalmış, tanıdığım bir kişiydi. Bu su-bayın sözünü ettiği kulavuz Bölük Komutanı ve bizim tabur, bölük komutanları geldiler.

Eldenek’in güneyinde, Kuzıçan Tepesi batı yamaçlarındaki yola hâkim iyi bir savunma mevzii olan bölüklerin yanına gittik. Tutulan yerleri inceledim uygun buldum. Bölge hudutlarını, keşif kollarının yer ve istikametlerini, bir taarruz esnasında savunulacak yerleri, ma-kinelî tüfek siperlerini, ilerideki köylerin adlarını ve gidiş dönüş yol-larını öğrenerek geri döndük. İleri karakola memur olan tabur, bö-lüklerini sevk etti ve böylece taburu değiştirdik.

Gece aldığım emirde, Alay’a iki dağ topu katarak ertesi gün er-kenden İğnavut’a gitmemiz bildiriliyordu. Emri taburlara tebliğ et-tik, uykuya yattık.

9-12-1330 [22 Aralık 1914] günü sabah olduktan ve askere Knor dedikleri sıcak Alman çorbasını içirdikten sonra yola çıktık. Dazlak yaylasına yükseldik. Orada bizim Fırka’nın Levazım Başkanı olan Binbaşı Ahmet Bey’in koyunları varmış. Yağma edilip aşırılmama-sına yardımcı olmamızı söylemişlerdi.

Tepeye geldiğimizde uzakta komlar (yayla evi) gördük. Ahmet

Bey'in komları olduğunu söylediler. Durmaksızın dik bir yokuşu inmeye başladık. Çok dik ve kaypak olan bu inişte attan indim. Buraya Kolan Kıran Yokuşu derlermiş. İnişin ortasına geldiğimiz zaman iki erin birbirine 50 metre ara ile donup kaldıklarını, biraz ileride başka bir erin de başı inişe doğru sırtüstü yattığını gördük. Gözümüz onda iken ayaklarının oynadığını fark ederek canlı olduğuna hükmettik. Yolun ortasında ve en kaygan yerinde duran ere düşe kalka iki er gitti, onu kaldırdı, kollarına girerek Dazlak yaylasına kadar getirdi, Alay'ına teslim ettiler.

Dazlak'ta mola vermeksizin yürüyüşe devam ettik. Çünkü bir yayla evinin arkasında birkaç donmuş erin yere uzatılmış ölülerini görmüştüm. Askerin moralini bozmamak için yürüyüşü daha uygun bulmuştum. Zaten korkunç ayazda açıkta mola vermek büyük felâket olurdu.

Bu vatanın genç çocuklarının böylece yok olmaları biraz da başlarındaki alay, tabur ve bölük subaylarının suçudur. Suçlu subayların bulunduğu Alay da elbette ki 82'nci Alay'dı. Askerine kendi çocuğu gibi bakmayan komutan hiçbir iş yapamaz. Cansor'da ahırlarda, evlerde biraz mola verdikten sonra İğnavut'a geldik. İğnavut'un doğu ve kuzeyinde ileri karakol tertibatı alarak geceyi orada geçirdik.

İğnavutlu dört çete mensubu kendilerini tanıttılar. İd (Narman)'de düşmanın kuvveti olduğunu, Şekerli'de muhtarın ve isimlerini verdikleri bazı adamların Ruslara casusluk yaptıklarını, bazı kişilere eziyet ettiklerini, ırz ve namusa tasalluta yeltendiklerini, daha birçok kötülüklerini saya saya bitiremediler.

Bunların tümünü defterime not ettim.

Karargâhın bulunduğu konak sahibi bizi güzel yemeklerle ağırladı.

10-12-1330 [23 Aralık 1914] günü bir emir almadık. Tek iş olarak çete mensupları ile ileri karakol yerlerini gezdik. Savunma hattını, ileri karakol, top ve makineli tüfek yerlerini tespit edip, her birliğin kendi bölgelerini kardan siperlerle tahkime başlattım.

Akşama doğru, güneş batarken Ekrek'i zapt etmek için buraya taarruz etmemiz emri geldi. Çete mensuplarıyla görüştüm. Köyün uzaklığını, düşman mevzilerinin arkasına geçiş yolu olup olmadığı-

nı, buraları kimin iyi bildiğini sorup öğrendim. Çeteciler “Efendi biz buralıyız. Buraları karış karış biliriz. Ekrek, Vekihas Ermeni köyleridir. Onları da tanırız,” dediler. O halde mesele yok diyerek taburlara harekete hazır olmaları için ilk emri verdim.

11-12-1330 [24 Aralık 1914] günü İğnavut üzerinden gitmemizin nedeni, duyduğuma göre bizim 84’üncü Alay Komutanı’nın bir raporu yüzündenmiş. Alay Komutanı’nın raporuna göre Ekrek’ten geçen boğaza hâkim tepeler tahkim edilmiş ve bir Alay tarafından savunuluyormuş. Bu duruma göre Alayımız İğnavut üzerinden hareketle Ekrek’i kolayca ele geçirir ve boğazı aşarmış.

Yarı geceden sonra Alay’ı İğnavut’un ilerisinde topladım. İleri karakol görevindeki tabur da geldikten sonra 100 adım aralıklı iki kol oluşturdum: Sağ kolda bir tabur, makineli tüfek bölüğü, topçu taburu ve sıra ile ağırlıklar, sol kolda da bir tabur. Bundan maksadım, karanlıkta ansızın düşmana rastladığımız takdirde kolayca açılmamızı sağlamaktı.

Alay’ı gece düzeniyle hareket ettirdim. Önceki bölüklere süngü taktırdım. Yanaşık avcı kolunda, çetelerden birinin kılavuzluğuyla yollandık. Süngülü takımdan 100 metre sonra kol başında diğer bir çete ile ben yürüdüm. Bir çete de sol kolda bulunuyordu. Uçların arkasından kol başına kadar beşer irtibat eri bulundurdum. Sol kol ile sağ kol arasında da irtibat erleri vardı. Sigara içilmemesini ve ateş gösterilmemesini sağladım.

Böylece bir saat kadar yürüdükten sonra sol kolbaşının bizim hizamızda olup olmadığını anlamak üzere emir atlısı gönderdim. Aradan 15 dakika geçtikten sonra atlı geri geldi ve sol kolu bulamadığını söyledi. Hemen kolu durdurttum, her taraftan sol kolu arattım. Gönderdiklerim yana doğru 500-1000 metre açıldıkları halde kimseye, rastlamadıklarını bildirdiler. Bir atlıyı soldan ileriye, birini de soldan geriye gönderdim. Onar dakika aynı yönde yürüdükten sonra dönmelerini tembih ettim. Herkes mutlak bir sessizlik içinde yeri dinledi. Ne ses var, ne kimsenin görüldüğü var. Böylece yarım saat kadar bir telaş devresi geçirdikten sonra sol kol arkadan geldi. Bağlantıları daha da artırarak yeniden yürüdük.

Gece karanlığında ortalık pamuk gibi beyaz karla kaplı olduğu halde, yine de koca taburu kaybettik. Buradan da gece hareketlerin-

de çok sağlam tertibat alınmasının gerektiğine hükmettik. Sol kol yavaş hareket etmiş bizden geri kalmıştı.

Düşmanın Şekerli veya İd'den ilk defa olarak projektörle ara sıra önünü ve uzakları ışıklandırdığını gördük. Bizim orduda halen projektör yoktu.

Şafakla birlikte Ekrek köyünün tam doğusuna ve siperlerinin arkasına geldiğimizi çeteci haber verdi. Karanlıktan Ekrek taraflarında bir şey göremedim. Biraz daha ortalığın ışmasını bekledim. Bir de baktım ki bir reduta [elipse] benzer kapalı bir istihkâmın bir metre kadar doğusunda bulunuyoruz. Hemen bir tabura istihkâmın yönüne, bir tabura da istihkâmın kuzeyine açılıp taarruz etmelerini emrettim. Bu sırada ortalığı kalın bir sis tabakası kapladı, Ekrek ve daha batısında olup biteni daha göremiyorduk. Yalnız şiddetli silah sesleri geliyordu. Taburlardan reduta doğru gideni yaklaşık 700 metre kadar ilerlediği halde reduttan ne ateş geliyordu, ne de bir hareket seziliyordu.

Bir istihkâmın zaptı kolay değildir. Taburun çok kayıp vermeme- si ve erlerin maneviyatını yükseltmek kastiyle topçu ateşi yapılması emrime rağmen topçuya yer göstererek siperlere girip ateş açmasını emrettim. Topçu çok yavaş davrandı. Aradan 15 dakika geçmişti ki ancak bir top sesi gelebildi. Bu ses üzerine siperdeki düşman kuzeye doğru kaçmaya başladı. Çevirme yapan tabur daha uzakta iken kaçtı, daha uzaklarda cephe alarak savunmaya karar verdiyse de bizim taburların fazla yaklaşmasına meydan vermeden Vekihis yönünde kaybolup gitti.

Kaçan düşman bir bölük kadar ancak vardı. Buna rağmen verdiğim raporda bu miktarı iki bölük kadar yazmıştım. 84'üncü Alay Komutanı da dört taburlu bir alay olduğunu bildirmişti.

Taburlar taarruz ettikleri sırada 2'nci Tabur Komutanı Deli Reşit Bey'in subaylar için bir ibret dersi olacak yanlışını da yazmayı faydalı buldum:

Deli Reşit Bey eline bir mavzer almış, manga komutanı gibi avcılarının önünde ilerliyor, taburunun emir komutasını aklına bile getirmiyordu.

Yanına koştum: "Sen ne yapıyorsun? Allahını seversen, sen manga komutanı mısın, tabur komutanı mı? Taburu verilen emre, düş-

mana ve arazinin durumuna göre kim kullanacak? Geri gel de düşmanı ve araziye görecek yerlerde bulun, bölüklere savaşın cereyanına göre emir ver,” diyerek kendisini geri çektim.

Merhum için emir dinlemez, bildiğini okur bir adamdır derlerdi. Ama benim emrime derhal uydu ve geri geldi. Fakat tabur sevk ve idaresini bilmediği için hiçbir şey yapamadığını anladım, işlerine müdahale etmek zorunda kaldım.

Sis iki saat kadar sürmüştü. Bu sırada 10’uncu Kolordu’nun Narman Ovası’na gelip gelmediğini anlamak için irtibat görevine giden keşif kolu subayı yanıma geldi. 10’uncu Kolordu askerinden haber olup olmadığını bana sordu. “Hayır, Kolordu’dan bir eser görmedik.” cevabını verdim. Komutanın yaptığımız işlerle ilgili rapor istediğini söyledi. Düşman kuvvetine, çekildiği yöne ve bizden kayıp olup olmadığına dair rapor yazıp gönderdim.

Keşif kolu subayı “Emre aykırı olarak topçuya ateş ettirmeniz çok iyi oldu. Sizin buraya geldiğiniz orduca bilindi ve birliklerin arasında sisten ötürü olması muhtemel yanlışlığın önüne geçildi,” gibi sözler söyledi. Ben de sesimi çıkarmadım.

Bu küçük, önemsiz vukuattan sonra Vekahas yönünde ilerledik. Tedbirli davranmamıza rağmen düşmandan eser yoktu. Vekahas’ın hemen kuzeyindeki kayalığı İd ve Şekerli’ye karşı savunma hattı seçip taburlara bildirdim. Bu hatta gündüz için gözcüler çıkardım. Vekahas’ta insan ve hayvan yoktu. Fakat köyün ev ve ambarları Köprüköy’de olduğu gibi erzakla doluydu.

Gecelemek için taburları burada yerleştirdik. Kazanlar kuruldu, askere yemek pişirilmeye başlandı. Erler, subaylar, hepimiz bu geceyi tatlı, neşeli, bol gıdalı geçireceğimize seviniyorduk. Bu sevinme çok sürmedi. Çünkü yoldan ve yanıımızdan harıl harıl birlikler geçiyordu. Rastladığım Alay ve tabur komutanlarına “Yahu böyle ne-reye?” diye soruyor “Şekerli’ye, Koçkans’a, Keğani’ye” cevabını alıyordum. Bu cevaplar beni şüpheye düşürdü. “Şimdi bize de ileri hareket emri verirlerse yandık,” diyordum. Çünkü bize verilen emirde Vekahas’a kadar gidip orada kalmamız ve yeni emri beklememiz istenmişti.

Birçok birlikler geçtikten sonra gün batımına bir saat kala Şekerli’ye gitmemiz emri geldi. Hepimizin keyfi kaçtı. Daha kazanlar-

daki pişmemiş yemekler yerlere döküldü. Asker toplandı, yük hayvanları yüklendi, ancak gün batarken yola çıkıldı. Bazı ufak dereler geçildikten sonra ancak ortalık kararırken Şekerli'ye varıldı. Bu köyü askerle dolu bulduk. Köy oldukça büyük bir köydü.

Tabur komutanlarını yanıma çağırarak “Askerinizi yerleştirin. Ben Necip Bey’in evine gideceğim, beni orada bulursunuz. Tabur karargâhlarını bana bildirin, yanıma birer irtibat eri gönderin,” dedim. Sonra yaveri ve Alay karargâh erlerini yanıma alarak sora sora Necip Bey’in evini bulup kapıyı açtırdım. Sınıf arkadaşım Necip Bey’in yeğenleri Abdülvahit, Hafit ve Sait Bey oradalardı. Bize güzel bir oda verdiler. Bir saat sonra da bir ziyafet yemeği çıkardılar. Kaçmak üzere hazırlanmış olduklarından denikleri çözdü, güzel ve temiz yatak çıkardılar. Soyundum, evde yatar gibi rahat döşegime uzandım.

12-12-1330 [25 Aralık 1914] günü kalktık ve Sait Bey’le birlikte tere yağlı, börekli, sütlü kahvaltı yaptık. Bu sırada İğnavut’ta adlarını, sanlarını not ettiğim casusların, kötü adamların işinden konuştuk. İleride kendilerine bir mazarrat gelmeden bu zararlı adamların yakalanıp bana getirilmeleri konusunda Sait Bey’le çareler aradık.

Sait Bey “Şimdi adamlarını gönderir, getirtirim. Onlar ne it ki bize mazarrat yaratsınlar!” dedi. Ben “Dünyanın bin bir türlü hali vardır. İleride neler olacağını kestiremeyiz. Dur bakalım, suya sabuna dokunmadan ben bu işi hallederim,” dedim.

Kahvaltıdan sonra Kolordu Birinci Şube Müdürü Kurmay Binbaşı Merzifonlu Ömer Lütfü Bey geldi. Selam verdikten sonra “Ooo vallahi şahane! Ordu Komutanı bile böyle güzel yerde dinlenememiştir,” dedi. Kendisine Sait Bey’i takdim ettim. Sait Bey ayrıldı, az sonra bir tepsi ile Ömer Lütfü Bey’e kahvaltı getirdi. Daha önceden kahvaltı yapmış olan Ömer Lütfü Bey yemek içmekte biraz nazlı davrandı. Kendisiyle karşılıklı konuştuk. Söze ben başladım:

— Ne emir getirdiniz, söyleyin yazalım. Hayırlı müjdeli olmalı.

— Azizim, bundan sonra erzak ve cephane beklemeyeceksiniz.

Düşmanı süngü hücumuyla tepeleyeceksiniz. Onun için cephaneye ihtiyacınız kalmayacaktır. Erzakınız da Tekâlif-i Harbiye usûlüyle mülkümüzde köylümüzden, düşman arazisinde düşman ambarlarından ve düşman köylerinden sağlanacaktır. Yakında gideceğiniz istikamet bildirilecektir.

— Şaka etme, hiç cephanesiz harp edilir mi? Süngünün de sırası vardır. Sırası gelince elbette ki süngü hücumu da yapılır.

— Şaka etmek için bir sebep yok. Başkomutanlığın emri böyledir ne yapalım. Ağır ve yapılmayacak teklifle dahi karşılaşsak yapmaya çalışacağız. Gideceğiniz istikametten yük ve binek hayvanları bile zor geçer. Her taraf karla kaplı. Araba kolları, sahra topları Oltu üzerinden sevk edilecektir. Sözü'n kisası kendiniz kendi başınızın çaresine bakacaksınız, dedi ve ayrıldı.

Ben hemen bütün teçhizatımı kuşanarak dışarı çıktım. Yavere “Bana bir köylü bul getir,” dedim. Getirdiler. Gelen adamdan cacasuları, hainleri sordum.” Sana şimdi asker katacağım, Minevert’ten buraya gelinceye kadar yollarda öğrendiğim bu adamları askerlere göster,” dedim ve hemen işe saldı.

Az zaman sonra üç kişi getirdiler. Asıl hain muhtar kaçmış. Oğlunu getirmişler. Halk arasına ayrımcılık sokmamak, bilhas-sa Sait Bey’e düşman kazandırmamak için bunlara “Minevert’ten, Koşa, Dazlak ve İğnavut’tan kötülüklerinizi, hainliklerinizi öğrendim. Şimdi sizi idam ettireceğim,” diye korkuttum. Bunlar titreyerek “Vallahi biz böyle şey yapmadık. İftira etmişler, düşmanlık etmişler,” diyerek ayaklarına kapandılar. “Şimdi sizden kötülük gören adamları da çağıracağım. Yüzünüze karşı söylerlerse o zaman ne diyeceksiniz? Köylü hep şahitlik yaparsa bir diyeceğiniz kalır mı?” dedim ve uzakta duran Sait Bey’i çağırarak “Büyüğümüzsünüz.. Biz böyle bir şey yaptık mı?” diye imdat istediler.

Sait Bey yanıma geldi. “Bu zavallı günahsızdır. Ötekiler de imanı zayıf adamlardır. Rusların korkusundan onların sordukları ufak tefek sorulara cevap vermişler. Filanın odası vardır, şunun malı vardır gibi sözlerle Ruslara kılavuzluk etmişler. Irz, namus konusunda kötülükleri yoktur. En büyük kötülüğü muhtar yapmıştır. O da böyle yapmasaydı öldürürlerdi. Artık siz bilirsiniz,” dedi.

Sait Bey’in zavallı dediği ihtiyarı bıraktım. Öbürlerini ıslattım. Muhtarın oğlundan başkalarını bıraktım. Muhtarın oğlu asker kaçağı olduğu için onu bölüklerin birine verdim. “Bu sizin eşeğinizdir. Yorulan askerlerin çantalarını buna taşıacaksınız,” diyerek teslim ettim.

Sabah namazından iki saat sonra aldığımız emre uyarak Keğani-Kamhis yolu ile Gornes’e doğru yollandık. Fırkanın 82, 84’üncü

Alayları da arkamızdan geleceklerdi. Keğani ve Kamhis'te köylü kadın ve erkekler kendiliklerinden askere kucak kucak ekmek dağıttılar. Halk sevinç içindeydi.

Minevert'ten kalktığımızdan beri askerlerden hastalananlar olmadı gibi firariler de yoktu. Bugün hava ayaz ve son derece soğuktu. Akşam karanlığında Kamhis'e geldik. Orada kalmak istedikse de Pitkir'e varmak zorunda olduğumuz için kalamadık, Gornes'e kadar yürüdük. Askerde takat kalmadığı için Gornes'te kalmaya mecbur olduk.

Gornes oldukça büyük ve zengince bir köydü. Fırka Levazım Başkanı Ahmet Bey de buraya geldi ve bütün köylüye ekmek pişirtti. Ahmet Bey'le birlikte aynı odayı paylaştık. O zavallı hiç yatmadı. Daima köylü ile temasta bulundu ve ekmek pişirilmesini sağlamaya çalıştı.

13-12-1330 [26 Aralık 1914] günü sabaha üç saat kala kalktık. Ahmet Bey'in pişirttiği ekmeklerden taburlara dağıttık. Taburlar da erlere dağıttılar. Sabaha iki saat kala yola çıktık. Güneş doğarken Pitkir'e geldik. Bizim fırka karargâhı orada idi. Askere mola verdim. Fırka Komutanı'ndan emir almaya gittim. Fırka Komutanı hâlâ kalkmamıştı. Kurmay Yüzbaşı Rifat Bey'le biraz konuştuktan sonra Fırka Komutanı kalktı. Yine bizim Alay öncü olmak üzere Yukarı Terpenk yönünde yürümemizi emretti.

Hava açık ve güneş doğmuştu. Yollar karla kaplı olduğu için elde iyi bir harita dahi olsaydı yine de gideceğimiz yönü bulmak hayli zor olacaktı. Bundan ötürü bir kılavuz almak şarttı.

Ak sakallı, nurani bir ihtiyar kılavuzluğu üzerine aldı. Bu ihtiyarın ahir ömründe din ve devletine hizmet etmekten başka bir düşüncesi yoktu. Çok yaşlı olduğu için buraları yüzlerce defa dolaşmış. Köylüler bu ihtiyarın bölgenin âdeta canlı haritası sayılacağını söylemişlerdi. Bizde de böylece güven duygusu uyanmıştı.

Bu mübarek adam elindeki değneğine dayanarak ve "Bismillah ya Allah!" diyerek önümüze düştü, uçtakilerle birlikte yürüdü. Kar diz boyu idi. Yeniden yol sökerek ilerleniyordu. Açılan yoldan asker tek kol düzeninde yürümek zorundaydı. Boyuna yokuş çıktık. Alay'ın yol kolu dört kilometre kadar uzadı. Dörderli kolda yürüyebilseydik bir buçuk kilometreyi geçmezdi. Alay'ın ilerisine bir uç bö-

lügen çıkarmakla yetinmiştik. Üç saat kadar yokuş çıktıktan sonra tepelere vardık. Bir çeyrek saat kadar da böyle yürüdükten sonra hudut taşını geçtik. Bu sırada idi ki 10'uncu Kolordu'muzun düşmanın bir liva (Tugay) kadar kuvvetini yenerek birçok esir, top ve tüfek aldığını öğrendik. Bu haberi yol boyunca geri giderek moralleri yükselsin, şevk ve hevesleri artsın diye bölüklere duyurdum.

Hudut taşını geçtikten sonra iki kilometre kadar daha hafif meyilde indik. Sonra dik bir yokuştan aşağıya doğru indikçe indik. Güneş batmadan iki saat öncesine kadar indik. İniş kolay olmakla birlikte o kadar uzundu ki inmekten usandık. Nihayet Yukarı Terpenk denilen yerin dibinde bir köye geldik.

Halk bizi karşıladı. Gözyaşlarıyla kucaklaştık. Biz subaylara bal ve yağda pişmiş yumurta ikram ettiler. Az zaman sonra Fırka karargâhı da geldi. Fırka'nın niyeti burada gecelemeikti. Çünkü karlara bata çıka gelen asker çok yorgundu. Şekerli'den beri asker hep yürüyüş halinde demekti. Fakat daha sonra Enver Paşa, karargâhıyla çıkageldi. Fırka'nın Bardız'a kadar yürümesini emretmiş ise de Fırka Kurmay Başkanı "Efendim alaylardan bazıları bugün 40 kilometre kadar yol yürümüştür. Karlar içinde bata çıka buraya kadar gelmeleri büyük bir başarıdır. Daha ileriye gitmenin büyük döküntüyü doğuracağını takdir buyurursunuz. Bu geceyi burada geçirmeye müsaade buyurmanızı dileriz," gibi sözler söylemiş. Enver Paşa da "Hiç olmazsa bir Alay Kızılkilise'ye kadar gitmelidir," emrini vermiş, kendisi ilerlemiştir.

Bizim 83'üncü Alay öncü olduğu için köyün çıkışında mola vermişti. Enver Paşa maiyeti ile birlikte yanımızdan geçip gitti. Biz de Kızılkilise'ye gitmek emrini aldık. Enver Paşa'nın selâmsız sabahsız gitmesi düşmandan eser olmadığına hükmettirerek bizi de harekete geçirdi. Güneş batarken adi yürüyüşle yola koyulduk.

Alay'ın önüne düştüm. İki saat yol aldıktan sonra Kızılkilise'ye geldik. Burası Terpenk kadar büyük değildi. Terpenk hep Türk olduğu halde burada insandan eser görmedik. Fakat mal davar vardı. Asker evlere, ahırlara yerleşti. Karakol çıkarılmasını istemeyerek emrettim. Çünkü asker çok yorgundu. Adım atacak takatı kalmayan askerin ileri karakolda görev yapacağına aklım kesmez.

Bir ahırda ateş yakmış ısınırken yavaş yavaş köylüler gelmeye başladılar. Buranın bir Kürt köyü olduğunu o zaman anladık.

Bunlarla görüştüğümüzde biz gelmeden önce Kazakların buraya geldiklerini, onun için köylülerin dağlara kaçtıklarını anlattılar. Geceyi burada geçirdik. Fakat gece Kürtler bizi rahat bırakmadılar. İkide bir askerden şikâyetçi oluyorlardı. Askerler köylülerin mal-davarlarını kesiyorlarmış. Sonunda istemeyerek tabur komutanlarını çağırttım, gereken tembihi yaptım.

Sabahleyin kalkıp köyü dolaştığımda acı bir görüntü ile karşılaştım. Yaklaşık 20 kadar koyun ve keçinin boğazlandığını, birkaç öküzün kesildiğini ve derilerinin çarıklık soyulduğunu gördüm.^(*) Kürtler zarar ziyanlarının parasını istiyorlar, taburlar ise para değil tutanak bile vermek istemiyorlardı. Tabur komutanlarına “Ordunun şerefini ayaklar altına alıyorsunuz,” dedim. Tutanak verdiler. Sabahın saat dokuzunda yola çıktık. Fırka’nın diğer alayları da bize yaklaşılmaktaydılar.

13-17-1330 [25 Aralık 1914] günü 83’üncü Alay yine önde yürüdü. Öğle ile ikindi arasında Bardız’a vardık. Bardız şimdiye kadar gördüğümüz köylerin en büyüğü, en mamuru, en güzeli idi. Düzenli yapıları ve tek minareli bir camii vardı. Minareye çan asıp kiliseye çevirmişlerdi. Bizimkiler çanı indirmiş, Türk bayrağı asarak yeniden cami yapmış ve ezan okutmuşlardı.

Burada erzak pek bolmuş. Fakat buraya ilk giren 29’uncu Fırka balını kaymağını, ondan sonra gelen 17’nci Fırka kalanı almış, bizim Fırka’ya tortu türünden bir şeyler kalmıştı. Bardız’a vardığımızda Alay’a köyün 300 metre kadar uzağında mola verdirdim. Her mangadan iki kişinin köye gidip mangaları hesabına işlerine yarayan ne kadar erzak elde ederlerse getirmelerini, öbürlerinin çatılan silahların yakınında ayrılmamalarını kesin bir ifadeyle emrettim. Askerler sanırım ki undan başka bir şey bulamamışlar. Çünkü bizim Yaver Kâmil de bu akşam bize bir tavuk şöleni çekmek için köyü dolaşmaya gitti, fakat eli boş döndü. Her günkü gibi kuru ekmek, peynir ve kavurma ile karnımızı doyurduk.

(*) Çok yorgun olan askere acıyarak hafif konak karakol tertibatı aldırılmış, devriye vs. den vazgeçmiştim. Oysa ki genç asker yorgunluğunu çabuk gideriyor, aklına gelen kötülüğü yapıyor. Bundan şu anlaşılıyor: Asker ne kadar yorgun olursa olsun askerliğin gereği yapılmalıdır. (Z. Y.)

Mola sırasında köyün bir kenarında 40-50 koyunluk bir sürü görmüştüm. Bunlardan taburlara pay koparmak üzere koyunlara bakan çavuşun yanına gittim. Koyunların 9'uncu Kolordu'ya ait olduğunu, sorumlusunun da kaymakamlığa yeni yükseltilen hukuk müşaviri Naci Bey olduğunu öğrendim. Naci Bey'e müracaat ettim. O da Komutan Paşa'dan izin almadıkça veremeyeceğini söyledi. Kolordu Komutanı'na çıkmaya zaman kalmadan Fırka Komutanı tarafından çağırıldım.

Fırka Komutanı'nın yanına gittim. Komutan bana 'Alayımın Çilhoroz Dağı'nı tutmamı emretti. Çilhoroz Dağı'nda 17'nci Fırka'dan Teke Safvet dedikleri Kaymakam Safvet Bey'in Alay'ı bulunduğundan, durumu anlamak üzere bir buçuk kilometre ötedeki Safvet Bey'in yanına at sürdüm. Fakat ondan bir şey öğrenemedim geri döndüm.

Daha sonra taburlara birer istikamet göstermek, o istikamette ilerlemelerini sağlamak için öncelikle mevzilere gidip keşifte bulunacağımı, taburlara bölge tespit ettikten sonra kesin emri yerinde vereceğimi söyledim. Emir atlısıyla birlikte Çilhoroz Dağı'na tırmandım. Dağın etekleri ormanlıktı. Etraf bir metre kalınlığında karla kaplıydı. Hayvanlar şahlarıncasına, sıçrayarak yürüyorlardı. Onları fazla yormamak için zaman zaman üzerlerinden iniyor, yedekte çekiyorduk. Takattan kesilince yeniden atlara biniyor, dinlendikten sonra iniyorduk. Böylece gün batımına doğru tepeye çıktık. Aşağı Hamas ve Yukarı Hamas köyleri karşımıza düşüyor, çukurda kaldıkları için iyice göremiyorduk. Düşmana dair bir belirti yoktu.

Çilhoroz Dağı'nın güney ve batısı düz denecek derecede harekâta uygun, kuzey ve kuzey batısı gayet dik olduğu için harekâta uygun değildi. Bu yüzden sola rastlayan kısım zayıftı ve çok kuvvete ihtiyaç gösteriyordu. Buraya gelecek 2'nci Tabur'a bu nedenle dar cephe verdim. Büyük, belki bu cephenin iki katı kadar olan bir yeri öncü tabura ayırdım. Fırka'ya Çilhoroz Dağını tutacak 2'nci Tabur'un kar kalınlığı yüzünden gece yarısına doğru ancak mevzilere gelebileceğini, bu nedenle ufak tefek işler için yerinden oynanılmamasının daha uygun olacağını bir raporla arz ettim.

Tabur komutanları taburlarını aldıkları emre göre yerleştirmek üzere karşılamaya gittiler. Ben de 1'inci Tabur Komutanı'yla birlikte

tepenin eteğinde yedek mevzilerine gittim. Tabur Komutanı Ethem Bey de taburunu yakınımızda istirahatata geçirdi.

Yaver Kâmil çadır kurdurdu. Karların üstüne bolca ot koyduktan sonra karyolayı açtırdı, yatağı yaydırdı. Kendimize tavuk ziyafeti düşünürken Kâmil yemini billah ederek parasıyla bile tavuk bulamadığını söyledi. Bu konudaki hayal kırıklığı bana çok acı geldi. Asık surat ve kırgınlıkla kavurma ekme yedim. Ancak ne yediğimin farkında olmayarak yatağa uzandım.

13-12-1330 [26 Aralık 1914] günü bilmem gecenin hangi vaktinde idi. Fırka'dan bir emir geldi. Uyku sersemliği ile zarfı imza edip verdikten sonra emri okudum. Şimdiye kadar olduğu gibi Fırka emrinden taburları ilgilendirenleri ayrıca Alay emri halinde yazmayarak, doğrudan doğruya Fırka emrini imzalayıp bir derkenarla taburlara intikal ettirip yeniden yattım. Sabahleyin yaver beni uyandırdığı vakit baktım ki 3'üncü Tabur gelmiş 1'inci Tabur'un yanında mola veriyor. Yüz adım aşağımızdan da büyük bir kol yürüyor.

3'üncü Tabur Komutanı'na niçin mevziini terk ettiğini sordum. Tabur Komutanı "Sarıkamış'a gideceğiz de ondan." dedi. "Sarıkamış'a 82'nci Alay gidecek. Biz burada kalacağız. Yanlışınız var." dedim. Tabur Komutanı "Efendim Fırka emrinde Sarıkamış'a bizim gideceğimiz yazılı." dediği zaman orada bulunan 1'inci Tabur Komutanı'nın yüzüne baktım. O da "Evet efendim, bizim Alay Sarıkamış'a gidecektir." deyince yazılı emri getirttim. Yeniden okudum ki tabur komutanlarının dedikleri doğru. O zaman iyi ki Alay emri yazmamışım. Eğer Alay emri yazsaydım uyku sersemliğiyle yanlış anladığım gibi yanlış yazacaktım. Bu defa daha büyük bir yanlışlığa neden olacak, hem de büyük bir cezaya çarptırılacaktım.

Bu sırada 82'nci Alay 2'nci Tabur Komutanı Yüzbaşı Boşnak Emin çıkageldi. "Alay'ın sancağıyla birlikte taburumla emrinize hazırım." dedi. Alayın sancağını niçin getirdiğini sordum. "Alayın sancağı Alay'da olur. Geçici olarak ayrılan taburda olmaz." dedim. Yüzbaşı Emin "Efendim, Alay Komutanı Alay'ın sancağı 2'nci Taburda olur, diye bana teslim etti." dedi.

İçimden lahavle çekerek Alay Komutanı Arap Sabri'ye kızdım. Sancağın şerefini korumak, onu düşmana teslim etmemek, bu uğurda ölmek, aldığımız askeri terbiye gereği olduğundan büyük vicdani

bir yük altına girmiş bulunuyordum. Çünkü muharebenin bin türlü hali olur. Canımızı feda etmeden sancağı düşmana kaptırmış olursak intihar etmekten başka bir yolla şeref ve namusumuzu kurtarmayız. Bu da en çok Alay Komutanı'nı ilgilendirir. Bizim 83'üncü Alay'ın sancağının olmadığına sevinmiştim. Şimdi hiç yoktan büyük bir sorumluluk altına girmiş bulunuyordum. Bunun üzerine Tabur Komutanı'na: "Sancağı canından aziz tutacak, gerekirse bu uğurda canını bile feda edeceksin." dedim. O da "Ona şüphe yok." dedi.

Gerçek anlaşıldıktan sonra yürüyüş koluna karıştık. Şimdi 83'üncü Alay, 83'üncü Alay'ın birinci ve üçüncü taburlarıyla, 82'nci Alay'ın ikinci taburundan meydana geliyordu. 83'üncü Alay'ın makineli tüfek bölüğü de Bardız'da kalmıştı.

Felâket Başlangıcı

Fırka yürüyüşü çok üzüntü vericiydi. Asker tek kolda, bir metreten fazla karlar içinde düşe kalka ilerliyordu. Hava eksi 15-20 derece, askerin sırt çantalarının ağırlığı 30-35 kg. dı. Ağır yükün altında zahmet çeken askerler ter içinde kalıyorlar, dinlenmek için yol kenarlarına oturuyorlardı.

Asıl felâket bu zaman başlıyordu. Akli başından gitmiş, canından bezmiş, bitkin bu insanlar, tüfekleri bacaklarının arasında yere çömeliyor, öylece donup kalıyor, mübalağa olmasın ama bu görüntüleriyle korkuluk taşlarını andırıyorlardı.

Yol boyunca bu şekilde donmuş yüzlerce ere rastladık. Tabur ve bölük komutanlarının dikkatlerini çekerek, bölük arkasından giderlerken her zamankinden daha dikkatli ve azimli olmalarını tembih ettim.

Bu yürüyüş sırasında yük ve binek hayvanları da devriliyor, hayvanlar yükleriyle karlara gömülüyor, bunları kaldırıp yüklerini yenden yüklemek çok zor oluyordu. Bu işleri eldivensiz yapmak mümkün değildi. Eldiveni olmayan, ayakkabıları sağlam olmayan, çorapları yırtık olan askerde hayır kalmıyordu.

Yürüyüş kolunun sonuna katıldığımız için cephaneye taşıyan yük hayvanlarının ve onları idare edenlerin (mekkâreci) çektikleri dayanılmaz zahmeti gözlerimle gördüm. Napolyon ordusunun 1814'te

Moskova seferindeki felâketi aklıma geldi. Aynı akıbeti uğramamız için dua ettim. Yük hayvanlarını kullananlara bizim askerler emrim üzerine yardım ettiler. Yardım yüzünden çok geri kalacağımızı düşünerek herkes gibi biz de bunları kendi hallerine terk ederek yolumuza devam etmek zorunda kaldık. Çünkü bu işlerin arkası gelmiyor. Birini yükletiyorsun, on adım ötede bir başkasının yuvarlandığı görülüyor. Kimse kimseye yardım etmiyor. Çünkü herkes yorgun, herkes bitkin görünüyor, herkes nefisini kurtarmaya çalışıyordu.

Gittiğimiz yoldan dün gece 29 ve 17'nci Fırkalar geçmiş olduğu için donan askerlerin çoğu da bu fırkalara mensuptu.

Bu çok zahmetli yürüyüşle ikindiye yakın bir zamanda Sarıkamış'ın doğu sırtlarına vardık.

Küçük Bir Düşünce

Böyle zor anlarda bölüklerin sonunda, erlerin geri kalmamasını, uyuyanların uyandırılıp ileri sürülmelerini sağlayan bir subay görevlendirilmelidir. Bu subay Bölük Komutanı da olabilir. Ayrıca yarım saatte ve hatta çeyrek saatte bir, iki üç dakikalık dinlenme, nefes alma molası verilmelidir. Yük hayvanı görevlilerinin (mekkârecilerin) yanına da birer yardımcı verilmelidir.

Unutulmayan Bir İyilik

Sarıkamış doğu sırtlarına vardığımız sırada arkadaşım Divriğili Abdülkadir ve Votter Mustafa'nın kardeşi 17'nci Fırka İlaş Subayı Teğmen Hakkı beni görür görmez yerine götürdü ve bana bir iki bardak çay ikram etti. Bu çay o kadar hoşuma gitti ki başka zaman verilecek kırk ziyafetten daha üstün tutarım.

Alay'ı çamların altında yerleştirdim. Erler ve subaylar ateş yakıp ısınmaya başladılar. Yolda, Sarıkamış'ın alındığına veya alınmak üzere olduğuna dair haberler doğru çıkmadı. Yine bu konudaki haberlerin doğruluğunu anlamak ve Sarıkamış'ı görmek üzere ileriye gittim.

Dün gece 29'uncu Fırka'nın baskınla aldığı tepede terk edilmiş bir halde birkaç makineli tüfek gördüm. 29 ve 17'nci Fırkalar dün gece alınan sırtın Sarıkamış tarafında, cephede muharebe ile ve Çerkesköyü'nü düşürmekle uğraşmakta. Enver Paşa'yı hemen avcılarının gerisinde denecek kadar ileride, bir kaya arkasında karargâhını kurmuş, muharebeyi idare etmekte iken gördüm. Sarıkamış'ı, orada öteye beriye giden otomobilleri, bir derenin kenarında bulunan iki topun bize doğru ateş etmekte olduklarını da gördüm. O sırada ordu karargâhından Hulusi, Harputlu Tahir ve Yüzbaşı Sait beyler yanıma geldiler. "Haydi git, sınıf arkadaşın Enver Paşa'yı gör. Şu Çerkesköyü'nü al, Sarıkamış'ın fatihi ol," dediler. Ben onlara "Aman sakın böyle bir şey hatırlatmayın. Alay yorgundur. Benim kendiliğimden böyle bir teklifte bulunmak adetim değildir. Ne emrederlerse onu başarmaya çalışırım. Sakın şimdi siz gidip de böyle bir emir verdimeneyin. Çünkü başaracak kudreti Alay'da görmüyorum. Hasta hasta buraya kadar geldik. Asker bitkindir. Yüzümüze gözüümüze bulaştırır, âleme rezil oluruz," dedim ve oradan hemen geriye Alay'ın başına geldim ki Enver Paşa'ya rastlamayayım.

Biraz oturduktan sonra Fırka Komutanı Ethem Bey geldi. "Alayınıza vazife çıktı. Ama şimdi asker çok yorgundur. Sabahleyin erkenden hareket edersiniz," dedi ve bana tutacağımız Çiftememeler tepelerini gösterip gitti.

Ben tekrar ateşimin başına geldim. Karnımı hafif tertip doyurduktan sonra taburlarda kazan kaynatırıp askere knor çorbasını içirdim.

Saat 19.20 sıralarında Fırka Komutanı yeniden geldi ve: "Ziya Bey, gün doğmadan neler doğar. Aldığınız emri şimdiden yapınız. En iyisi budur," dedi. Ben "Peki efendim. Fakat bir kere daha tutacağımız yeri bana gösterin ki yanlış bir iş yapmayalım," dedim.

Beraberce dereden tepeye çıktık. Hava gayet berrak, ayın on dördü bembeyaz alanı tamamıyla aydınlatmış bulunuyordu. O gösterdi, ben gösterdim ve tekrar ettim. Şüphesiz ki bir saatte görev anlaşılmıştı. "Baş üstüne efendim. Şimdi emir verin hareket ederiz." dedim. Asker dört beş saat dinlenmiş olduğu için harekete hazırды.

Tabur komutanlarını aldım, yeniden tepeye çıktım. Muharebenin gecesi gündüzü, sıcak, soğuk, yağmur, çamuru dikkate alınmaz.

Maksat ne ise o yapılır. Bu nedenle fırsat buldukça askeri dinlendirmek esastır. Ben de erleri dinlendirmekten kaçınmadım.

Fırka Komutanı bana verdiği emirde tutacağımız tepenin doğusunda, Sarıkamış tarafında düşman olduğundan sakınarak gitmemizi söylemişken subayların ve erlerin psikolojik durumlarına göre davranarak şöyle bir emir verdim: “Dört kilometre kadar uzakta, ufkun bittiği yerde beyaz iki tepe görüyorsunuz. Oraya Çiftememeler Tepesi diyorlar. Çiftememeler Tepesi’ni gördünüz mü: Birer birer orayı bana gösterin ve tarif edin.”

Hepsi tepeyi gösterdi ve tarif etti. İşte Alay şimdi gidip o tepeleri tutacaktır. Düşmandan eser yoktur. Fakat durumun değişmesi ihtimaline karşı biz ihtiyatlı davranmak zorundayız. 82’nci Alay’ın ikinci taburu aramıza yeni katıldığından muharebe hattından hangi taburların bulunacağını kur’a ile belirlemeye karar verdim ve kur’a çektim. Bizim 3’üncü Tabur yedeğe, 1’inci Tabur sağa, 82’nci Alay 2’nci Taburu sola düştü.

Taburlar geniş kol düzeninde hareket edeceklerdir. 1’inci Tabur sağdaki, 2’nci Tabur soldaki tepeyi her ne pahasına olursa olsun elde edeceklerdir. 3’üncü Tabur iki taburu 200 metre ara ile takip edecektir. Sancak 3’üncü Tabur’a devredilecek, yürüyüş çok sessiz yapılacaktır. Ben 3’üncü Tabur’un önünde yürüyeceğim. Ağırlıklar bu gecelik burada kalacaktır. Öndeki taburlar açık kanatlarını keşif kollarıyla sağlayacaklardır.

Hava ayaz, yürüyeceğimiz alan dümdüz görünüyordu. Talimhanedeki gibi düzenleme yaptırmama arazinin bu durumu da neden olmuştur.

Derin kar tabakası üzerinde, iki kilometre kadar bu düzeni koruyarak yürüdükten sonra önümüze belki 50-60 derece meyilli bir iniş çıktı. Attan indim. İnişi yürüyerek de inmek mümkün olmadı. Ben de herkes gibi oturdum, çocuklar gibi kayarak, otomobilden daha hızlı bir şekilde iki dakikada dereye indim. Binek hayvanları ve küçük ağırlıklar nasıl indiler ben de bilemiyorum.

İşte bu iniş bizdeki düzeni bozdu. Birinci ve ikinci taburları kaybettik. Bizim taburla hedef yönünde karşı yamaca tırmanmaya başladık. Yönümüzü kaybetmekten korktuğumuz için kolay tırmanacak yer aramadık. Fakat karşı yamaç da indiğimiz yamaç gibi meyil-

li ve sık çam fidanlarıyla kaplıydı. Çam dalları yüzümüze gözümüze batıyor, ancak bunlara tutunarak tırmanıyorduk. Karlara batıp çıkarak yorulduğumuz için 15-20 adımda bir dinlenmek zorunda kalıyorduk. Öyle bir duruma geldim ki nefesim tıkanı. 3'üncü Tabur Komutanı'na "Şurada bir ateş yaktır biraz dinlenelim. Askerler de ateş yakarak dinlensinler," dedim.

- Hemen ateşler yandı. Ateşlerin etrafında, küme küme, kardan döşeklere gömüldük. Ben arkamı dayadığım çam dibinde uyuya kalmışım. Uyanıp-saate baktığımda saat 07.00 idi.

1'nci ve 2'nci taburların telaşına düştüm. Acaba tepelere çıktılar mı? Yoksa onlar da bizim gibi yorulup uykuya mı daldılar. Tepelere çıkmamışlarsa durum kötü. Görevimizi yapmamış oluruz. 3'üncü Tabur'la bir an önce tepelere çıkmak, onlar tutmamışlarsa tepeleri biz tutmak durumundaydık. Daha sonra öbür taburları arayıp bulmak önemli iş oluyordu.

Yanımda sızıp kalan 3'üncü Tabur Komutanı'nı da uyandırdım. "Hiç durma, bölükleri yola çıkar," dedim. Ben de ona yardım ederek işe hız verdim. Bölük komutanlarını ve erleri uyandırarak yenden tırmanmaya başladık. Ortalık tamamiyle aydınlanmıştı ki biz de tepeye çıktık. Bir de baktık 1'inci Tabur emrolunan tepeyi tutmuş. Fakat 2'nci Tabur ortada yok. Tabur Komutanı, taburun daha ileriye gittiğini ve yönünü söyledi. Hemen birkaç er gönderdim, taburu geriye çağırdım.

2'nci Tabur gelinceye kadar mevzileri gezdim. İki tepe yerine üç tepe gördüm. Yürüyüşe başlamadan önce emir verdiğim yerden bu tepe gözükmüyormuş. Ben bu tepeyi daha hâkim ve daha önemli gördüm. Hemen mevzilerin krokisini yaptım. 2'nci Tabur da gelmişti.

Önemli gördüğüm tepeye 1'inci Tabur'u, Mıcingert ve Kötek'ten gelen yollara hâkim olan soldaki tepeye 3'üncü Tabur'u yerleştirdim. 2'nci Tabur da ortadaki tepeye yerleşecek ve ihtiyatı teşkil edecekti. Buradan bizim 17 ve 29'uncu Fırkalar'ın önündeki ateş almaz ve görünmez köşelere düşmana etkili ateş edilebilmesi için topçu gönderilmesini teklif ettim. Düşman piyadelerinin karşımızdaki ormanlarda varlığı sezilse de sayılarını ormanlardan dolayı tespit edemediğimi yazarak Fırka'ya gönderdim.

11-12-1330 [27 Aralık 1914] günü güneş doğmuş ve saat 09.00'a varmıştı. Mevzide dolaşırken sol böğrümden vuruldum. "Eyvah! Fena yerden vuruldum. Bağırsaklarım parçalandı. Artık kurtuluş yok." diye bir düşünceye kapıldım. Ölüme hazırlanırken darbenin verdiği sancı geçti. Hemen pelerinimi, kaputumu çözdüm. Ceketimi, düğmelerimi açtım. Kan akıp akmadığını, yaranın şeklini anlamak üzere yeleği çözerken şıp diye yere bir şey düştü. Baktım ki bir sivri kurşun karın üstünde. Yeniden muayeneye başladığım vakit kılıç zincirinin yarısı kopmak üzere kırılmış bulunuyordu. Kurşunu aldım, para çantamda hatıra olarak sakladım.

Birinci defa Köprüköy sırtlarında misket yağmurunda koruyan Allah bu defa da serseri kurşunu koca gövdemin herhangi bir yerine değil de iki santim genişliğindeki kılıç zincirine isabet ettiriyor, beni ölümden kurtarıyor. Bu durum Allah'ın bir lütfu olmaktan başka nasıl açıklanabilir?

Bu hayırlı olaydan sonra Fırka Komutanı yanıma geldi, durumu inceledi, tertibatımı uygun buldu, gitti. Öğle ile ikindi arasında yeniden geldi. "Alay düşmana taarruz edecektir. Küçük bir gözetleme müfrezesi burada bırak. Hemen Alay'la taarruza katıl," dedi.

Ben "Efendim, bu mevziyi önemli görüyorum. Alay'ın burada bırakılması daha yararlı olacaktır. Burası düşman eline geçerse ordunun sağ yanı, hatta arkası tehlikeye düşer," dedim. Fırka Komutanı görüşünde ısrar ederek hemen taburları hareket ettirmemi emretti. Ben de zaten 110 mevcudu kalmış olan 82'nci Alay 2'nci Taburu'nun burada kalması için izin istedim. O da "Peki," dedi.

İşi sağlam yapmak âdetim olduğundan 2'nci Tabur'a "Bu mıntıka'yı gözetleyin. Biz öbür taburlarla taarruza katılacağız," diyerek işin içinden çıkmayı uygun göremedim. Çünkü Tabur Komutanı'nın iş yaptırmaya gücünü henüz anlayamamıştım. Bu yüzden bizim taburlara toplanma emrini verdiğim zaman 2'nci Tabur Komutanı'na da düşman tarafından gelecek yönlere göre alacağı tertibatı bir kere daha arazide gösterme talimatı verdim.

Geriye, toplanma yerine geldiğimimde Fırka Komutanı'nın taburları taarruza sevk ettiğini gördüm. İçerledim. Ama çok sevdiğim Fırka Komutanı'na karşı bir itirazda bulunmayarak hemen atımı ileri sürdüm. Birbirine karışmış olan taburları ayırdım. Çerkesköyü'nü he-

def gösterdim ve bağlantıyı 1'inci Tabur'un sağlayacağını söylemek istediysem de tabur komutanlarına bir arada değil ayrı ayrı emir vermekten başka bir şey yapamadım.

1'inci Tabur emre uygun olarak ilerledi. 3'üncü Tabur ise ormanlar içinde kayboldu. Gün batımından bir saat önceydi. 3'üncü Tabur Komutanı Binbaşı Mehmet Ali taburun elinden çıktığını ve artık bir şey yapamayacağını ellerini ovuştura ovuştura söyledi. Bu sözleri üzerine "Çekil karşımdan be herif! Sen taburu mahsus dağıttın ki rahat edesin. Şen gerekeni görürsün!" diyerek kızgın bir şekilde yüzümü çevirdim.

Bu sırada idi ki 1'inci Tabur şiddetli makineli tüfek ateşine tutulduğunu ve imdat istediğini bildirdi. Şimdi yapılacak bir iş kalmıştı. O da, bir gün önce Alay Komutanı'nı kaybetmiş ve çok kayıp vermiş olan 29'uncu Fırka 86'ncı Alay'ının dinlendiği yere koşmaktı. Hemen Alay Komutan vekili olan Arap binbaşısını buldum:

"Bizim 1'inci Tabur makineli tüfek ateşi altında çok kayıp vermiş, imdat istiyor. Benim elimde kuvvet kalmadı. Bir tabur imdadına gönder," dedim. "Efendim, bizim Alay çok kayıp verdiği için Başkomutan'ın emriyle dinlenmektedir. İmdada gidemem," cevabıyla karşılaştım.

"İmdada koşamam ne demektir. Tabur orada cayır cayır kavrulsun sen de burada bir alayla seyirci kal. Bu olur mu? Şimdi senin bu halini yazacağım," demem üzerine korktu, yaveri olan suflörün fısıldamasından sonra "Şimdi durumu Fırka'ya yazayım. Eğer izin verirlerse imdat gönderirim," dedi. "Böyle sıkışık zamanlarda imdat gönderir, sonra Fırka'ya da bilgi verirler. Fırka'dan izin istemek işi savsaklamak demektir. Çok vakit geçirme. Hemen imdat gönderiyor musun, göndermiyor musun onu bana söyle!" demem üzerine suflör yine kendisini aydınlattı ve 85'inci Alay'dan kendilerine takviye için gönderilen tabura imdada gitmesi emri verildi.

Baktım ki bizim Yüzbaşı Fazıl Bey de Tabur Komutanı. Yanıma geldi. "Yahu ne yaptın, başıma iş açtın! Ben bu zaman nereye nereden taarruz edeceğim?" dedi. "Ne yapalım azizim. Bu vatan meselesi. Ben sana nasıl gitme diyebilirim. Böyle zamanlarda kardeş değil baba bile feda edilir. Çabuk ol da taburu kurtar. Seni göreyim," dedim.

Yüzbaşı Fazıl Bey taburu sevk etmeye gittiği zaman ben de geri geldim. Atıma bindim, ileri gitmek üzere iken baktım Çiftememeler Tepesi'ne bıraktığım 2'nci Tabur Komutanı yanıma geldi ve telaşla: "Efendim, düşman bizi püskürttü ve mevzimizi zaptetti," dedi. Ben de "O mevzi zapt olunur mu? Siz korktunuz direnmediniz. Allah sizi kahretsin!" dedim. "Aman efendim, ben namusumla yaşamışım. Cephanemiz tükeninceye kadar direndik. Düşman süngü hücumu yaptı. Bizden çok üstün oldukları için siperi terk edip çekilmek zorunda kaldık," cevabını verdi.

Akşam karanlığı bastırdığı için oldukları yerde kalmalarını tehlikeli gördüm. "Karşı yamaca geçin, şu tepede kalın. Durumu rastladığınız birliklere haber verin," dedim. Ben de telaşa düştüm. Eğer düşman takip ederse dinlenmede olan Alay'ı da esir eder, bizim Alay'ı da, başka birlikleri de. Bu düşünce ile karanlıkta atımı bir ere tutturdum, dinlenen Alay Komutanı vekiline koştum. Kendisini bularak "Azizim, arkanızdaki tepeler düşman eline geçmiştir. Dikkatli bulunun, ona göre tertibat alın," diyerek acele geri döndüm.

Sanki herkes benim gibi durumun çok tehlikeli olduğunu anlamış. Atıma biner de bir tarafa savuşurlar endişesiyle bıraktığım yere dönünce atımı yerinde buldum, hemen üzerine atladım.

2'nci Tabur'un gidip gitmediğini anlamak, gitmemişse alıp beraberce karşıya, geldiğimiz yere gitmek üzere dolaşırken Fırka Komutanı'na rastladım, olan biteni anlattım. Fırka Komutanı "Ben ordaydım. Tabur Komutanı yalan söylemiş. Tabur ciddi bir direnme göstermeden çekildi, tabansızlık etti," dedi.

Karanlık bastırdığı için yapacak bir iş kalmamıştı. 2'nci Tabur'a kavuşmak üzere karşıya geçtim. Dinlenmeye geçmiş birçok topçu ve başka birlikleri gördüm. Hepsine durumu haber verdim. Bir yerde ateş yandığı halde başında kimse yoktu. Üç dört adım uzağında, yine bir ateş başında bir asker oturuyordu. Ona:

"Oğlum burası hangi birliğin karargâhıdır?" diye sordum. Bilmem hangi Topçu Alay'ının kaçınıcı tabur komutanının yeri imiş. Kendisinin nerede olduğunu sordum. 20 adım kadar ötede birçok subayın çevrelediği bir ateş başını gösterdi. Orada subaylarla birlikte oturduğunu söyledi.

Subayların yanına gittim. Selam verdim, kendimi takdim et-

tim. Durumla ilgili bilgi verdikten sonra Tabur Komutanı'na yerinde dinlenip dinlenemeyeceğimi sordum. "Hay hay!" cevabını verdi. Teşekkür ederek binbaşının karargâhına geldim. Bugünkü durumu bir raporla tespit ederek Fırka'ya göndermek üzere ateşin başında kaleme sarıldım.

"Topçu Taburu Karargâhı

14/15-12-1330

28'inci Fırka Komutanlığı'na..."

Bir iki kelime yazdım, uyuduğumu hissettim. Hemen ellerimi karla ıslatarak yüzüme gözüme sürdüm. Ne yazdığımı okuyarak arkasına bir iki kelime daha eklemiştim ki yeniden uyku sıkıştırdı. Dalmışım, kalem elimden düşmüş. Yeniden uyanır gibi olunca yüzümü kar banyosuna soktum. Biraz aklım başıma geldi sanarak yazdıklarımı yeniden gözden geçirdim. Arkasına iki söz daha ekleyebilirdim yine daldım. Bu defa uyandığım zaman bu hal ile rapor yazılamayacağını, yazılsa bile doğru olamayacağına hükmederek emir erime "Ebulkasım, atların başlarına torbaları çekip birer ağaca bağla. Biraz yatalım," dedim, hemen yattım.

Bugün sabahtan beri ağzıma bir şey koymamıştım. Hayvan da benim gibi açtı. Açlık benim aklıma gelmiyordu. Hayvanlar da açlıktan çam dallarını ağızlıyor, yeniden bırakıyor, kabalak püskülünü kapıyorlardı.

Ebulkasım hayvanları bağladıktan sonra heybesinden yumruk yarısı kadar kete ile biraz peynir çıkardı ve elime tutuşturdu. Yattığım yerde yedim, uykuya daldım.

15-12-1330 [28 Aralık 1914] günü gözümü açtığım zaman sabah olmuştu. Hemen aç karınla, aç atıma bindim. Yönümü kaybetmiştim. Yani neredeydim? Düşman hangi taraftadır? Kuzey güney yönü neresidir? Yerimi ve yönümü kestirmeden, serseri gibi dolaşırken bir çamın dibine oturmuş olan 84'üncü Alay Komutanı Harputlu Abdullah Bey gözüme ilişti. "Selam! Nasılsın ve ne haldesin? İyisin inşallah?" diye sordum. O "Bırak Allahını seversen. Taarruza katıl derler katılırsın. Taarruzda asker bozulur, dağılır, niçin askeri dağıttın? diye idam kararını bastırırlar. Ne yapmalı, nasıl etmeli bilmem

ki?” sözleriyle yakındı. Ben “Muharebedir böyle şeyler olur. Sakin ol pek aldırma. Allaha ısmarladık,” diyerek ayrıldım. Baktım ki o da benim akıbetime uğramış.

20-30 adım yürüdükten sonra gittiğim yönün sağ yukarısında, bir çam dibinde Kolordu Komutanı İhsan Paşa’nın oturduğunu gördüm. Durumu ona anlatmak üzere ilerlerken önüme 17’nci Fırka Kurmay Başkanı Kurmay Yüzbaşı Fahri Bey çıktı. “Nereye?” diye sorduğu zaman durumu ona anlattım. Ve “Kolordu Komutanı’na malûmat vermeye gidiyorum,” dedim. Fahri Bey “Komutan Paşa çok kırgındır. Size de hakarete bulunacağına şüphe yoktur. Sen hemen sıvış. Ben ona durumu anlatırım,” dedi.

Fahri Bey’e teşekkür ederek İhsan Paşa’nın 40 adım kadar uzağından ve aşağısından geçtim. Beni tanımamış olacaktı. Resmi saygıda bulunarak (askerce selamlayarak) geçtiğim halde beni çağırmamıştı.

Biraz daha ilerledikten sonra bir de baktım ki bizim üç tabur komutanı bir çam altında ateş karşısında oturuyorlar. 20 adım kadar ötelinde de Fırka Komutanımız bulunuyor. Taburlar da çamların altında ateş yakmış, parça parça dinleniyorlar. Fırka Komutanı’na resmi saygıda bulunarak tabur komutanlarının yanına oturdum. Bu durumdan çok memnun oldum.

Yapılan sohbette 1’inci Tabur’dan Teğmen Celâl’in yaralandığını, 3’üncü Tabur’dan Yüzbaşı Ziya’nın şehit olduğunu söylediler. Er kayıplarının ne kadar olduğunu hatırlamıyorum. Burada ben de karnımı doyurdum, atıma da yem verdirdim.

Tabur komutanlarının yanına oturmadan önce Fırka Komutanı yanına çağırmış şu emri vermişti:

“Alaynız çok kayıp verdiğinizden bugün istirahat verildi. Önümüzdeki topçuların önüne birkaç nöbetçi çıkarın ve istirahat edin.”

Emri yerine getirmiş dinlenirken bir saat ya geçmiş, ya geçmemişti ki Fırka Komutanı beni yanına çağırdı ve “Ziya Efendi, muharebe bütün şiddetiyle devam ederken Alay’ın böyle istirahat etmesi benim vicdanıma çok ağır geliyor. Haydi siz de muharebeye katılın. Senin emrine bir de makineli tüfek veriyorum. Hemen başla. Yazılı emri de şimdi gönderirim,” dedi.

Hiçbir itirazda bulunmayarak Alay’ın, taburlar ve makineli tüfek sırasıyla yürümesine ve beni takip etmelerine emir verdim.

Ormandan açıklara çıkmaksızın ve varlığımızı sezdirmeksizin Keltepe'nin batısına geldim. Burada ormanlık bitiyor. Çerkesköy ve kuzeyi, yani 29 ve 17'nci Fırkaların taarruz yönleri tamamıyla görünüyordu. Ateş muharebesi bütün şiddetiyle devam ettiği halde ne bizim taraftan, ne düşman tarafından bir tekerin bile hareketi görülüyordu. Buradan itibaren Çerkesköyü'ne kadar yaklaşık 500-600 metre vardı. Arazi tamamıyla açıktı. Az kayıpla belki Keltepe'ye kadar gidebilirdi. Fakat düşündüm ki buradan bir adım ileri attığımız anda düşmanın piyade, makineli, istasyonun güneyinde bulunan topçuların topçu ateşleri hep bize çevrilecek ve bizi fena halde perişan edecekti. 29'uncu Fırka alaylarının başına gelen(*) bizim de başımıza gelecek ve bize kimse yardım etmeyecek, biz de yok yere asker kırdıracağız. Kararımı verdim. "Burada hazırlık siperlerine girer, kuzeyden 17'nci ve 29'uncu Fırkalardan bir ilerleme hareketi gördüğümüz anda biz de buradan taarruz ederiz," dedim ve aldığım emri yerine getirmedim. Fakat durumu bir raporla Fırka Komutanı'na arz etmeyi unutmadım. Benim böyle davranmam beğenilmiş olmalı ki "Her ne pahasına olursa olsun taarruz et," diye bir cevap gelmedi.

Aldığım hazırlık düzeni şöyle idi: Düşmanın bizi görmeyeceği, fakat bizim her tarafı göreceğimiz şekilde orman kenarındaki yerlere üç çifte nöbetçi çıkardım. Bunların biri onbaşı veya çavuş, veya hut onların ayarında becerikli erlerdi. Makineli tüfeği 20 asker muhafızla ormanın köşesine koydum. Bölük Komutanı'na şu talimatı verdim:

"Alay'la Çerkesköyü'ne taarruz edeceğimiz zaman Alay'ın taarruzunu ateşleriyle kolaylaştıracaksın. Taarruzda başarılı olamazsak Alay'ı geri çekilmesi sırasında koruyacaksınız. Sağ tarafımızdan bir taarruza uğrarsak yan tarafımızı koruyacaksınız."

Taburlar düzenlediğim şekilde, tabur tabur yakılan ateşler karşısında dinlenerek vereceğim taarruz emrini bekleyecekler. Bütün bu durumları erlere varıncaya kadar anlattıktan sonra tabur komutan-

(*) 13-12-1330 [26 Aralık 1914] günü şafakla beraber şimdiki mevzilerini elde etmek için yapılan taarruzda 86'ıncı Alay Komutanı Binbaşı Ali Ağâh, şimdiki mevzilerden ayrı ayrı Çerkesköyü'nün zapta giden 85'inci, 87'nci Alaylar makineli tüfek ateşinden perişan olmuşlar, Binbaşı Sabit ve Trabzonlu Binbaşı Lütfullah Beyler şehit olmuşlardı. (Z. Y.)

larıyla birlikte, çifte nöbetçilerin yakınında yaktırdığımız ateşlerin karşısında dinlenmeye geçtik.

Bu harekâtımdan herkes memnundu. Her şeyden önce yerimiz dereye yakın, çukurda ve ılık havaya sahipti. Biz de bol ateş karşındaydık. Yukarıların ayazına, soğuğuna karşı burada âdeta bahar havası hâkimdi. “Eh artık bu gece rahat bir gece geçirir, uykusuzluk belasından kurtulmuş oluruz,” diye düşünürken gün batımından yarım saat sonra idi ki Fırka Komutanı yanında Enver Paşa’nın bir yaveri olduğu halde başımızda belirdi.

16-13-1330 [29 Aralık 1914] günü Fırka Komutanı ile aramızdaki konuşma onun sorusuyla başladı:

— Düşmanla muharebeye tutuştunuz mu?

— Hayır efendim.

— Düşman sizin buraya geldiğinizden ve buradaki varlığınızdans haberdar oldu mu?

— Hayır hiç haberi olmamıştır.

— (Yavere dönerek) İşte bu Alay’la imdat ve takviye edebiliriz. (Bana dönerek) 84’üncü Alay düşman tarafından şiddetli baskı görmektedir. O Alay’ı takviye edeceksiniz. Yaver Bey sizi oraya götürecektir. Hemen hareket ediniz.

Bu umulmadık, tepeden inme emir beni öyle kızdırdı ki tarif edemem. İçimden Abdullah Bey’e küfretmeye başladım. Yaygaracı adam kim bilir az bir baskı karşısında nasıl yaygara kopardı, bizi de burada rahatsız etti.

Tabur komutanlarına bir sıra vererek beni takip etmelerini, en son hareket etmek üzere makineli tüfek bölüğüne haber göndermelerini emrettim ve yavere “Buyurun gidelim,” dedim.

Taburlar yürüyüşe hazır olduklarından hemen yürüyüşe başladık. Ormanlar içinden giderken bir açıklığa rastgeldik. O vakit yaver bana “Ay ışığında askerlerin görülmemesi için şuradan gitsinler,” demesi canımı sıktı. Zaten sıkıntıdan çatacak adam arıyordum. Hemen şu cevabı verdim: “Sizin göreviniz kılavuzluktur. Ben işimi bilirim.” Bunun üzerine yaver sesini çıkarmadı, yürüdü. Ben de tek lakırdı etmeksizin takip ettim. Ormanlardan dışarı çıktık. Gümüş gibi parlayan ve bir metre kalınlığındaki karla kaplı, hafif meyilde bir dağa çıkmaya başladık.

Dağların yamaçları ve dereler ormanlık olduğu halde tepeler çıplaktı. Çilhoroz Dağı da böyleydi. Kuzeyi Anadolu silsilesinin 2000-2500 metre yüksekliğine kadar ağaçlık ve ormanlık olduğu halde daha yukarılar çıplak ve bol otludur. Bu durum soğuktan ileri geliyor diyemem. Çünkü Sibiryaya daha soğuk olduğu halde orası çam ve kayın ormanlarıyla kaplıdır. Her hâlde yüksek rakımlı yerlerde ağaç yetişmiyor.

Asker karlara bata çıka yürüdükçe içim sızlıyordu. Çünkü ormandan uzaklaştıkça yorgun argın odun getirip ısınma zorlaşıyordu. Isınamayan, yorgun ve terli askerler arasında da donma olayları şüphesiz ki çok artardı.

Ormandan yaklaşık 500-1000 metre uzaklıkta olan tepeye geldik. Askerler kardan siperler içindeydiler. Düşmana ait bir iz görmedim. Alay siperler gerisinde durdu. Ona yeni düzenleme yaptırmak gerekiyordu. Her ne kadar süt gibi bir ay ışığı ortalığı aydınlatıyordu. Fakat düşman iyice görünmüyor, ne yaptığı belli olmuyordu. “Bu işi Alay’ı buraya kadar zamansız getirten 84’üncü Alay Komutanı daha iyi yapardı,” diyerek orada kurulmuş olan bir çadıra girdim. Çadırdaki soba yanıyor, içerisi hamam gibi. Alay Komutanı başta olmak üzere birçok tanıdık subay gülerek, şakalaşarak, neşe içinde çay içiyorlardı. Selam verdim ve Alay Komutanı’na “Zamansız olarak bizi buraya kadar getirttin. Ortalıkta tehlikeyi gerektiren bir durum göremiyorum. Ormandan uzakta olan, buraya yorgun ve terli gelen askerlerin günahı vebali senin boynunadır. Git tabur komutanları dışarıda seni bekliyor. Tertibat aldır,” dedim, çadırın en yukarısında bir yere uzandım. Çoğu arkadaş olduğu halde hiçbiri bir çay ikram etmediler, keyifli keyifli içtiler, yemeklerini yediler. Ben de kimseden bir şey istemedim. Yattım uyudum. Yaverim de yanımda uzandı.

Sabah olunca çadırdan dışarı çıktım. Siperlerin her tarafını do-laştım. Düşman batıda bir kilometre kadar uzakta, kuzeyde 700 metre mesafede, avcılar da aşağıda karlara gömülü olarak muharebe ediyorlardı. Bizim siperler hâkim vaziyetteydi. Ancak önleri düz ve karla örtülüydü. Bu bakımdan taarruz çok güç olacaktı. Abdullah Bey’in evham ve korkaklığı yüzünden bizi boş yere rahatsız ettiği apaçık gözüküyordu. Komutanların bu durumu değerlendirerek Abdullah Bey’e zapartayı vermeleri gerekirdi. Fakat kimse ne yap-

cağını bilmiyordu. Herkesin yetkisi alınmış, komutanlara komuta ettirilmiyor, maneviyatlar kırılmıştı. Üstelik komuta edenlerin çoğu da yetkilerini kendileri düşürmüştü.

Başkomutan ise karargâhını bir kayanın arkasında kurmuş, bir an önce Sarıkamış'ı ele geçirme sevdasına düşmüş, daima o tarafı gözetleyip duruyordu. Kendi birliklerimizin durumunu bir defa olsun gözden geçirmemişti. Aldığı raporlara göre emirler veriyor, kolordu ve fırka komutanlarını aracı olarak kullanıyordu. Sarıkamış işi gittikçe sarpa sardığından Enver Paşa sinirlendikçe sinirleniyor, ne Almanlar ne de bizim komutanlar ona karşı herhangi bir görüş açıklama cesaretini gösteremiyorlardı. Böylece işler çığırından çıkıyor, görüşme imkânı olmuyor, her teşebbüs ve her taarruz olumsuz sonuç veriyordu. İşte bundan dolayıdır ki Abdullah Bey de sözünü yürütmüştü.

Biraz sonra Fırka Komutanı geldiği vakit ilk iş olarak komuta sorununu halletmek istedim. Resmi saygı arzından sonra “Efendim, burada halledilmesi gereken önemli bir konu var. İki alay komutanından birini komutan tayin edin. Emrederseniz Abdullah Bey komutan olsun, ben ona tabi olurum,” dedim. Fırka Komutanı “Doğru söylüyorsun. Sağdan başlayarak şuraya kadar olan bölge senin komutanda, kalan sol bölge de Abdullah Bey’in olacak. Bütün mevzilerin komutanı da ben olacağım,” dedi. Ben de “Peki efendim,” dedim.

Fırka Komutanı gittikten sonra benim bölgemde kalan birlik komutanlarına yaverimi göndererek komutam altında olduklarını tebliğ ettim. Akşama doğru düşmandan ciddi bir ilerleme hareketi görülmedi.

Yaver Kâmil’in Kaçamağı

İkinciye doğru yaverim Teğmen Kâmil kan ter içinde olduğu halde yanıma geldi ve bana “Efendim, halimi görüyorsun. Öteye beriye çok koştum. Bundan sonra da koşacağım. Olabilir ki yorgunluk yüzünden birliklerden birinde kalır gelmezsem beni mazur görün ve affedin,” dedi. Derhal işi çaktım. Düşmanın bu gece taarruz edeceğini ve süngü hücumu yapabileceğini ihtimal dahilinde görerek tatlı canını kurtarma çareleri arıyordu.

Hemen şu sert cevabı verdim: “Arkadaş tatlı canını kurtarmak için bahaneler arıyorsun. Ben nerde isem sen de orda olmalısın. Bu kadar insanın canı can değil mi? Gece gelmeyecek olursan kurşuna dizilirsin. Aklını başına al.”

Akşam oldu karanlık bastı Kâmil’den eser yok. Bu geceyi bizim 2’nci Tabur Komutanı’nın kar çukurunda aç susuz geçirdim. Cephane sandıklarını yakarak ısıniyorduk. Bir tüfekçi ustası elime yarım el büyüklüğünde bir kete sıkıştırdı. Onu tatlı tatlı yedim ve kalın pelerini me bürünerek yattım. Fakat uyku tutmadı. Kalktım. Uykumu kaçır an, kafama takılan durumlara yeniden göz atmak istedim.

Sağdan başlayarak avcı siperlerini dolaşmaya başladım. Gördüğüm ilk manzara beni korkuttu. Sadık, iyi kalpli askerlere ancak 10-20 adımda bir rastladım. Makineli tüfeklerin yanında ya bir tek kişi var veya yok. Düşman ellerini kollarını sallayarak gelse her tarafı işgal ve birlikleri esir edebilirdi.

Askerlere birliklerini sorduğum zaman aldığım cevaplar başka başkaydı. 83 ve 84’üncü Alaylardan başka 49, 50, 51, 85, 86 ve 87’nci Alayların erlerinden olduklarını, tabur, bölük ve takım komutanları ile subaylarının geride bir yerde olduklarını söylüyorlardı. Geriye gittiğimde birlik komutanlarının birkaç subayla bir ateş karşısında keyif çattıklarını gördüm. Bunların 15-20 adım ötesinde aynı işi erler de yapıyorlardı. Bu durumu görünce küplere bindim, erleri siperlere gönderdim. Bunlar siperlerinin 30-40 adım uzağında olsalardı memnun olacaktım. Avcı siperlerinden 200 metre kadar geride bulunmaları canımı sıkımtı. Bunlar ateş karşısında uyuklayacaklar, siperlerdeki ler donacaklardı.

Siperlerine soktuktan sonra “Dua edin düşman üzerinize hücum etsin de göreceğini görsün, biz de selamete çıkalım. Çünkü hepiniz iyi anlarsınız ki bu bembeyaz karlar üstünde düşman saklanacak yer bulamayacak. Karlara bata çıka, gayet yavaş adımlarla aşağıdan yukarıya tırmanmaya çalışırlarken siz de rahat rahat onları kurşuna dizeceksiniz,” diye telkinde bulundum. Subaylara da “Gece yarısı bir daha teftişe geleceğim. Bir kusur görürsem cezanız kurşuna dizilmekten başka bir şey değildir,” diyerek yalnız benim bölgemi değil Abdullah Bey’in bölgesini de gezdim. Seyrek olarak takım ve bölük

komutanlarını siperlerin 15-20 adım gerilerindeki kar çukurlarında görerek onlara teşekkür ettim.

Bazı subaylar “Beni buraya gönderdiler. Benim birliğim başka yerdedir. Kime komuta edeceğimi bilmiyorum,” dedikleri zaman yüksek rütbelerdeki subaylara “Bu arkadaşta bir bölge göster, oradaki askere komuta etsin. Yahut bir görev ver, bu arkadaş senin emrinde,” türü işler de yapıyordum.

Askerlerin, birliklerin birbirine karışmalarının nedeni, ihtiyaç gösterilen yere alay, fırka gözetmeden asker gönderilmesi idi. Ormanların içine sığınan kaçaklar ve açık gözler toplanır, ihtiyaç görülen yerlere gönderilirlerdi. Bu tutum da karışıklığa neden oluyordu.

Artık bu durumda Sarıkamış’ın alınamayacağı kanaati iyice uyanmıştı. Bizi ancak 10’uncu Kolordu selamete çıkarabilirdi. Fakat o da bir türlü yetişememişti. Oysa ki ümitler ona bağlanmıştı.

Mevzileri dolaştıktan sonra döndüm, yeniden 2’nci Tabur Komutanı’nın çukurunda yattım. Sabahleyin uyandım ki üzerimdeki kalın pelerin bembeyaz ve kaskatı kesilmiş. İçerden benim vücut sıcaklığım, dışarıdan ayazın şiddeti bu duruma neden olmuştu. Ateş yakıp ısındıktan sonra pelerin de yoluna girdi.

18-12-1330 [1 Ocak 1915] günü saat 10.00 sularında yaverim Kâmil geldi. 3’üncü Tabur Komutanı Mehmet Ali’ye “Kâmil mahpustur. Çukura bir süngülü dik, Kâmil’in mahpus olduğunu söyle ve teslim et,” dedim ve bir raporla Fırka Komutanı’na arz ettim. Bugün de akşama kadar ateş muharebesi oldu. Düşman gayet yavaş ilerliyordu. Dünkü mevzilerinden ancak 100 metre kadar ilerleyebilmişlerdi. Şimdilik onlarda da cesaret olmadığı anlaşılıyordu. Demek ki kuvvetlerinin tamamını daha getirmemişlerdi.

Çok Acıklı Bir Manzara

Bütün muharebe müddetince hasta olmamak için her çareye başvurur ve dikkat ederdim. Ömrümde çocuklukta çektiğim sıtmadan başka Harbiye Mektebi’nde iki defa basura yakalanmış, bunu da ayaklarımı üşütmekten ve kabızlıktan bilmişim. Bu nedenle kabız olmamak için yanımda sürekli müşhil hapları taşır, ayaklarımı üşüt-

memek için de yün çorap üstüne çizme, çizmenin üstüne de lastik giydim. Bununla birlikte yine ayaklarım üşür, üşüdükçe gündüzleri ısınuncaya kadar gezer dolaşırdım. Geceleri ise lastikleri çıkardıktan sonra ayaklarımı ateşe tutar öyle yatarım. Bu yüzden lastiklerimden biri gündüz gezintilerim sırasında karlar içinde kayboldu. Bir çift çizmem de geceleyin uykuda iken ateşte kavruldu, ayağıma olmaz ve işe yaramaz hale geldi. Yedek çizmelerim de kısmen kavrulduğu için önlerini yarmak suretiyle giyinebildim.

Sarıkamyş'ta ayakkabılarım bu durumda idi. Oturak yerimde ve bacaklarımın iç kısmında dört beş büyük çıban çıkmıştı. At üstünde güçlüklerle oturabiliyordum. Çıbanların acısını çektim, kimseye bir şey sezdirmedim. Nihayet çıbanlardeşildi, donum kan içinde kaldı. Değiştirecek çamaşırım yoktu. Çünkü çamaşırlarım şahsi eşyalarım-la birlikte 82'nci Alay 2'nci Taburu'nun Çiftememeler Tepesi bozgunu sırasında bizim Alay Karargâh Komutanı tarafından kaybedilmişti. Karargâh Komutanı Faruk düşman bastı haberi üzerine yükleri bırakıp kaçarken benim sandığı da terk etmiş, soluğu Sarıkamyş'ın 4-5 kilometre batısındaki Kızılkilise'de almıştı.

Yeni mevsillere geldiğimiz zaman eşyalarımın düşman eline değıl de bizim erlerin eline geçtiğini 86'ncı Alay'daki tabur komutanlarından Tembel Osman Bey'den öğrenmiştim. Muharebe durumu olduğu için kayıp eşya işini takip edemedim. Bulacağımndan da zaten pek ümitli değıldim. Bulununcaya kadar üç dört gün aç susuz ve yataksız kaldım.

Bizimkiler ise korkularından ve utançlarından yanıma gelmiyor, hiç olmazsa suçlarını aralarında toplayacakları yiyecek içeceklerle affettirmeyi bile düşünmüyorlardı. Kim bilir belki şehit veya yaralı veya yahut esir olmamı istiyorlardı. Nitekim istedikleri de çok geçmeden başıma geldi.

Ayaklarımın üşüdüğü bir sırada hem ayaklarımı ısıtmak, hem de ormanlarda olup bitenleri anlamak üzere yakınımızdaki ormana girdim. Keşke girmez olaydım. Dolaştığım yerlerde can çekişmekte olan birçok yaralıya rastladım. Bunlardan bazıları sönmekte olan bir ateşin başında yatıyor, bazıları çamların dibinde ah of ediyor, bazıları da iki üç kişi bir arada pelerinlerine sarılı bir vaziyette son dakikalarını yaşıyorlardı.

Beni gördükleri zaman “Aman efendim sen bilirsin bizi buradan kaldırt donacağız,” diye sızlanıyor, bazıları bir lokmacık ekmek istiyorlardı. Yanlarına gittim, yüzlerini okşadım. “Şimdi gider sedyecileri bulur sizi buradan kaldırtırım,” gibi kuru teselli sözleri söyledim. Yaralarını sordum. Tedbirsizliğin, çılgınlığın kurbanı olan bu masum gençlerin hayatlarını kim ödeyecek, nasıl ödenecek diye içimden düşündüm. Köprüköyü’nde olduğu gibi her kudret elimde, her istediğimi yaptıran bir durumda değildim. Şimdi bu aciz erlerden farkım yaralı olmamamdır. Yoksa sedyeciyi nereden, araba ve hayvanı nereden bulacağım? Muharebe eden birkaç eri işinden alı koyacak değilim ya.

İçten yalanlanarak dolaşırken birkaç kara kalpli askere rastladım. Bunlar ölmeyeceklermiş gibi, sinsi sinsi şehitlerin üstlerini, ceplerini karıştırıyor ne bulurlarsa aşırıyorlardı. Bunların felâket bekleyen canavarlardan farkı yoktu. Bazı erler de ormanın kuytu yerlerine çekilmiş, tüfeklerini bir yere dayamış, çam dibinde ateş yakmış, çantalarından çıkardıkları kavurma ekmekle karınlarını doyuruyorlardı. Siperlerdekilerin de, kaçakların da, yaralıların da yüzleri gözleri iş içinde, elleri çam sularından kapkara idi.

Canavar ruhlu olanları ayıplayarak siperlere sürdüm. Ekmek yiyenlere karınlarını doyurduktan sonra muharebeye koşmalarını söyledim. Geriye geldiğimde işsiz kalan subayları karargâhta kalan erlerin yardımıyla ormandan adam toplamaya gönderdim. İkinci ile akşam arası batıya bakan tepedeki yarım metrelik bir kayanın arkasında, terk edilmiş, içi boş iki çantanın üzerinde oturarak raporumu yazdım. Şehit ve yaralılarla cephane sarfiyatının yerini taburlardan gelecek raporlardan sonra doldurmak üzere boş bıraktım.

Bu sırada başıma 100 okkalık bir topuzun indiğini sandım. Başım yanıma düştü. O anda şimşek süratiyle aklımdan şu üç şey geçti: Ölüm, kelime-i şahadet getirmek, parmaklarımı oynatmak. Baktım ki ölmemişim, parmaklarımı oynatıyorum, aklım da başımda. Kalkmak istedim, başım döndüğü için kalkamadım. Şimdi beni kim geri götürecektir? Allah’ın lütfuna bakın ki orada donmamaya çalışarak rapor yazarken, ormanlardan çıkarılıp avcı hatlarına gönderilen iki er benim 20 adım kadar arkamda yere yatmışlardı. Bir iki defa bunlara bağırdım. Gelip kollarıma girdi ve beni geri getirdiler.

Yürüdüğümüz yol şiddetli ateş altındaydı. İçimden “Aman yarabbi bu askerleri koru, benim yüzümden yaralanmasınlar,” diye dua ettim. Üç kişi yan yana gittiğimiz için büyük hedef teşkil ediyorduk.

84’üncü Alay çukuruna geldiğimiz zaman Kağızmanlı Kahraman Bey de oradaydı. Hemen Abdullah Bey’e “Ben Kâmil’i affettim. Rica ederim, Fırka Komutanı’nın ellerinden öperim o da affetsin,” dedim.

Gözlerimi açtığımda ortalık karanlık görünüyor, insanları da göremiyordum. Bu durumumdan hiç endişe etmiyordum. Tersine seviyordum ki din ve vatan yolunda yaralandım. Orada bulunan ve sonra esarete beyin kanamasından ölen Doktor İhsan yarımı sardı. Koluma yaverim ve başka bir er girerek orman içindeki Fırka Sıhhiye Bölüğü’ne götürdüler. Bu esnada yavere “Sabahleyin erkenden biri seyis iki erle bir at gönder beni geri götürsünler.” diye tembih ettim.

Sıhhiye Bölüğü’nde benim için çadır kurdular. Ricam üzerine ateş yaktıklarını söylediler. Sıcak çay ikram ettiler. Yanıma bir kişi daha getirdiler. Bu adam sabaha kadar ah tuh etti. Ayaklarımın üşüdüğünü hissettim. Bin defa bağırarak lütfen arkadaş bildiğim Sıhhiye Bölüğü başhekimini geldi, çizmelerimi yokladı. “Ayakların sıcak,” dedi. Tekrar ateş yaktıracığına söz verdi, gitti. Yeniden ateş yaktılar ama görmedim. Fakat sabaha kadar üşümekten de kurtulamadım. Bir kerevetin üzerine üstümle, başımla uzanmış, ölü gibi yattım. Acıdan hiç kıpırdamadım.

18-12-1330 [11 Ocak 1915] günü sabahleyin erkenden başhekim geldi. Halimi hatırlımı sordu. Biraz sonra yine bir bardak çay ikram ettiler. Yalnız çay ile hasta bakımı yapılır mı? Ya onların da başka şeyleri yoktu, yahut insanlık anlayışları bu kadardı. Sonra ki duyduklarım ikinci ihtimali daha çok doğruluyordu. Ne olur ne olmaz diye tatlı canları için ihtiyatlı davranıyorlarmış.

Çay içerken 84’üncü Alay yaveri Teğmen Raif çadıra geldi. Bana “Biraz rahatsızdım, buraya geldim. Tekrar Alay’a gideyim mi?” diye sordu. “Oğlum hasta isen kalırsın, hasta değilsen burada kalmak büyük kabahattir,” dedim. Elime bir şey sıkıştırdı gitti. Ağzıma götürdüm ki sucuk. İki parmak kalınlığında ve bir parmak uzunluğundaydı. Yattığım yerde bunu yedikten sonra çadırın etrafında telaşlı

kaçışmalar olduğunu sezdim. Az sonra “Skareye! Skareye!” (Çabuk! Çabuk!) seslerini duydum. “Eyvah, siperlerimiz sustu, Ruslar buraya kadar geldi, şimdi Sıhhiye Bölüğü’nü esir alıyorlar,” dedim.

Sesler, patırtılar kesildikten sonra birisinin çadıra girdiğini hissettirdi. Adam beni ölü sandı. Baş tarafımda asılı olan dübünümü, tabancamı, kılıcımı aldı gitti. Biraz daha bekledim hiç ses seda yok. Şimdi beni bir düşünce aldı. Kendimi Ruslara sezdirmedim. Fakat bir daha bizimkiler buraya gelecekler mi? Gözlerim görmüyor, başım yerinden kalkmıyor, benim halim ne olacak? Derken gözlerimi açtım. Her tarafı apaçık gördüğüm gibi bana bir sevinç, bir kuvvet geldi. Yavaş yavaş kalktım, yine yavaş yavaş çadırın kapısına doğru yürüdüm. Bu esnada çadırın direğine çarptım. Yanlış görüyordum. Bu çarpma beni öyle sarstı ki, direğe sarıldım, gözlerimden kıvılcıklar saçarak dibine çöktüm. Sarsıntı ve baş dönmesi geçtikten sonra yeniden, yavaşça direğe sarılarak kalktım. Çadırın ağzına geldim. Çadırdan kafamı çıkarıp etrafa baktım. Hiç kimse görünmüyordu.

Ruslar bizim mevzileri düşürdüler. Şimdi 17’nci ve 29’uncu Fırkalar’ın arkasından vuruyorlar. Fırkalar iki yana doğru muharebe ediyorlar. Ben şimdi hep sağa doğru gidersem 17’nci Fırka birliklerine rastlarım diyordum. Bu ümitle 10-15 adım yürümüştüm ki “Stoy kuda!” (Dur nereye?) sesini duydum, hemen durdum. Adam geldi, üstümü başımı aramak istedi. Saatimi ve cebimde kalan üç meciyeyi verdim. Beni insanca, yavaş yavaş benim gittiğim yöne doğru götürdü, sonra yakamı bırakıp gitti. Ben de biraz dinlenmek üzere oturdum. Bir taraftan da sersemliğe vererek, pinti pinti ve aynı yönde yürümeye, ortalığı incelemeye başladım ki Ruslar etrafı gözetliyorlarsa ses çıkarmasınlar. Bizimkilerin hangi tarafta olduklarını kestiremedim. Sarıkamış’ın ters yönünde yeniden yürüdüm. Kimseleri göremediğim halde “İstoy!” sesiyle yeniden irkil-dim. Adam geldi, pelerininim yakasını kaldırdı. Kaputun omzunda binbaşı apoletlerini görünce yakamı bırakmadı. Benim sızıltıma, iniltime bakmadan sürükleye sürükleye, gözlerimden ateşler saçılarak Sarıkamış’a götürdü.

Benim esaretimden sonra 9’uncu Kolordu üç gün daha dayanabilmiş, mevzilerimiz iki gün daha direnmiş. 10’uncu Kolordu mev-

cadunun onda biriyle Sarıkamış'a bile girmiş. Hem de bir yerde Kars demiryolunu bozmuş. Fakat Rusların üstün kuvvetleri bitkinliğimizi anlayarak kesin bir saldırı ile 9'uncu Kolordu'yu esir etmiş, 10'uncu Kolordu'yu da dağıtmış.

Genel Görüş ve Düşünceler

Sarıkamış felâketine kadar olan harekât üç döneme ayrılır. Seferberlik dönemi, Hasan İzzet Paşa'nın Ordu Komutanlığı dönemi ve Enver Paşa dönemi.

Seferberlik döneminde Hasan İzzet Paşa çok iyi çalışmış ve birlikleri hakkıyla çalıştırmıştır. Bu dönemde yanlış yapılan bir iş varsa o da çete teşkilatlanmasıdır. Bu teşkilata en değerli, açık göz, işgüzar ve iltimaslılar girmiştir. Tüm orduda aşağı yukarı 5000 kişi bu yolla muharebe dışı kalmış, köylünün başına bela olmuştur.

Böyle bir teşkilata Hasan İzzet Paşa'nın karşı olması normaldi. Belki Enver Paşa da taraftar değildi. Fakat askerlikten anlamayan İttihat ve Terakki kodamanları Rumeli'deki Bulgar çetelerinden ve bizimkilerden örnek alarak onları Kafkas Cephesi'nde de taklit etmek istemişlerdir. Rumeli'de halk yıllarca çetelerle haşır neşir olduğundan bu teşkilatlanmanın belki orada yararları olmuştur. Fakat Anadolu'da bu mümkün değildi. Çünkü muharebe başlar başlamaz çetecilik yapan Ermeniler bile doğrudan doğruya Rus ordusuna yazıldılar. Rus ordusunda ise çete teşkilatı yoktu. Bizim çeteciler muharebe süresince komutanlardan daha çok rahat ettiler. Köylülerin sırtından geçindiler. Muharebenin hiçbir güçlüğü ile karşılaşmadılar. Bunların içinde yaralanan, ölen gösterilemez. Oysa ki bunlar milletin en fedakâr unsurları olarak seçildiklerinden içlerinde ölenler ve yaralananların çok olması gerekirdi. Bunların böyle başıboş dolaşmaları, hiçbir komutaya bağlı olmayışları askeri çok kötü etkiledi ve kaçakların sayısını artırdı. Bunlar fedai değil, tam anlamıyla çapulcuydular. Askerler karlar, çamurlar içinde aç, çıplak bocalarlarken bunlar köylerde, ahırlarda keyif çatıyorlardı. Bunların orduya, millete faydalı iş gördüklerini hiçbir subaydan ve çete mensubu olmayan halktan duymadım.

Fırkacılık böylece Doğu Cephesi'ndeki orduya da girmiştir.

Hasan İzzet Paşa fırka mensubu olmadığı halde hükümet fırka elinde olduğu için İttihat ve Terakki'ye karşı başı eğikti. Onların direktifleri dışında iş yapmaktan çekinirdi. Kendisinden kıdemli olan ve ya kendisiyle aynı rütbedeki komutanlara emirlerini şiddetle yaptırır, fakat İttihat ve Terakki Fırkası murahhası olan birisini kendi âmiri gibi görür, ondan emir almaya koşardı.

İşte Hasan İzzet Paşa'nın büyük yanlışı budur. İttihatçılar etki etmeselerdi yahut Hasan İzzet Paşa İstanbul'dan korkmayacak İttihatçı murahhasın orduya burnunu sokmasını önleseydi bu yanlış yapılmamış olacaktı.

Hasan İzzet Paşa sorumluluk yüklenecek çapta bir insan değildi. Fakat muharebede ordunun durumuna göre hareket etmiştir. Felâketin sebebi o değildir. Nakil vasıtalarını, yolları ve mevsimin özelliklerini hep dikkate almıştır.

Bana göre Hasan İzzet Paşa görevini çok seven, çok çalışkan, aklını, fikrini, rahatını ordunun selâmetine vakfetmiş bir komutan idi. Ufacık bir kusurdan etkilenir, geceleri uykusu kaçır, ordunun yetişmesi için didinir, parçalanır iyi tabiye ve strateji bilirdi. Ordumuzu anlamış ve yapacağı işi takdir etmişti. Fakat Doğu Cephesi'nin yükü altında ezildi. Bu görev ona, onun yaratılışına uygun değildi. Kolordu Komutanı olsaydı daha yararlı işler görürdü.

Ordu Komutanlığı sorumluluğunun azâmeti karşısında titredi, korku ve tereddüt içinde kaldı. Enver Paşa gelip Sarıkamış felâketine neden olmasaydı ve komuta Hasan İzzet Paşa'da kalsaydı belki bu felâket yaşanmazdı. Ancak Paşa'nın yaratılışındaki evham ve sorumluluk korkusu yüzünden yararlı ve parlak bir iş de görülmezdi. Kendiliğinden iş göremeyen, inisiyatif kullanamayan komutanın varlığı ile yokluğu birdir.

Hasan İzzet Paşa disiplinden, düzenden yana olmakla birlikte idareci değildi. Haklı, haksız komutanları incitir, başarısızlığa neden olurdu. Çok pasif düşünceli oluşu yüzünden Deveboynu hattında savunma yapmayı kurmuş, galip durumda iken kötü bir havada geri çekilme emri vererek askerin maneviyatını altüst etmiş, orduya Sarıkamış felâketi kadar ağır bir darbe vurmuştur.

Sonuçta Hasan İzzet Paşa'ya, iyi bir ordu komutanı değildi ve ordu komutanı da olamazdı demek haksızlık sayılmasa gerek.

Enver Paşa neden Doğu Ordusu Komutanlığı'nı da üzerine aldı?

Avrupa'da şiddetli muharebeler oluyor, her tarafta binlerce esir, yaralı ve ölü veriliyordu. Doğu Cephesi'nde ise düşman memleketimizden atılamamıştı. Hasan İzzet Paşa komutan oldukça, 10'un-cu Kolordu da Doğu Ordusu'na katılsa yine bu kış bir şey yapılacağı yoktu. Hem düşmanı memleketimizden çıkarmak, hem iyi şartlarla barış yapmak, hem de Rus ordusundan fazla kuvvetleri üzerimize çekerek Alman ve Avusturya ordularına yardımcı olmak için Ruslara çabuk ve kesin bir darbe vurmak gerekiyordu.

İşte bu amaçla ve Meşrutiyet'in ilânından beri kazandığı şöhreti büyük bir zaferle taçlandırmak sevdasıyla şiddetli bir kış günü İstanbul'dan memleketin en soğuk yerine koşarak gelmişti. Enver Paşa bölgeyi, taşıma vasıtalarını, ordunun perişan halini gördükten sonra taarruzu yaza bırakamaz mıydı?

Bundan önceki bahiste söylediğimiz nedenlerden başka, orduyu hareketsiz, boşu boşuna durdurmak, tatbikatla uğraştırılsa dahi iyi bir şey olmazdı. Muharebeye giren ordu sonuna kadar muharebe ile uğraşmalıdır. Ordu uygun olmayan şartlar altında bekletilirse her türlü bulaşıcı hastalıktan erir, mahvolurdu. Müttefiklerimiz, özellikle Almanya bir cepheden öbürüne ordular koştururken bizim uyuşuk uyuşuk kalmamızı hiç istemezdi. Düşmanlarımızın yiyecek, içecek, giyecek, yakacak ve cephane kaynakları bitmez tükenmez dercede bol olduğu için muharebeye uzatarak kazanmak istiyorlardı. Bu kaynaklar bizde ve müttefiklerimizde az olduğu için istiyorduk ki bir an önce zafer kazanalım. Bu yüzden taarruz yaza bırakılamaz, sınırlı kaynaklarla muharebe uzatılamazdı. Tek askerin ölümü bile önemliydi. Hesaplı ve tedbirli olmak gerekiyordu.

Taarruz nasıl olmalıydı? Önce kışın şiddeti göz önüne getirilmeli, tedbirler buna göre alınmalıydı. Askerin soğuktan korunması için iyi giydirilmesi, iyi yedirilip içirilmesi şarttı. Düşmanın her türlü silah ve cephane bolluğu iyi hesap edilmeliydi. Maddi vasıtaların yanında ordunun yüksek maneviyata da ihtiyacı vardı. Subay ve erleri seve seve ölüme göndermek için onlara haksız davranılmamalı, heveslerini kırmamalı, ceza ve mükafat konularına çok dikkat edil-

meliydi. Meselâ çete teşkilatı askeri çok olumsuz etkilemiş, morali-ni bozmuştur. Önceleri başarılı ilerleme harekâtı olmasaydı bu konu iyice su yüzüne çıkardı. Bereket versin ki ileri harekât çetecilik konu-sunu unutturmuştur.

Horumdüzü'nden geri çekiliş, açlık ve hastalık komutanlara olan güveni oldukça sarısmış, zafer kazanma ümitlerini sürdürmüş-tü. Şiddetli kış günlerindeki açlık, çıplaklık, taşıma vasıtalarının ek-sikliği, yolların bozukluğu, hastalıklar ve başka imkânsızlıklar da gü-ven sarsıcı unsurlardı.

Hayırlı bir sonuca varmak için bütün bu imkânsızlıklar önce-den düşünölmeli, tedbirler ona göre alınmalıydı. Meselâ askeri, bo-zuk yollardan, karda, çamurda günde 40 kilometre yol almaya zorla-mak büyük yanlıştı. Bu mesafe 20 kilometre olarak hesaplanmalıydı. Arabalı taşıma işini kızak ve hayvanlı taşımaya çevirmek, yük ve bi-nek hayvanı sayısını artırmak, düşmana görünmemek için gece yü-rüyüp gündüz dinlenmek daha akıllıca bir hareket olurdu. Türk ve İslâm halkından kılavuz bulmak da kolaydı.

Nereden taarruz edilmeliydi? Düşmanın arkasına düşmek, onu Aras nehrine dökmek için kuzeyden çevirmek uygun olurdu. Ancak bu harekâtı düşmandan habersiz yapıp ona baskın tarzında dar-be vurmak gerekirdi. Kollar arasında kesin irtibat kurmak, hare-kât planından ayrılmamak, kış şartlarına uygun kısa yürüyüşler yap-mak, çeteleri irtibat işinde kullanmak ve ufak tefek düşman kuvvet-leriyle uğraşacak yerde büyük kuvvetleri yenmeye çalışmak çok daha önemliydi. Hafız Hakkı Paşa'nın yaptığı gibi plana aykırı olarak bir liva [tugay] uğruna koskoca bir kolorduyu Allahüekber Dağları'na saptamak büyük yanlıştı. Hafız Hakkı Paşa bu yanlış yapmasaydı Sarıkamış kesin olarak alınır, geçici de olsa amaca ulaşılmış olurdu.

Sarıkamış Felâketini Doğuran Nedenler

1. Kış:

Ordu bu yüzden felç olmuştur. Düşmanın top, tüfek ve kuvvet üstünlüğü ile bize verdirdiği kayıp korkunç kış mevsiminin verdir-diği kaybın onda biri kadardır.

2. Enver Paşa'nın tecrübesizliği ve çılgınca hareketleri:

a) Komutayı ele aldıktan sonra kolları, birlikleri birbirine bağlayacak, hareket birliğini sağlayacak emirleri pek seyrek vermiştir.

b) Ordu komutanlığını fırka komutanlığına çevirmiştir.

c) Kolordu ve fırka komutanlarını ıskartaya çıkarmıştır.

d) Tüm birliklere emir verip maiyetindekileri kontrol veya irtibat subayı olarak görevlendireceği yerde, alayları ayrı ayrı emirlerle bizat sevk ve idare etmiştir.

e) Bir Alay bozulduktan sonra aynı görevi öbür Alay'a vermiş, böylece başka alayların da tepelenmesine neden olmuştur. .

f) Kış, birliklerin durumunu düşünmeksizin, düşmanı da hiçe sayarak hemen Sarıkamış'ı alabileceği kanaatini besleyen Enver Paşa, işin kolay olmadığını, planlarının suya düştüğünü gördükçe sinirlenmeye başlamış, âdeta ne yapacağını şaşırmıştır.

3. Hafız Hakkı Paşa'nın tecrübesizliği ve çalınca hareketleri:

Şöhret peşinde koştuğu için emir ve amaç dışında hareket edip 10'uncu Kolordu'yu Allahüekber Dağları'nda mahvetmiş, Sarıkamış'a zamanında yetişememiştir.

4. Subaylar:

Teğmeninden kolordu komutanına kadar subaylarımızda görev aşkı yoktu. Namus, şeref ve izzetinefis duyguları noksandı. Muharebe demek, düşmanı yenme yollarını aramak, gerektiğinde bu uğurda seve seve kan akıtmak demektir. Bizim subay arkadaşlar "Dostlar şehit, biz gazi," diyerek mümkün olduğu kadar kaçamak yolu arıyorlardı. Subaylarımızdaki bu eksiklik yüz yıllardan beri iliklere işlemiş bir huy olarak devam ediyordu. Bu nedenle komutanlar, görev yapanlarla yapmayanları iyi görüp ayırabilmelidirler. Bu da her şeyden önce emrindeki subayları yakından tanıma ile olur.

Şurası kesindir ki savaş usullerine uymak şartıyla ölümü göze alan taraf galibiyeti elde eder. Ölümden kaçan yaşamaktan yoksundur. Fedakârlık duygusu belki düşmanımızda da azdı. Alman ve Fransız ordularında olan fedakârlık duygusu ne bizde, ne de Ruslarda vardı. İki taraf da zoraki harp ediyordu.

5. Erlerimizin maneviyatları kırılmış, komutanlarına güvenleri kalmamıştı. Ağır kış şartlarında aç, çıplak, uzun ve çetin yürüyüşlerle yorulmuş insanlar başka bir duyguya sahip olamazlardı.

Bardız'a geldikten sonra askerin açlığıyla, donarak ölmesiyle ilgilenen kıta komutanı pek azdı. Böyle askerde güven duygusu ve moral kalır mı?

6. Sarıkamış bölgesinin ormanlık oluşu harekâtın görünmesini engelliyor, birlikler de bin dereden su getirerek kendilerini haklı çıkarıyorlardı.

Demek oluyor ki kışı saymazsak suç genelleşiyor ve sorumluluğun en büyüğü Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya ait oluyor. Ki bu da doğru bir teşhistir. Düşmanı tanımak, kışa, bölgenin durumuna göre hazırlanmak, tedbirler almak onun göreviydi.

Enver Paşa askerimizi anlamamış, ordumuzu tanımamıştı. Düşman ordusunu hiç tanımamıştı. Böyle bir komutanın komuta ettiği ordunun akıbeti de tabiidir ki böyle olur.

10'uncu Kolordu gelmeden Sarıkamış alınamaz mıydı?

Bana göre 14-12-1914 günü Sarıkamış alınabilirdi. Çünkü 13 Kânunuevvel [Aralık] akşamı 28'inci Fırka [Tümen] Sarıkamış'a gelmişti. Bizim üç fırkamız vardı. Düşmanın ise kuveti bizimkinden çok azdı. Takviye birlikleri daha yollarda idi.

Eğer 14 Aralık 1914 için genel bir emir çıkarılsa, bu emre göre fırka komutanları birliklerinin başında harekâtı sevk ve idare etselerdi, Başkomutanlık karargâhı bir iki kurmay subayla yaveri firkaları kontrolle görevlendirilseydi, cepheden, Çiftememeler Tepesi'nden ve Sarıkamış'ın güney sırtlarından çevirme harekâtı yapılsaydı kimşenin burnu kanamadan Sarıkamış düşerdi.

7. Çerkesköy topla tahrip edilmeden tüfek ve süngü ile alınmaya kalkışılmıştır. Bu da yanlıştı. 29'uncu Fırka'nın üç alayı burada birbirini ardı sıra perişan oldu.

8. Âdi dağ topraklarının işe yaramaması önemli bir faktördü. Bunların menzilleri kısa ve etkileri azdı. Çerkesköyü'nü bile etkilemedi. Sarıkamış'a getirilinceye kadar verilen emeklere yazık oldu. Çünkü bunların hiçbir yararı olmadı. Çerkesköyü'nü tahrip edecek vasıta olmadığına göre genel bir hareketle ve çevirme yaparak Sarıkamış'ı düşürmek gerekirdi.

14 Aralık'tan sonra fırsat kaçmıştı. Çünkü daha o günün akşamı düşman bizi çevirmeye başlamıştı. 10'uncu Kolordu zamanında

gelseydi veya 9'uncu Kolordu genel çevirme ile karışık bir taarruzla Sarıkamış'ı alsaydı ne olurdu? Öyle sanıyorum ki sonuç daha büyük felâket olurdu.

Sarıkamış'ın alınması belki askerimizin moralini yükseltir, civar Türk köylerinden yardım görürdük. Ancak yenilgiyi içine sindiremeyecek olan Ruslar, Alman Cephesi'nden getirecekleri üstün kuvvetlerle ilkbaharda üzerimize saldırır, bizi çok daha ağır bir felâkete sürüklerlerdi. Bunun böyle olacağını dört yıl süren muharebe bize göstermiştir. Muharebeler devam ettiği müddetçe biz hep yenik durumda kalmışız.

Felâketle sona eren Sarıkamış muharebelerinden hiçbir fayda görmedik mi?

Umulmadık bir mevsimde umulmadık yerlerden yaptığımız bu harekât Rusları telaşa düşürmüş ve onları bizim ordumuza büyük bir önem vermeye zorlamıştır. Bu nedenle harbin sonraki dönemlerinde Türk ordusunun üzerine büyük kuvvetlerle gelmek zorunda kalmıştır. Çar ailesinin önde gelen mensuplarından birinin bu Cephe Komutanlığı'na tayini, işin önemini açıkça göstermektedir. Hatta denebilir ki Sarıkamış Cephesi'nde karşımıza fazla kuvvet çıkarılması, Çanakkale'de de müttefikleri durdurup Rusya'ya gidecek yardımları engellememiz Çarlığın devrilmesine ve Bolşevik ihtilalinin başarıya ulaşmasına etki etmiştir. Avrupa cephelerinde, üzerlerindeki Rus baskısı azalan Almanlar Polonya'yı kolayca istila etmişlerdir.

Bizim Doğu Cephesi'ne önem vermemiz ne kadar doğru ise Rusların da o kadar yanlıştı. Bizim Avrupa harbine katılmamız için ilk dönemlerde düşmanla sınırimız bile yoktu. Çanakkale Boğazı'nı kapatmak yeterli idi. Kesin sonuç Avrupa'da alınacağına göre Ruslar bize karşı savunmada kalacaklar, bütün kuvvetlerini Almanlara ve Avusturyalılara karşı kullanacaklardı.

Ruslar, Kafkasya'daki Türk ve Müslüman nüfusun, sayıca kendilerinden ve Ermenilerden fazla olmasını tehlikeli görmüş, bunun için Doğu Cephesi'ne çok sayıda asker yığmışlardı. Fakat burada asıl neden Bakü petrollerinin elden çıkma korkusudur.

Sarıkamış muharebesine 90.000 muharip mevcutla girdiğimiz halde 12.000 mevcutla kurtulduk. Eğer Ruslar Sarıkamış galibiye-

tini kazandıktan sonra bizi takip etselerdi, ellerini kollarını sallayarak bütün Doğu Anadolu'yu istila edeceklerdi. Bunu yapmadılar. Çünkü onlar da bitkin bir duruma gelmişlerdi.

Bu Harpte Edindiğim İntibalar

1. Çocukluktan beri kulağımızda yer etmiş bir söz vardı: “Türk askeri dünyanın birinci askeridir.” Ben de bu söze iman ettim. Yeterki Türk askeri komutanlarına güvensin. Peki askerin güveni nasıl kazanılır?

Komutan yürüyüşte, konaklamada, muharebede tek eri bile ihmal etmeden askerinin yanında olmalı, onları korumalıdır. Askerinden takatının dışında iş istememeli, tedbirli, basiretli davranarak ilk çatışmayı başarıyla kapatmaya çalışmalıdır.

Komutan, yürüyüşleri usulünce idare etmeli, askerini yedirip içirmeli, giyindirmeli, üşütmemelidir. Hastalarını tedavi ettirmeli, istirahatlarını sağlamalı, morallerini yüksek tutmalıdır.

Sözün kısası asker, komutanları için “Komutanımız her işi iyi bilir, iyi yapar. Komutanımız her işimizi düşünür, bize sıkıntı çekirtmez, her şeyimize katlanır. Bizim için her şeyi göze alan bir adamdır. Onun öl dediği yerde ölür, kal dediği yerde kalırız. Onun emrinden çıkmak bizim için felâkettir,” diyebilmelidir.

2. Subaylarımız alacadır. Bilgileri, ahlâki durumları bir değildir. Cahilleri, ahlâksızları çoktur, cesur ve fedakârları pek azdır. Dedelerimizden, babalarımızdan duyduğumuz “Rusların subayları iyi, erleri fenadır. Türklerin erleri iyi, subayları fenadır,” sözü Ruslara aitmiş. Bu söz nereden doğmuş, kimin tarafından uydurulmuş olursa olsun, bizimle ilgili olanları doğrudur.

3. Subay komuta ettiği birliğin beyni, birlik de onun eli ayağı sayılır. Akılsız başın cezasını el ayak çektiği gibi, akılsız, tedbirsiz, cahil subayın yanlışlarını da erat çeker. Erat muharebede şuursuz bir sürü halini alıyor, bütün varlığını subaya bağlıyor. Bir subay cesur olursa maiyeti de cesur oluyor. Korkak subayın korkaklığı erleri de korkak yapıyor. Meselâ 30-40 kişilik birliğin başında bulunan cesur bir subay 200 kişilik bir bölüğe karşı taarruza kalkarsa erler hemen onun isteğine uyar, o çekilmedikçe yerlerini terk etmezler. Fakat subay çe-

kingen davranır, taarruzdan korkarsa erler de korkarlar. Subaylarla erler arasında sanki telsiz bir bağlantı var gibidir.

O halde galibiyet şerefının en büyük payı komutana ait olduğu gibi, yenilginin en büyük sorumluluğu da subay ve komutana aittir.

4. Takım komutanından başkomutana kadar komutan olan kişi ne kadar sert, ne kadar disiplinli olursa olsun maiyetinin görüş açıklamasına izin vermelidir. Sarıkamış'ta kimse korkusundan ağzını açıp Enver Paşa'ya fikrini söylemeye cesaret edememişti. Yenilginin bir sebebi de bu olmuştur.

5. Komutan ne kadar sert olursa olsun maiyetindeki personel her türlü hakareti göze alarak milletin selameti için görüş açıklayabilmelidir. Bir subay gerçeği söyleyebilme medeni cesaretini göstermeli, "Neme lazım, sorumluluk komutana aittir," dememelidir. Fikir açıklama işi serkeşlik, hodbinlik derecesine varmamalı, itaatsizlik halini almamalıdır. Personelin kendisini komutana sevdirmesi birinci görevidir.

6. Komutanlar yazılı raporlardan alacakları bilgiden çok gözleriyle gördüklerine itibar etmelidirler. Çünkü süvari keşif kollarımızın piyade ileri karakol hattından daha ileri gittikleri pek görülmemiştir. Yahut ilk düşman birliği görününceye kadar gidilmiştir. Böyle olunca da verdikleri bilgi ya noksandır ya da uydurmadır. Düşmanın gerilerine sarmak azim, cesaret, fedakârlık ister. Bizde ise bu hasletler azdır.

Bu sözü rastgele söylemiyorum. Gördüklerimin neticesine göre konuşuyorum.

Muharebe sırasında komutanlar düşmanı, araziye ve bizim birlikleri görebilecekleri yerde karargâhlarını kurarlar, harbi oradan idare ederlerse başarı muhakkaktır.

7. Birlikler ve keşif kolları verecekleri raporlara asla mübalağa katmamalı, tahminlerini değil, gördüklerini yazmalıdırlar. Gördüklerini yazdıkları için de komutanın ceza ve takdirinden korkmamalıdırlar. Raporu yazacak subay, komutan kendisine değersiz, beceriksiz, korkak diyecek diye çekinmemeli, görmediği ve keşfetmediğini görüp keşfetmiş gibi yazmamalıdır. Böyle bir rapor yazmaktan daha büyük suç olamaz. Orduya, vatana ihanet edilmiş olur.

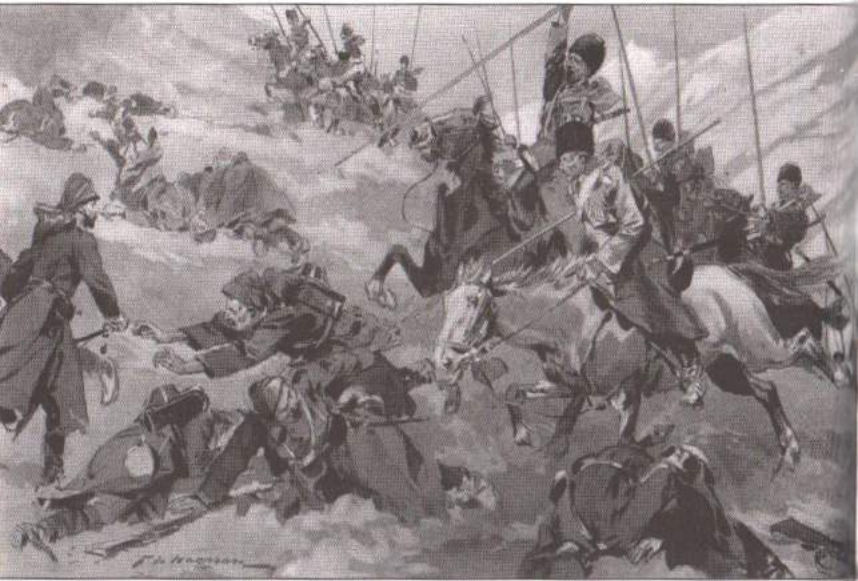
◀ Tuğgeneral Ziya Yergök

▼ İşgale ramak kalmışken...
Erzurum Kalesi'ndeki son
direnış de kırılacak.. (1916)

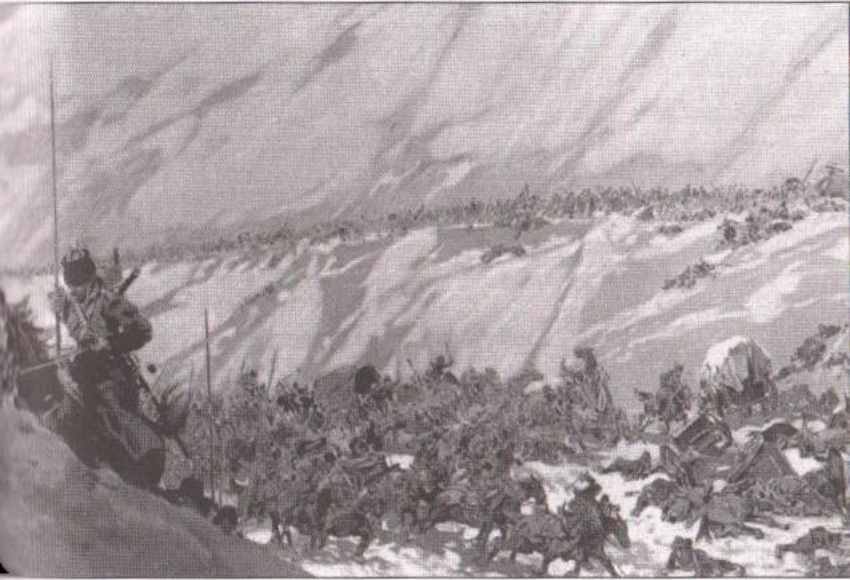

▲ Temsili resim: Erzurum'un Ruslar tarafından ele geçiriliş harekâtında son saldırı.
(Frédéric Hanenen, *The Illustrated War News*, 1916)

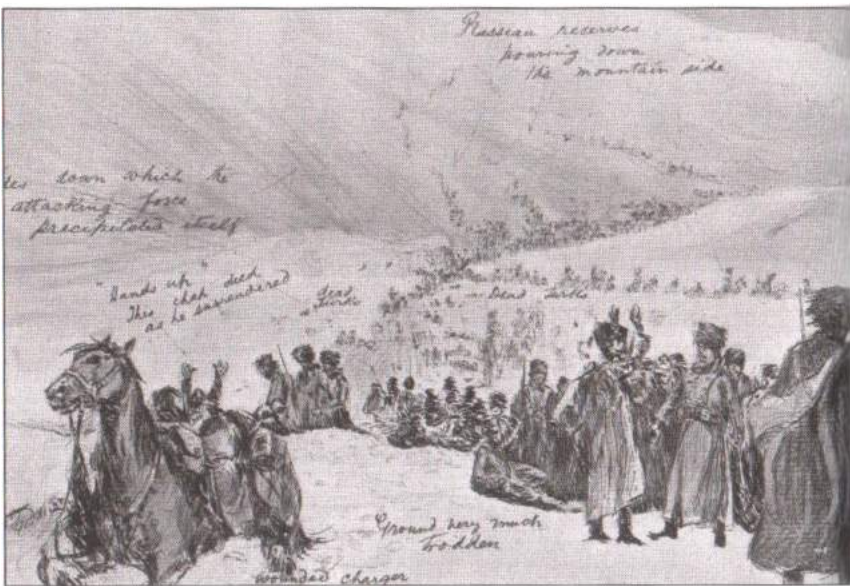
▼ Temsili resim: Sarıkamış'ta Türk ordusunu kovalayan Rus birlikleri
(Frédéric Hanenen, *The Illustrated War News*, 1916)

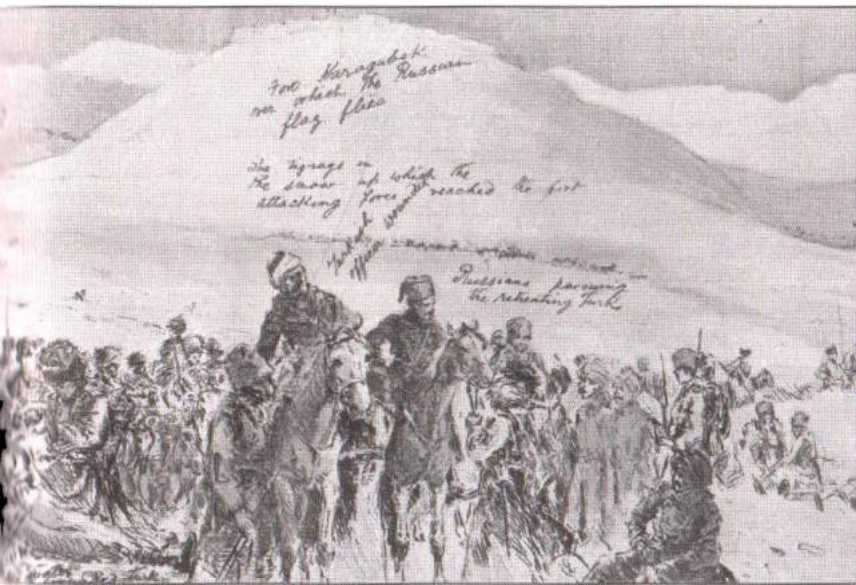
▲ Temsili resim: Ağır kış koşullarında Rus ordusunun saldırısından kurtulmaya çalışan Türk askerleri (*The Great War*, 1916).

▼ Temsili resim: Erzurum yakınlarında önemli bir savunma noktası olan Karagübek Kalesi işgal edildikten sonra (*The Illustrated War News*, 1916).

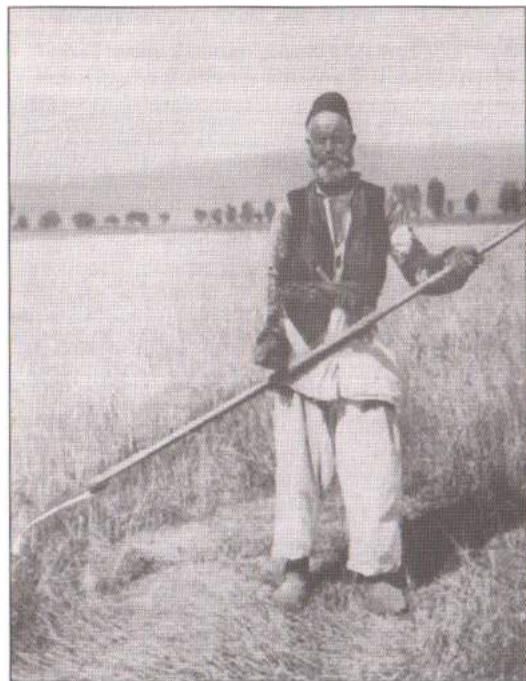

▲ Askeri birliklerin kar altında ileri yürüyüşü...

▲ Azapköy ile Köprüköy arasındaki bataklıklardan geçen yolda bir ikmal konvoyu. (1916)

◀ Yaşlı bir Erzurum köylüsü. (1915)

▲ Rus subaylar Sarıkamış'ta şehit olan Türk askerlerin başında.

▼ Sarıkamış'ta yaralıların tahliyesi büyük zorluklar doğuruyordu.

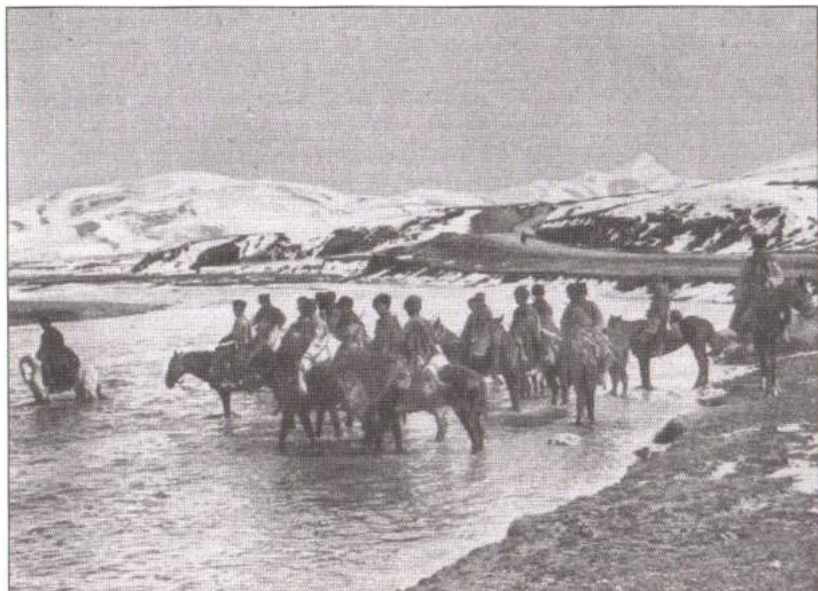
▲ Rus subay ve askerler siperlerde...

◀ Rus ordusu komutasındaki Ermeni birlikleri siper kazıyorlar.

◀ Türk ordusuna karşı savaşan bir Ermeni birliği.

▲ Nehri geçen süvariler (1916)

▼ Erzurum'un düşüşünü izleyen günlerde bir Rus birliği (1916)

- ▲ Ruslar tarafından Erzurum yolu üzerindeki Hasankale'ye götürülen bir grup tutsak Türk askeri.
- ▼ Rus ordusu Erzurum'a girdiğinde çok sayıda Krupp marka makineli tüfek ele geçirmişti.

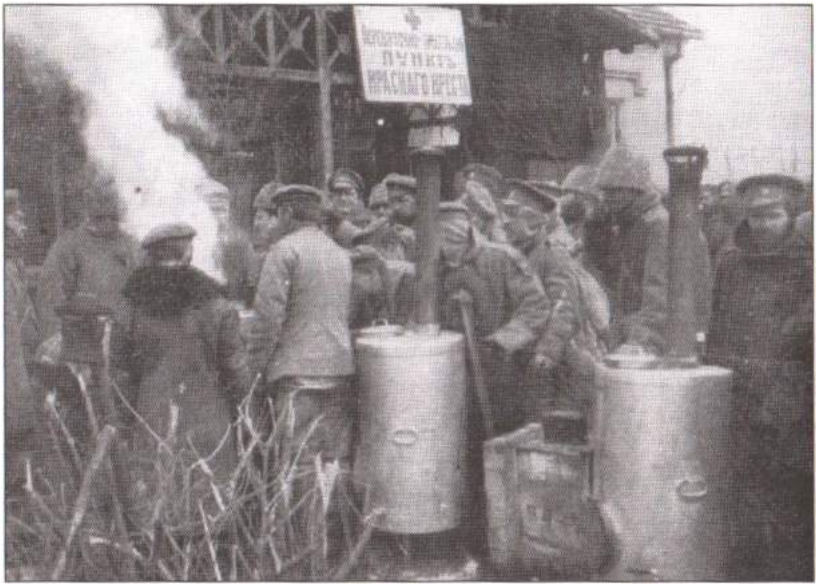

▲ Rus askerleri Kafkasya'da bir teftiş sırasında.

▼ Rus birlikleri ele geçirdikleri bir topun başında.

- ▲ İşgalci Rus ordusu Erzurum'da. Siperlerden yeni dönmüş askerlerin çay molası...
- ▼ Kafkasya Cephesi'nde esir düşen Türk askerleri, tel örgüler arkasında Rus kampları-
na nakledilmeyi bekliyorlar.

▲ Semipalatinsk esir kampından bir görünüş...

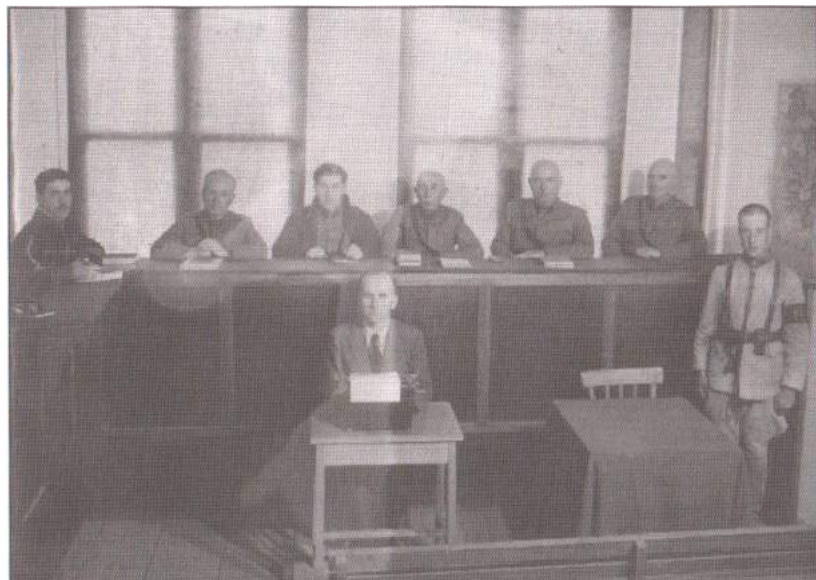

▲ Sibirya kampına gelen bir posta kartı... (1917)

▲ Ziya Yergök bir subay arkadaşıyla...

▼ II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Sıkıyönetim Mahkemelerinde bir duruşma anı... (Ziya Yergök beş kişilik heyetin ortasında)

▲ Ziya Yergök Askeri liseler müfettişı olarak karşılama anında...

▼ Ziya Yergök sivil hayatta arkadaşlarıyla (solda ayakta).

▲ Sarıcamış Anıtı.

8. Komutan emrindekilerden daha çok fikren ve bedenen yorulmalıdır. Yalnız emir vermekle yetinirse başarılı olacağını ummamalıdır. Maiyetindekiler ne kadar güvenilir insanlar olurlarsa olsunlar, işlerin yolunda gidip gitmediğini sık sık kontrol etmek zorundadır.

9. Personeline takati dışında iş teklif etmemelidir. Fevkalade durumlar dışında bu kaideye uymalıdır. Çünkü emri altındakiler er olsun, subay olsun insandır. Dinlenmeye muhtaçtırlar. Büyük Harp'te bizde olduğu gibi gece gündüz, durup dinlenmeden yürüyerek harp etmeye kimse dayanamaz. Muharebede, barış zamanından çok yiyecek verilmelidir. Barışta iyi bakıp seferde aç bırakılan asker dilenci durumuna düşer, halkın başına belâ olur.

Dedelerimizden duyduğumuz "Ruslar hazarda askerine iyi bakmaz, seferde iyi bakarlar. Osmanlılar hazarda iyi bakar, seferde bakmazlar," sözü yalana çıkarılmalıdır. Asker barış zamanından çok seferde beslenmeli, bol ekmek takviyesi yapılmalıdır. Başka devletlerde olduğu gibi gezici mutfaklar tedarik edip barışta ve seferde bunlardan yararlanmalıdır.

Doğu'da Ruslardan ele geçirilen gezici mutfakları bölgede yaşayanlar görmüşlerdir. Askerin yürüyüşü sırasında az yakacakla bile yemek pişer. Bundan ötürü vakit kaybedilmez. Mutfakları her yerde kurmak mümkündür. Yeter ki vakit ayrılınsın, çok önemli olan bu işe zaman geçirilmeden başlansın.

Karavana yerine kapaklı bakraç ve kulplu aş kabı kullanılmalıdır. Çünkü muharebede karavanalar atılmıştır. Erat bunları rahat taşımamış, fakat su mataralarıyla Ruslardan ele geçen aş kaplarını yanlarından ayırmamıştır. Gezici mutfak kurulusa bakraca da gerek kalmaz. Gezici mutfaklar bölüklerde olacağı için erler kendi aş kaplarıyla kendi yemeklerini alırlar. Şimdi birçok birlikte gösteriş için her erin yemek tabağı var gibi görülse de gerçek uygulama böyle değil.

Bana öyle geliyor ki, Rus ordusunda beylik şilte dahi yoktur. Buna karşılık koğuş bölmeleri karşılıklı olarak, bir metre yüksekliğinde, düzenli, boyalı, tahta setlerle ayrılmıştır. Erat bunların üstünde yatar. Kışın koğuşlardaki sıcaklık 20 derecenin altına düşmez. Bu nedenle erat üşümez, setlerin altı ve üstü kolahlıkla temizlenir.

Asker muharebede yaz kış gereken yerde kendi elbiseleriyle, yağ-

murluğu ile yatmak zorundadır. Talim ve terbiyeden amaç askeri muharebeye hazırlamaktır. Bu yüzden barış zamanında dahi beylik şilteden vazgeçilmelidir. Bu görüş iyice araştırılıp incelendikten sonra orduca göz önüne alınmalıdır.

Yük ve binek hayvanlarını dahi sefere göre yetiştirmek gerekmektedir. Rus at ve katırları yaz kış dışarıdadır. Kışlarda önleri açık şundurmalar yapılmış hayvanlar buralarda barınıyor. Sibiry'a da 40-60 derece soğukta bile böyle yerlerde tutuluyorlar. Hatta böyle soğuklarda nefes aldırılmadan 20-50 kilometre süratle kızak çektiriyorlar. Mola esnasında koyu renkli, kan ter içinde kalmış hayvanlar bir dakikada apak oluyor, uzun kıllarından buzlar sarkıyor. Zatülcenp ve zatürree gibi hastalıklar at ve katırların semtine uğramıyor.

Bizde hayvanlar kapı ve pencereleri kapalı ahırlarda tutulduğu gibi soğuktan korumak için bir de sırtlarına çul örtülür. Hepsi neyse ordunun bu çula yaptığı masraf az değildir. Gerek halk, gerekse ordu hayvanlarını yeni şartlarla yetiştirmeye alışmalıdır.

Sarıkamış muharebelerinde soğuk 20 derecenin çok üstünde [-20'nin altında] idi. Hayvanlarımız dışarıda kaldılar. Ancak sırtlarında eyer, başlarında yem torbaları vardı. Bu yüzden onları hasta etmedik. Sonradan hastalandırsa da onu bilemem.

Harbin ilk yılında düşmanda da bizde de modern silah olarak mükerrer ateşli kasalı, kasasız mavzerler, makineli tüfekler, bir de seri ateşli sahra topları vardı. Tayyare iki tarafta da yoktu. Tanklar ve zehirli gazlar sonradan icat edildi. Sayı bakımından Rusların silahları daha fazlaydı.

Taşıma vasıtaları bakımından Ruslar daha iyi durumdaydılar. Hep at arabası kullanıyorlardı ve sayıca da çok arabaya sahiptiler. Taşıma vasıtalarımızın noksan ve derme çatma oluşu muharebeyi kaybedişimizin başlıca nedenlerindendir. Rusların taşıma vasıtalarını oluşturan kolları, muharip kuvvetlerini oluşturan kollardan daha uzun ve daha kalabalıktı.

Bizde ders çıkarılması gereken güzel atasözleri vardır: “Merhametten maraz doğar.” Yine bunun gibi “Bir musibet bin nasihatten daha iyidir.”

Yani suçlunun cezası mutlaka verilmelidir. Suç ne kadarsa ceza da ona göre olmalıdır. Fazla veya eksik olmamalıdır. Affetmek doğ-

ru değildir. Disiplini sarsar, düzeni bozar. Yalnız küçükler, acizler değil, büyükler de hak ettikleri cezaya çarptırılmalıdırlar. İltimas dedikleri âfet, hükümet ve ordu için en büyük belâlardandır. Her kişi lâayk olduğu mertebeye kadar yükselmelidir. Hırsız, beceriksiz, cahil adamlar, becerikli, dürüst ve bilgili insanların yerini almamalı, onların getirilmeleri gereken makamlara getirilmemelidirler.

Esaret Yıllarım

Esaret

19-12-1330 [2 Ocak 1915] günü 28'inci Fırka Sıhhiye Bölüğü ile birlikte Ruslara esir düşmüştüm. Bir Rus askeri beni insafsızca, sürükleye sürükleye istasyon civarında bir yere götürmüş, nöbetçiye teslim ettikten sonra içeriye girmişti. Aynı asker içeriden aldığı emir üzerine beni yeniden yanına almış, biraz ileride götürülen bizim Sıhhiye Bölüğü muhafızlarına teslim etmişti.

İlk uğradığımız yerin esirleri sorguya çeken bir daire olduğunu Sıhhiye Bölüğü'nden öğrenmiştim. Demek ki, bana bir şey sormaya gerek görmemişlerdi. Sıhhiye Bölüğü ile giderken kendimi bir telgraf direğine çarptım, yere yıkıldım. Adını bilmediğim Erzurumlu başçavuş merhamete geldi, beni kaldırdı, koluma girdi ve kabilemizin arkasından götürdü. Beni, Sıhhiye Bölüğü Başhekimî Kolağası Behram Bey ve aynı bölük hekimi Yüzbaşı İbrahim Bey hastaneye götürdüler. Bölüğün komutanı ile erlerini de başka bir yere götürdüler.

Doktor Behram, İbrahim ve beni bir odaya yerleştirdiler. Oda sıcak, karyolar temiz, yataklar yumuşaktı. Az zaman sonra bir haftadan beri yüzüne hasret kaldığımız kocaman bir ekmek parçasıyla kaynar semaver geldi. Bu ekmeği yedik, çayı içtik. Burada üç gün iki gece kaldık. Gıdamız çay ve ekmekten ibaretti.

Bir Olay

İkinci günü öğleye doğru Türk tarafından atılan bir şarapnel, bizim bulunduğumuz odanın penceresi önünde patladı. Pencerenin camları şangır şungur parçalandı. Doktor İbrahim hafifçe yaralan-

dı. Cam parçalarından yüzü gözü yara bere içinde kalan doktor dışarı fırladı. Patlamanın dehşetinden Behram masanın altına girdi. Bu duruma içimden gülmekten kendimi alamadım. Bunun üzerine doktorlar artık pencere önündeki masa başında değil, köşelerde kalmak zorunda kaldılar.

Patlama üzerine aslında iyi bir insan olan Rus doktoru koşarak yanımıza geldi. Fransızca sözlerle bizi teselliye çalıştı. “Görüyorsunuz ya sizinkiler hastaneyi de ateş altına alıyorlar.” diyerek barbarlığımıza işaret etmek istedi. Hastanede belki Kızılhaç bayrağı yoktu, belki de beyaz kardan fark edilmemişti. “Biz harp hukuku bilir ve bu hukuka uyarız.” dedik. Gerçekten bir daha böyle bir şey olmadı.

Biz hastanede iken bir Rus teğmeni de başka bir koğuşta hasta olarak yatıyordu. Ara sıra yanımıza gelir, çat pat Rusça ve Fransızca konuşurduk. Çoluk çocuğumuzun nerede olduğunu öğrendikten sonra eşime mektup yazmamı teklif etti. “Ben Tiflis yolu ile Erzurum’a gönderirim.” dedi. Ben yazmadım. Keşke yazsaymışım. Çünkü benim şehit olduğum haberi Erzurum’a eşimin kulağına kadar gitmiş. Zavallı kadının âdeta çıldırdığını esaretten kurtulup Erzurum’a geldiğimde öğrendim.

Esir olmadan önce bizim Fırka’nın yaveri Yusuf, Sarıkamış sırtlarında evlerimize mektup yazmamızı teklif etmişti. “Hele sabret, iş anlaşılsın Sarıkamış’tan yazarız.” demiştim. O zaman keder içinde ölümü arıyordum. Değil aile, dünyadan usanmıştım.

Hastahaneden Çıkarılış

Hastahanede yatırıldığımızın üçüncü günü beni bir yere götürdüler. Orada bizden 50-60 kadar subay vardı. Bunları gördüm şaşırđım. Ben sanıyordum ki yalnız bizim Fırka’nın Sıhhiye Bölüğü esir olmuş. Esirler arasında 29’uncu Fırka Kurmay Başkanı Kurmay Yüzbaşı Rifat’ı bizim Alay’ın makineli tüfek ustası Oflu Ahmet Usta’yı, 49’uncu Alay Komutanı Teke Saffet’i ve Yüzbaşı Nurettin’i de gördüm.

Rifat ve Ahmet yanıma koştu, hal hatır sordular. Rifat beni kendi yanına aldı. Ahmet karnımı doyurmam için birkaç bisküvi verdi. Bir yğın patates gösterdi. Pişirip yemek için almış, fakat çürük çıktıkla-

rı için pişirememiş. Bu yüzden yeniden bisküvi almak istediğini söyledi. Engel oldum. “Burada ekmek vermiyorlar mı?” diye sordum. Altmış kişiye altı kiloluk ekmekle adam başına ikişer kesme şeker veriyorlar. Bir haftadır açlıktan imanımız gevredi. Bereket versin ki, birkaç kuruşum vardı da onunla bisküvi alıyorum.” dedi. Hastanede artırdığımız ekmekleri almadığımızı çok pişman olduk.

İkindiye doğru bir Ermeni geldi. Elinde ekmek, çay ve şeker vardı. Bunları Nurettin’e verdi. Yarı Türkçe, yarı Rusça bir şeyler söyledi. Bunu Nurettin yalan yanlış tercüme etti. Çünkü ben ondan daha iyi Rusça biliyordum. Rifat ise aslen Boşnak olduğu için Rusçayı çok iyi anlıyordu. Nurettin ekmeği buradaki insan sayısına göre güzelce parçaladı, bölüştürdü. Herkes bir-iki lokmada bitirdi. Koğuşun tuvaleti yoktu. İhtiyacı olanları bir Rus askeri dışarıya götürüp getiriyordu. İnsanları gözünün önünde ihtiyaç görmeye zorladığı için bu durumdan hepimiz sıkılıyorduk.

Gece Rifat ile sırt sırta verip yattık. Yattık ama hiç rahat edemedim. Şimdiye kadar bitlendiğimin farkına varmamıştım. Bitler Rifat’tan bana geçmişti. Hastanede bile böyle bir rahatsızlık yaşamamış, koğuşta sabaha kadar haşlanmıştım.

Ertesi günü yüzümüzü yıkamakta da güçlük çektiğimize bakılırsa bizi Sarıkamış’ın saray gibi güzel binalarına değil, her türlü konfordan uzak, pis bir binasına doldurmuşlardı. Öğleye yakın bir zamanda esirlerin işleriyle görevli Ermeni memur gülererek geldi ve bizlere şu acı haberi verdi:

“9’uncu Kolordu, komutanları ve subayları ile birlikte esir düştü. Enver Paşa da yakalanmak üzeredir. Esir alınan er sayısı da 3000’dir.”

Bu haber Rusları sevindirdi, bizleri de kat kat yüreğimizden yaraladı, için için ağlattı. 3000 er sözü mübalağalı idi. Erat zaten erimişti. 3000 değil 500 er bile mübalağalı sayılırdı.

Bugün akşama doğru fazladan bir ekmekle şeker verdiler. Bir Rus subayı gayet güzel bir Fransızca ile gerilere sevk edileceğimizi söyledi. Akşam üzeri bizleri üçer dörder arabalara bindirdiler. Arkadaşlar ekmekleriyle şekerlerini bana emanet bırakmışlardı. Arabaların önlerinde arkalarında ve yanlarında atlı askerler gidiyorlardı. Hava son derece soğuk ve ayazdı. Bizim Doktor Behram’la, Binbaşı Bursalı

Sait Bey, benim bindiğim arabada idiler. Sait Bey soğuktan titriyor, inliyor ve Ruslara beddua ediyordu. Behram ise benim engel olma-
ma rağmen ekmeğin kenarından koparıp yiyordu.

Ayaklarımız altımızda, ellerimiz ceplerimizde, başımız omuz-
larımızın arasına gömülmüş bir durumda 10'ncu Kolordu tarafın-
da tahrip edilen yeri geçtik. Yarı geceden önce bir istasyona geldik.
Burada bizi bir yük vagonuna koyun doldurur gibi doldurdular.
Hep ayakta idik. Vagona 60'tan fazla insan doldurdıkları halde yine
de ısınamıyorduk. Tavandan ve yanlardan sarkan kırağılar bir tür-
lü çözülmüyordu. Ekmek ve şeker burada dağıtıldı. Kars'a kadar bü-
yük bir işkence içinde gittik.

Kars'ta

Sarıkamış'tan Kars'a gelirken Erzurumlu bir teğmenin verdiği ka-
lın tiftik çorapları giydiğim için ayaklarım, Şahin Bey'in İstanbul'dan
gönderdiği pelerini de sırtıma aldığım için vücudum üşümemişti.

Kars'a sabahleyin erkenden varmıştık. Bizi istasyon salonuna
koydular. Salon muhteşem ve sıcak, ekmek, çay, peynir ve öbür yi-
yecekler boldu. Hem paramız yok, hem de yalnızca bol ekmeğe ka-
vuşmak başka her şeyi unutturmuştu. Bende beş para olmadığını bi-
len Ahmet, çay, ekmek, peynir ısmarladı beraberce yedik. Mübalağa
olmasın yediğimiz ekmek belki bir kilo kadardı. Öyle anlaşıyor ki
Sarıkamış muharebelerinde ve Sarıkamış'taki açlık iliklerimize ka-
dar işlemişti. Herkes bizim gibi doymak nedir bilmiyordu. Hatta bi-
zim Ahmet Usta benden ayrılıp yer değiştirmek suretiyle üç defa
kahvaltı ettiğini söylüyordu. Garsonlardan utandığı için fark etme-
sinler diye yer değiştiriyormuş.

Bizleri küçümseyerekseyre gelen halk arasında Erzurumlu Erme-
niler de vardı. Erzurum'daki kale topçusu ve birliklerden kaçıp Rus
tarafına geçtiklerini intikam duygusuyla söylüyorlar, bizleri kızdır-
mak istiyorlardı. Bunların bu hakaret ve küstahlıkları yanlarına kalı-
yordu. Bazıları Köprüköy'de hangi Alay muharebe etti, bu Alay'dan
burada kimse var mı? diye sordukları zaman arkadaşlar beni göster-
mek ister gibi yüzüme bakıyor, ben de sessiz kalmalarını parmağımı
ağzıma götürerek işaret ediyordum.

Muharebede insanlar birbirleriyle yalnız silahlarla çarpışsalar iyi. Ölenler vatanları ve milletleri için ölmüş, kalanlar da yollarına devam etmiş olurlar. Halbuki insanların açlık, susuzluk, salgın hastalık, soğuk, sıcak ve imkânsızlıklarla yaptığı mücadele vardır ki asıl zor olan muharebe de budur. Esirlikte çekilen eziyet, katlanılan hakaret, felâketlerin en ağırı olan hürriyetsizlik de harbin gereklerindendir.

Kars'ta bizi ikinci mevki vagonlara bindirmek suretiyle harp hukukuna uygun davranmış oldular. Çünkü harp hukukuna göre bir milletin subay ve erleri barış zamanında kendi memleketlerinde elde ettikleri hukuku, hakları esarette de aynen korurlar. Yalnız hürriyetleri kısıtlanır, maaşları verilmez.

Rusların memleketleri çok büyük, yolları uzun olduğu için, üçüncü mevki tren yolcularına da yolculukları sırasında yatacak yer temin edilmiştir. Bizleri de dörder kişilik kompartımanlara yerleştirmişlerdi. Yerlerimiz rahat, kaloriferler yandığı için de sıcaktı. Buralara yerleştiğimiz zaman insanlara harp hukuku yoluyla sağlanan kolaylıkların ne kadar yerinde bir hareket olduğunu takdir etmiş olduk. Kendi kendimize “Ortaçağ'da esirlere çektilen zulüm ve işkenceden eser kalmamış.” diyorduk.

Ancak yolculuğumuzun ya birinci ya da ikinci günü idi ki aramızdaki gizli kaşınmalar ve bitlenmeler açığa çıkmaya başladı. Artık gece ve gündüz bitlerle uğraşılıyor, âdeta onlarla muharebe ediyorduk. Nihayet arkadaşlar “Böyle olmaz. Haydi utanmayı kaldırın, hepimiz birden adam akıllı bitlenelim de kimse bitsiz kalmasın. Belki mücadele hep birlikte yapılırsa işimiz daha kolay olur, sonunda rahat ederiz.” dediler.

Kaput, pelerin, don, gömlek ve fanila ne varsa hepsindeki bitleri çıtır çıtır kırdık, yeniden giyindik. Allah bilir aradan ya yarım saat, ya da bir saat geçmişti ki tekrar bitlerin hücumuna uğradık. Oramız buramız kaşınmaya başladı. Bu mücadele defalarca tekrar edildi. Sabahlara kadar hem ayrı ayrı, hem de birlikte bit kırmaya devam ettik. Halk arasında kullanılan “Bitten boğulmuş.” sözüne hak verdim. Öyle sanıyorum ki, hasta olan adam gerçekten bitten boğulabilir. Çünkü hastanın bunları temizlemeye gücü yetmez, mahvolup gider.

İnsanın tahammülünü tüketen bu bit muharebesi bir hafta on gün kadar sürdür. Samara'da üstümüz başımız etüvden geçirildi de biraz nefes alabildik.

Kars'tan Tiflis'e kaç günde geldiğimizi hatırlamıyorum. Tarihleri unutmaya gibi bir özelliğim var. Yalnız yaralıların Tiflis istasyonunda hastaneye götürüldüğünü, benim de başımın sarığını değiştirdiklerini hiç unutamıyorum. Hemşireler "Guruşa! Guruşa!" diyerek biz ikişer armut ikram etmişlerdi.

Tiflis tren istasyonu ve hastanesi bize çok muhteşem göründü. Sık aralıklarla yerleştirilen lüks lâmbaları ortalığı nur içinde bırakmış, oraların güzellik ve azametini meydana çıkarmıştı. Tiflis'ten hareketle Bakû, Mahaçkale, Rostov yolculuğunun sıkıntılı ve bitlerle boğuşarak geçirdiğimiz bölümünü yazamıyorum. Pek de hatırlamıyorum. Ancak Rostov istasyonunu ve uzaktan gördüğümüz düzenli ve büyük Rostov şehrini iyi hatırlıyorum.

Rostov'dan üçüncü mevki bir vagona bindirdiler. Buna memnun olduk. Çünkü bitli yataklardan kurtulmuştuk. Burada herkesin yatağı sabit, kir tutmaz bir surette, şişe gibi boyanmıştı. Gerçi kuru tahtalar üzerinde yatıyorduk. Ancak trenin kaloriferleri iyi yandı için soğuktan şikâyetimiz yoktu. Bitlerle boğuşma devam ediyordu.

Rus demiryolları, 1,5 metreden aşağı olmayan bir genişlikteydi. Saatte 20 kilometreden aşağı yol almıyordu. Kars'tan itibaren Ruslar yedek subay, teğmen, üstteğmen, yüzbaşı ve önyüzbaşılara iâşe masrafı olarak ayda 50, üstsubaylara 75 ruble veriyorlardı. Bu para ile istasyonlarda yiyecek ve içecek masraflarımızı karşılıyorduk.

Samara'ya gider gitmez bizi etüvden geçirdiler. Ayakkabılarımızdan başka her şeyimizi bir bohça halinde etüve attıkları zaman bizi de çırlıçıplak hamama soktular. Paramızla sabun ve lif verdiler. İçeride yıkanıp temizlendikten sonra dışarı çıktık ve elbiselerimizi giyindik. Para cüzdanım da eşyalarım arasında olduğu için küçülmüş, kıvrılmış, kullanılmaz hale gelmişti.

Kimse kim mendili bile olmadığı için setr-i avret [ayıp yerlerini örtme] edecek durumda değildik. Âdem babamız gibi üryan, bir elimiz önde, bir elimiz arkada birbirimizden utanarak hamama girmiştik.

Numaralı özel ve numarasız genel olmak üzere ikiye ayrılır. Özel yerlerin soyunma odalarında hamamın ve şehrin büyüklüğüne, halkın refah ve zenginliğine göre lüks yatak, maroken kanepeler, masa, ayna, tuvalet takımı ve elbise asacak yerler vardır. Buraya ya bir kişi girer, yahut bir aile. Kapı içeriden kilitlenir, soyunduktan sonra yıkanma hüccesine geçilir. Burada duş, sıcak ve soğuk su akan musluklar vardır ve hamamlar çok sıcaktır. Numaralı yerlerde yıkanıp çıkma süresi bir saattir. Bir saat süreyi aşanlar ikinci saat ücretini de öderler.

Genel soyunma yerlerinde ise müşteri kendisine gösterilen yerde soyunur. Elbise ve çamaşırlarını oradaki askılara asar. Bizde olduğu gibi bohça, çıkma ve peştamal da yoktur. Avrupa'da ve Rusya'da peştamal tutunmak âdet değildir. Kibarlar mayo giyerler. Genel yerlere kadınlarla erkeklerin birlikte girdiklerini görmedim. Özel numaralı hüccelere kadın erkek birlikte girebilirler.

Boş yer yoksa, yer boşalınca kadar salonda beklenir. Salonda güzel koltuklar, kanepeler, masalar ve piyano vardır. Hamamdan çıkanlar terlerini kurutabilmek için bu salonda dinlenebilirler.

Genel yıkanma yerlerinde bir duş, sıcak ve soğuk su muslukları, kulplu leğenler ve tahta kanepeler bulunur. Bu leğenlerle su alınır tahta kanepeler üzerinde yıkanılır. Müşteri bir saat içinde istediği kadar su harcayabilir. Gerekirse, ama çoğu defa çıkılacağı vakit duş yapılır.

Ruslar olsun, Avrupalılar olsun bizim gibi kirli suyu boşa akıtmazlar. Leğenlerdeki suyu liflerle sabunlanırlarken defalarca kullanırlar.

Keselenmeyi bilmez, ancak tellâklar tarafından yıkanıp, onlara masaj yaptırmaktan hoşlanırlar. Hamama gidenler kurulanma havlularını birlikte götürürler.

Elbise ve çamaşırların asılması sağlık kurallarına çok uygundur. Hastalık ve bit bulaşmaz. Terleme yerleri merdiven şeklindedir. Yukarı çıkıldıkça hararet artar. Genel yerlerde de geniş ve ayrı bir bölüm vardır. Burası terleme yeridir. Sıcak su buharından burada insanlar birbirlerini zor görürler.

Alafranga hamamlar üstten ısınır. Tavana yakın yerler çok sıcak,

zemin soğuk, orta yerler ılıktır. Köy ve kasaba hamamlarının yıkacak yerlerinde, duvar içindeki oyuklarda kızgın tuğlalar vardır. Bu tuğlalar arkadan ısıtılır, üzerlerine serpilen sudan çıkan buharlar ortalığı iyice ısıtır. Su serpme işlemi sık sık tekrarlanarak soğumanın önüne geçilir.

Benim anlattığım hamamları ben Bakû, Krasnoyarsk, İrbit ve Samara'da gördüm. Krasnoyarsk'ta gördüğüm hamamları askeri garnizonda görmüştüm. Bakû'da gördüklerim hariç öbürleri pek basit ve iptidai idi. Belki mükemmelleri de vardı. Ama ben görmemiştim.

Samara'da bir hafta on gün kadar, askerlerimizde hastalık görüldüğü için bizi trende tuttular. Burada kaldığımız sürede Kızılhaç'ın açtığı tabldottan ücreti karşılığında yemek yedik. İki üç kaptan ibaret olan bu yemeklerde bolca sığır eti bulunuyordu. Haşlanmış sebze, patates ezmesi, kırmızı pancar ve lahana turşusunu da garnitür olarak veriyorlardı. Komposto tatlı yerine geçiyordu. Kara ekmek ve beyaz ekmek olmak üzere iki türlü ekmekleri vardı. Sofra örtüsü ve peçeteleri temiz, kar gibi beyaz, tabaklar yine temiz, sözün kısası alafranga sofrada bulunan her şey mükemmeldi. Bira, şarap gibi içkiler de şüphesiz vardı. Fakat bizim kesemize ve dinî taassubumuza el vermezdi.

Kara Ekmek

Beyaz ekmek, bizim her gün yediğimiz ekmektir ve buğday unundan yapılır. Kara ekmeğe gelince bu çavdar unundan yapılan, Rusların "Çorni hilep" dedikleri ekmek çeşididir.

Samara'da Kızılhaç'ın verdiği kara ekmek nefis, ince dilimli ve yemek kabında bulunurdu. Biz bu ekmeğe pek istek göstermezdik. Fakat kibar sofralarında beyaz ekmekle aynı derecede sevildiği muhakkaktı. Bunun sofralarda bulundurulmasının nedeni beyaz ekmekten daha sağlıklı oluşuna bağlıyordu.

Rus askerlerin ve bizim esir erlerin yedikleri, biz subayların da harbin son yıllarında yediğimiz kara ekmek Kızılhaç'ın sofrada bulundurduğu ekmeğe hiç benzemiyordu. Bizim yediğimiz kara ekmek kabukları yanmış, içi kara denecek derecede koyu esmer katı

hamur kıvamında, ekşi bir ekmektir. Kara ekmek yaparken çavdarı fırında çok tutmak gerekiyordu. Yoksa iyi pişmiyordu. Ekmeğin ekşiliği de fırında çok tutulmasından ileri geliyordu.

Avrupalı esirler bu ekmekten bebek ve hayvan heykelleri ile tespih yapıyorlardı. Esirlikten kurtulduktan sonra memleketlerine götürüp kendilerine nasıl ekmek yedirildiğini gösterecek, Rusların aleyhinde propaganda yapacaklardı. Böyle olmakla birlikte kara ekmeğin kabızlığa iyi geldiğini beni tedavi eden Alman doktoru Lange söylemişti. Bunun üzerine ben de kara ekmek yemeye devam ettim ve faydasını da gördüm.

Samara'da 9'uncu Kolordu ile esir olan subaylar da bize katılmışlardı. Bunlar arasında 29'uncu Fırka Komutanı Arif ve Kolordu Kurmay Başkanı Kurmay Yarbay Şerif Bey de vardı. Fakat Kolordu Komutanı İhsan Paşa yoktu.

Samara'dan İrbit'e

Samara'da karantina süresini doldurduktan sonra Ufa'ya uğrayarak Ural Dağları'nda, Sibiry'a sınırı üzerinde Kamışlof istasyonu'na geldik, burada sabahı ettik. Hazırlanmış olan kızaklara binerek 150 kilometre kadar kuzeyde, Rus Avrupa'sında ve Urallar bölgesinde İrbit'e geldik.

Kamışlofta İnsanca Bir Davranış

Trenden çıkıp kızaklara binerken bizimle aynı trenin yük vagonlarıyla sevk edilen esir askerlerimiz de vagonlardan çıkarılmış, yaya olarak gönderilmeye hazırlanmışlardı. Orada resmi, sivil birçok Rus erkek ve kadını bizleri seyretmek için toplanmışlardı. Soğuk sıfırın altında 30 derecenin altında idi. Bizim askerler acınacak durumdaydılar. Eski püskü elbise ve kaputlar içinde, ayakkabıları kalık [yırtık, dilenci postalı] halini almıştı. Bunlar arasında bir askerin de ayakkabıları yoktu. Yırtık çoraplarla sıraya girmeye gidiyordu. Bu acıklı görüntüye dayanamayan bir Rus kadını lastiklerini çıkardı bu ere verdi ve bize de birçok küfürler savurdu. "Böyle perişandınız niçin muharebeye girdiniz?" gibi haklı sözler söyledi.

Kızaklara bolca ot konmuştu. Dörder dörder bunlara gömüldük. Kara gömülmüş gibi az zaman sonra daha çok üşümeye başladık. Hemşehrim Erzurumlu Yüzbaşı Kâmil'in hediye ettiği kalın, cankurtaran, tiftik çorapları giydiğimi halde bir türlü ayaklarım ve vücudum ısınmıyordu. Kızaklara birer kadana beygir koşulu idi. Saatte altı kilometreden fazla yol alıyorlardı. Molasız 35 kilometre yol aldıktan sonra bir köye geldik.

Bu köy öbür Rus köyleri gibi 25-30 metre genişliğindeki cadde boyunca iki taraflı dizilmiş evlerden ibaretti. Köyün ortasında uzaktan yeşil kubbesi ve yeşil kulesi görünen güzel bir kilise vardı. Ayrıca köyün merkezi yerinde 10-12 metre yüksekliğinde bir de yangın kulesi göze çarpıyordu.

Burada kızak değiştirmek için indik ve yeni kızakları beklemeye başladık. 30-40 kadar olan bizim kızaklar da böylece mola vermiş oldular. Aradan 15 dakika geçmemişti ki yeni kızaklar geldi. Hepsinin içinde bolca ot vardı. Biz bunlara binerken bizi getiren eski kızaklara koşulan atlar da baştan ayağa kadar beyaz pamuklara bürünmüşlerdi. Yolda ter içinde kalan hayvanların kolları püskül püskül kırağı tutmuştu. Biz yeniden yola koyulduğumuz halde eski kızaklarımızın molası hâlâ devam etmekteydi.

Bizim hayvanlar olsa hepsi zatülcenpe yakalanır telef olurlardı. Bunların böyle sapasağlam kalmaları yaz kış açıkta, çulsuz yaşamaya alışmış olmalarındandır. Rusların bu hayvanlarının kolları kışın 10 cm.'den fazla uzun olduğu halde, yazın bizimkiler gibi bir santime kadar iniyor ve parlak, koyu renk alıyor. Rusların atları arasında kır ata çok az rastlanır.

Bizim atlar da Rusların atları gibi soğuğa ve açık havaya alışkın yetiştirilse, ordu çul masrafından kurtulabilir. Çünkü Sarıkamış'ta geceleri başlarına yem torbaları geçirilmiş olarak açıkta kalan atlarımıza bir şey olmadığı daha önce anlatmıştım.

Rus Köy Evleri

Rus köy evleri aşağı yukarı pek az farkla birbirlerine benzerler. Kars, Ardahan ve Sarıkamış bölgelerinde yeniden kurulmuş köyler ve köy evleri nasılsa Sibiry'a'dakiler de öyledir.

Avlu, etrafı tamamen duvarla çevrilidir. Antreye ve caddeye açılan kapıları vardır. Büyük ve küçük baş hayvanlar burada barınır.

Caddeye açılan iki kapı vardır. Büyük olanından atlar, arabalar ve kızaklar da avluya girerler. Küçük kapıdan da insanlar eve girip çıkarlar. Antreden mutfığa girilir. Burada bütün aileyi alacak büyüklükte yemek masası vardır. Masanın etrafında sandalyeler, duvar tarafında da tahta kanepeler vardır. Masanın üstünde bir semaver daima durur. Ruslar çaysız yemek yemezler. Mutfak ve odaların zemini sağlam tahtadan yapılmış, üstleri de şişe gibi boyanmıştır. Pencerelekler pek büyük değildir. Enleri 50-60 cm., yükseklikleri bir metre kadar ve iki kat camlıdır. Mutfakta fırın, fırının bitişiğinde de küçük ocak vardır.

Rus köylüsü her sabah fırını yakar, hem yemeğini pişirir, hem de kendilerine bir gün yetecek kadar ekmeğini bir toprak kapta fırına sürer. Fırın hem yemek pişirmeye, hem de evin ısınmasına yarar. Yanıp geçtikten sonra duman bacası kapatılan fırın mutfığı hamam gibi ısıtır, odaların da 18-20 dereceye yükselmesini sağlar.

Benim gördüğüm köy evleri hep ağaçtandı. Kârgir köy evi gördüğümü hiç hatırlamıyorum. Rus köy evleri bizdeki ahşap köy evlerine benzemez. Üstü ve altı balta ile düzeltilmiş 20-30 santim kalınlığındaki ağaçlar üst üste konulur. Köşelerden kertilmiş olan ağaçlar birbirine bağlanarak duvar yapılır. Duvarların içeriden sıvanırken sıva ile ağaçlar arasına da kıtık denilen talaş doldurulur.

Evler, birer katlı, üstleri ot ve toprakla takviyeli, çatılıdır. Kışın dışarı eksi 20-60 derece arasında soğuk olduğu zaman evlerdeki sıcaklık artı 20 derecenin altına düşmez. Bundan ötürü Rusların giyimleri çok sadedir. Kışın kadın, erkek, çoluk, çocuk bir kürk giyer, kafalarına da kulaklarını kapatacak şekilde kürk başlık örterler. Birkaç dakikalığına bile antre veya avluya çıkması gereken insanlar mutlaka kürklerini giyer, rubaşka dedikleri gömlekle, kadınlar entari ile dolaşırlar. Sıcak soğuk ısı farkına böylece karşı konulmuş olur.

* * *

İkinci defa kızaklara binerek yol almaya başladık, hem de çok üşüdük. Otların arasında bir saat kadar kara gömülmüş gibi üşü-

dükten sonra yeniden yerimizi ısıtmaya başladık. Devamlı atları tırıs yürütmek suretiyle bizim gruptakilerden bir saat önce bir köye daha vardık. Kızaklardan iner inmez hemen hiç beklemeden Ruslar bizi üçer dörder alıp evlerine götürdüler. Hamam gibi sıcak mutfakla sokağa soktular. Yağda yumurta pişirterek akşam yemeğini yedik. Çoğu genç kız olmak üzere birçok insan etrafımızı alarak muharebeden söz açtılar. Bir gazete karikatürü göstererek Rusların büyüklüğünü, bizim ve asıl düşman tanıdıkları Almanların Ruslardan ne kadar korktuklarını anlatmak istediler. Bu karikatür bir ağaca tırmanmış, kediye benzer bir Almanın ağacın dibine gelmiş, ağaca bakan büyük bir beyaz ayağa titreyerek baktığını gösteriyordu. Beyaz ayı Rusya'yı temsil ediyordu.

Gece biz mutfakta yattık. Ruslar da odalarında yattılar. Ben odanın kapısı önünde uzandım ki, saf ve haşarı arkadaşlarım şeytana uyup bir suç işlemesinler. 23'ncü Fırka Satın Alma Komisyonu Başkanı hemşehrim Deli Hayri de benimle beraberdi. Tiftik çorapları bana hediye eden Yüzbaşı Kâmil de oradaydı. Dördüncü arkadaşını hatırlamıyorum.

Rusların da yatakları yoktu. Gayet büyük birer tüy yastığın ortasına atıldılar. Yalnız bacakları tahtada kalıyordu. Vücutlarının diğer kısmı hep bu yastıkta idi. Üstlerine de bir şey örtmediler. Sabahleyin erkenden kalktık. Ev sahipleri de kalkıp çay, peynir, ekmek hazırladılar. Süt istedik. Getirttilerse de domuz sütü olmasından şüphelendik. Ben ev sahibine "Bu domuz sütü müdür?" diye sordum. O gülerek "Hayır hayır. İnek sütüdür. Domuz sütü olmaz. Yavrularından artmaz ve yavaştırmaz." dedi. Biz de sütü emin olarak içtik. Borcumuzu sorduk. Az bir fiyat söyledi. Onlar bizlerden, biz onlardan memnun olarak ayrıldık.

Biz mutfakta yatarken keçe çizimleri koydukları fırının üstünde iki ihtiyar yatıyordu. Bu zavallıların ev halkı arasında itibarları yoktu. Belirli zamanda hazırlanan kızaklara bindik. Bir gün önceki şartlara benzer şartlar altında yol aldık. Öğleye doğru mola verirken yine az zaman içinde atlar ve kızaklar değişti. Akşama yakın bir zamanda İrbrit'e vardık. 120 kadar subay ve üstsubayı ikiye böldüler. Ben otelimsi bir yere düştüm.

İrbit halkı Tatarlar ve Ruslardan meydana gelmektedir. Gördüğüm Rus şehirlerinin en az mamur olanı idi. Bununla birlikte bizim birçok şehrimizden daha mamur ve daha düzenli idi.

Tatarlar her yerde olduğu gibi burada da cemaat halinde yaşıyorlar. Hem de çok düzenli bir teşkilâtları var. Geldiğimizin ertesi gününü bizim buraya geldiğimizi duyar duymaz bulunduğumuz yere birkaç kişi geldi, durumumuza baktı, sayımızı öğrendi gittiler. Akşama kadar birer keten şilte ve külliyetli miktarda buğday sapı bulunduğumuz otelin avlusuna yığdılar. Biz de şiltelerimizi ve yastıklarımızı şimdilik sapla doldurduk. Asker koşullarında olduğu gibi yataklarımızı yerlere serip yattık. Muhafız Rus askerlerinin eline biraz para sıkıştırdın mı dışarı çıkmaya izin veriyorlardı.

İlk iş olarak geldiğimizin üçüncü günü muhafız askerle çarşıya çıktık. Makineli tüfek ustası Ahmet yanımdaydı. Çamaşır gömlek aldık, bir hamama damladık. Basit bir hamamdı. İkimiz bir numara aldık. Yıkama yeri çok sıcaktı. Hem yıkandık, hem de Sarıkamış'tan beri üstümde olan kanlı, irinli çamaşırlarımı yıkadım. Ahmet Usta da benim gibi yaptı. Fakat sıcaktan bayılma derecesine geldik. Yıkamış çamaşırları kâğıtlara sardık, parayı verdik, çıktık. Bir eczaneye damladık. Bitten korunmak için cıva merhemi aldık. Gelirken demir âletleri satan bir mağazaya girdik. Oradan bir ustura ve kayış satın aldım. Yerimize döndük.

Talim

Bugün 30-40 derece soğukta askerlerin karlara bata çıka talim yaptıklarını hayretle gördüm. Dağınık düzen talimi yapan bu askerlerin kaputları, çizmeleri, eldivenleri, başlıkları mükemmeldi. Bu talim yalnız olağanüstü zamanlarda değil, her zaman böyle yapılmış. Resmi günlerin dışında, hava şartları kötü bile olsa talimden vazgeçilmezmiş. Bunları bize yanımıza gelen subaylar söylemişti.

Köy evlerinde olduğu gibi buradaki evlerin pencerelerinde de demir görmedik. Köylerde dış kapılar da kitlenmez. Gecenin hangi vaktinde olursa olsun her evin kapısı açıktır. Bu durumu misa-

fır olduğumuz köyde görmüştüm. Burada tek tük üç katlı binalara rastlanıyor. Binalar daha çok iki katlı ve tek katlı evlerden meydana geliyor.

Ziyafet

Tatarlar üstsubayları akşam yemeğine davet ettiler. Bu davet iki yerde oldu. Benim bulunduğum grup bir eve, öbür grup başka bir eve davet edilmişlerdi. Subayların davet edilip edilmediklerini hatırlamıyorum.

Bir akşamüstü bize birisi kılavuzluk ederek bir eve götürdü. Gayet temiz ve mükemmel alafranga bir sofraya masasına sıralandık. Ev sahibi yerinde imam bulunuyordu. Başında kavuk değil, Tatarların içerde örtündükleri siyahi kumaştan yapılmış Acem kalpağı, dar kenarlı bir başlık vardı. Abartma olmasın birbirinden nefis et, börek, balık böreği, tatlı gibi yemekleri zorla, patlatıncaya kadar yedirdiler. Ben şimdye kadar böyle nefis yemek yemedim, yiyemem.

Biz sofradan kalkmadan sofraya üstündeki kap kakac ve çatal bıçaklar kaldırıldı. Birinci örtünün altında aynı temizlikte ikinci bir sofraya örtüsü olduğu görüldü. Bunun üzerine irili ufaklı tabaklar içinde kurabiye, pasta, türlü türlü reçeller, görmediğimiz bilmediğimiz tatlılar kondu. Önlerimize yeniden tabaklar, çatal, bıçaklar dizildi. Bir köşede kaynayan semaverden güzel fincanlarla çaylar ikram edildi. Hatırları kırılmasın diye önümüze konulan pasta ve kurabiyelerden de birer ikişer atıştırmaya başladık. Tok olduğumuz için bunları yerken isteksizdik. İkişer fincan çay içtikten sonra tabağın içine fincanlarımızı ters çevirdik veya yan yatırdık. Bu davranış “yeter, artık içemeyeceğim” anlamına geliyordu. İçimizden “Be mübarekler, bunları tok karnımıza burada ikram edeceğinize ikametgâhımıza gönderseydiniz de birkaç gün idare etseydik.” diye söylendik. Bir müddet de imamın tercümanlığıyla sohbet ettikten sonra başka bir Tatar’ın yardımıyla yerlerimize döndük.

Bu ziyafetler Ruslardan izin alınmak suretiyle yapılmış, şilteler de ücreti karşılığında dağıtılmış gibi gösterildi. Aradan bir hafta kadar bir zaman geçtikten sonra kızaklarla, akın akın her türlü eşya ve erzak gelmeye, şehir kalabalıklaşmaya başladı.

Bir gün sergi yerine gittik. Büyük bir kap içinde süzme bal gördüm. Tadına bakmak üzere serçe parmağımla biraz aldım. Satıcı Rus kızdı, yüzünü buruşturdu. Hatamı anladım ve çok mahcup oldum. Benim bu kabahatim yüzünden Rusların bizi çok iptidai insanlar olarak buldukları şüphesizdir. “Türklerin subayları böyle olursa halkı kim bilir ne kadar geridir.” diye düşünmüşlerdir.

Benim kırdığım bu pot diğer arkadaşların kırdıkları potlar yanında solda sıfır kalır. Bunlardan birisini yazayım:

Gerçekten çok faydası görülen, bittен eser bırakmayan cıva merheminden edinmek isteyen bir arkadaş eczaneye gitmiş. İsteğini en açık bir biçimde anlatmak için eczacının önünde elini yakasından içeri daldırıp bir bit çıkararak tezgâhın üstüne koymuş ve tırnağıyla çıt diye kırmış. Sonra da işaretle ilaç istemiş.

Tatarların bize karşı gösterdikleri hürmet ve İrbit Panayırı dolayısıyla şehrin kalabalıklaşması, Tatarların da haddinden fazla artmaları yüzünden biz esirlerin İrbit’te kalmamız uygun görülmemiş, Sibirya’ya sevkimize karar verilmiş.

Krasnoyarsk’a Gidiş

İrbit’e vardığımızın dokuzuncu günü şiltelerimizi boşaltıp eşyalarımızı bunların içine doldurarak yola çıktık. Şehrin bir kenarında hazırlanan kızaklara bindik, Çelyabinsk’e geldik. Tren hazır olmadığı için soğuk taşlar üzerinde beş altı saat titreyerek bekledik. Eski iyi davranışlardan eser görmedik. Sızlanmamıza kulak veren olmadı. Eşyalarımızın üstüne oturmamış olsaydık hepimizin basurları deperecek, büyük derde düşecektik. Akşama doğru tren geldi. Bizi hidetli bir şekilde gösterdikleri vagonlara bindirdiler.

Vagonun bir köşesinde soba yanıyor, bir tarafında da üç katlı sedirler bulunuyordu. Sedirlerin genişliği iki metre olduğundan üzerine yatılınca insanın ayakları dışarıya sarkmıyordu. Sedir tahtaları adi, araları açık, üsttekilerin toz toprağının her an alttakilerin üzerine dökülmesi ihtimali vardı. Orta ve üst katlara çıkmak için tırmanmak veya direklerdeki takozlara basmak gerekiyordu. Katlar ancak oturmaya uygundu. biraz yükselince insanın başı küt diye tavana çarpıyordu. Alt kat en rahat olanıydı. Ben ve Erzincanlı Gani Bey

orta kata çıktık. Galiba Fırka Komutanı, kıdemli üstsubaylar ve kurmaylar birinci ikinci katların en iyi ve kapıya yakın yerlerine, subaylar da birinci ikinci katlardan artan yerlerle üst kata yerleştiler.

Soba sürekli yandığı için, kapılar kapansa alt kattakilerin soğuktan ve sıcaktan şikâyet etmeyecekleri bir sıcaklık muhafaza edilirdi. Fakat o zaman üst kattakiler sıcaktan bunalır, “Yahu Allah aşkına sıcaktan bayıldık, kapıyı açın!” diye bağırırlardı. Bu sefer de alt kattakiler aldırış etmezler, katları arasında kapı açıp kapatma tartışması uzar giderdi. Krasnoyarsk’a gidinceye kadar bu tartışma gece gündüz sürüp gitti. Orta kattakiler de orta karar sıcaklıkta, rahat bir yolculuk yaptılar.

Rus Demiryolları

Avrupa’nın en geniş demiryolu hatları Rusya’dadır. Avrupa’dan Rusya’ya giden tren yolcuları Rusya sınırında aktarma yapmak zorunda kalırlar. Çünkü Avrupa hatları dardır. Ruslar lokomotiflere, vagonlara, sözün kisası bütün makine aksamına çok dikkat eder ve temiz tutarlar. Kars’tan ta Krasnoyarsk’a kadar hiçbir yerde, hatta Türkistan’da bile kirli, yağ pıhtılarıyla sararmış bir lokomotif görmedim. İki üç istasyonda bir bütün tekerlekler çekiçlenir, çatlak ve kırıklar muayene edilir, tekerlekler ve dingiller işçiler tarafından yağlanır ve temizlenirdi. Lokomotif ve vagonların dış bakımlarının yanında iç temizlikleri de ihmal edilmez, Provodnik denilen görevliler tarafından yapılırdı.

Kilometre işaret taşları hep bir tarafta, aynı ölçüde ve aynı yüksekliktedir. Bizde olduğu gibi gelişigüzel ağaç kullanılmamıştır. Her direğin üstünde dikiliş tarihi kızgın damga ile işaretlenmiştir. Kışın demiryollarının kardan kapanmaması için rüzgâr yönüne iki metre yüksekliğinde, üç buçuk metre eninde birbirine ekli tahta perdeler konulmuştur. Yaz gelince bunlar toplanır, dikine yığılır. Yakın zamana kadar Sarıkamış ile Kars arasındaki demiryolunun etrafında da bu tahta perdelerden vardı Rusya’da orman çok olduğu için demiryollarında ağaç traversler kullanılıyordu. Demir traverslere rastlamadım.

İstasyonlarda üstü kapalı, kanepeli ve tezgâhlı satış yerleri olduğu gibi, en küçük istasyonda bile kaynar su bulundurulur ki yolcular çaydanlıkla su alsın, çay demlesinler. Soğuk su içmek isteyenler için de çoğu defa kaynatıldıktan sonra soğutulmuş sular büyük musluklu kaplarda hazır bulundurulur. Çeşme ve tulumba ile çekilen kuyu sularının içilip içilmeyeceği, suların yanında asılan yazıyla halka duyurulur. Rusya'nın her yanında bu gibi koruma tedbirleri sayesinde salgın hastalıkların önüne geçilmiştir. Satıcılar da fırsattan yararlanarak, malları pahalıya satamazlar. Her halde istasyon memurlarının denetimi altındadırlar. Yahut ahlâkları bozulmamıştır.

Büyük istasyonlarda etüv de vardır. İstasyon binaları genel olarak düzgün ve her türlü konfora sahiptir. Büyük şehir istasyonları çok muhteşemdir. Petrol bolluğundan mıdır yoksa elektrik için henüz erken dönemde olduklarından mıdır, Ruslar istasyonlarının dış taraflarını elektrikle değil lüks lambalarıyla gündüz gibi aydınlatırlar. Her dört kilometrede bir onarım ameleleri için sağlam kulübelere rastlanır ki bu kulübeler birer küçük ev gibidir.

Krasnoyarsk

Küçük kolu bizim Anadolu'daki nehirlerin tümüne eşit, büyük kolu ise Beşiktaş ile Üsküdar arasındaki genişlikten daha geniş bir alanı kaplayan, yazın üzerinde bizim Gülcemal kadar vapurların işlediği Yenisey Nehri'nin iki kolu arasında, Bursa büyüklüğünde bir şehirdir. Fakat caddeler 30 metreden aşağı değil, binalar düzgün, çoğu iki katlı, mağazalarının birçok salonları ve odaları var. Düzgün lokanta ve dinlenme yerleri, müzesi, tiyatroları, büyük kiliseleri, hastaneleri, doğum evleri, İstanbul'da çok az bulunan, her türlü teknik aletler satan mağazaları ile Bursa'mızdan çok farklıdır.

Voyenni Gorodok Esirler Garnizonu

Krasnoyarsk şehrinin beş kilometre kadar doğusunda, Yenisey Nehri'nin küçük kolunun doğu kenarında, Krasnoyarsk şehrinde

30-40 metre kadar yüksek bir düzlükte, büyük küçük 160 kadar pansiyondan ibaret yaklaşık bir kilometre kare alan üzerinde kurulmuş bir askeri şehirdir.

Burada asker koğuşları, astsubay, subay, üstsubay, general lojmanları, tabur, alay, tugay, fırka karargâhları, tavlalar, samanlıklar, erzak-eşya ambarları, cephanelikler, erat, subay hamamları, gazinolar, tiyatro-sinema salonları, futbol ve tenis sahaları, fırın, mutfak, dükkân ve imalâthane gibi her şey vardır. Asker koğuşları birer kışla kadar büyüktür.

Koğuşlar tek katlıdır. Doğu batı yönünde yapılmıştır. Kuzey ve güney taraflarında birçok pencereler vardır. Pencereler iki kat camlıdır. 10-12 kadar peç [büyük, yerli soba] vardır. Kışın koğuşun hararetı 20 dereceden aşağı düşmez. Burada beylik ve şilte gibi şeyler kullanılmaz. Uykusu gelen yerine uzanır uyur. Üzerindeki yağmurlukla yetinir. Tuvaletlerinde bölme yoktur. Yan yana oturur, ahbablık ederek, alay ederek işlerini görürler. Yıkanmaları iyidir. Akan musluklarda yıkanılır. Evlerde kullanılan yıkanma kapları tıpkı bizde olduğu gibidir.

Sobalar bir metre çapında, iki buçuk metre yüksekliğinde, içi tuğla döşenmiş ısınma vasıtalarıdır. Çok kere 24 saatte bir, soğuk havalarda iki defa yakılır. Sobanın yüzü geniş, yaklaşık yedi buçuk metre karedir. 30 metre kare genişliğinde ve dört beş metre yüksekliğinde bir odayı hamam gibi yapar.

Astsubayların lojmanında bir iki oda, mutfak, tuvalet, subayların rütbe ve aile efradının çokluğuna göre iki üç oda, üst subaylarınkinde ise üç oda vardır. Astsubay lojmanları üçer katlı apartmanlardan ibarettir. Bunlar 20 adet toplu ikametgâhtan meydana geliyor. Subaylar iki katlı binalarda, rütbe büyüdükçe üst subaylar da daha geniş dairelerde oturuyorlar.

1905 Rus-Japon Harbi'ndeki yenilgileri Rusların gözünü açmış, bu yüzden Japon sınırına yakın yerlerde, demiryolu boyunca, Orta ve Doğu Sibirya'da çok sayıda asker bulundurmak, yeni yeni garnizonlar kurmak zorunda kalmışlardır. Biz Krasnoyarsk'a geldiğimiz zaman henüz yapımı tamamlanmamış pavyonlar vardı. Pavyonların çoğu doğu, batı yönünde yapılmıştır. Gayet pişkin ve güzel tuğladan yapılan bu binalar şöyle düzenlenmiştir:

Burası barışta bir tümen, seferde de bir tugay alacak şekilde yapılmış. Askeri pavyonların güneyinde astsubay, onların güneyinde de sırasıyla subay, üstsubay lojmanları, tugay ve tümen karargâhları yerleştirilmiş. Bunların önlerinde ve yanlarında ise topçulara ait binalar, sundurmalar ve ahırlar var. Pavyonların arasında en az 30 metrelik yollar uzanıyor. Pavyonlar arasında 90 metrelik büyük meydanlar da var.

Biri subaylara, biri de erlere mahsus iki hamam işletiliyordu. İkinci erat hamamını bize çalıştırmadılar.

Sibiryâ

Sibiryâ denildiği zaman yalnız bizim değil, Avrupalıların aklına mahsulsüz, soğuk, buz memleketi gelirdi. Krasnoyarsk'ta dört yıl kalışımız, bir yazı Tomsk'ta geçirmemiz sırasında önemli olaylar görüp yaşadık.

Alan itibarıyla bizim Anadolu'nun 20 katı olan Sibiryâ'da dağ denilen yükseklikler yoktur. Burası kocaman bir oavadan ibarettir. Bu ova balta girmemiş tayga dedikleri çam ve kayın ormanlarıyla örtülüdür. İnsanın dünyada ağaç kalmasa Sibiryâ ormanları dünyaya yeter diyeceği geliyor. Sibiryâ bir ağaç denizi olduğu halde Ruslar çok idareli kullanırlar. İstanbul'da bizim sobalarda yaktığımız odundan daha azını harcarlar desem abartma yapmamış olurum. Çünkü bir defa kızan peç, 24 saat soğumaz. Ayrıca binaların duvarları kalın, pencereleri iki kat camlı ve iki kapılıdır. Ahşap binalar da 20-30 cm. çapındaki tomruklardan yapılmıştır. Doğrusu evler çok derli topludur.

Sibiryâ'nın iklim bakımından üç mevsimi vardır: Yaz, sonbahar, kış. İlkbahar yoktur. Çünkü nisan ortalarına kadar kış devam ettiği halde nisan sonunda yalnız gömlekle gezilecek derecede sıcak basar, bir daha soğuk yapmaz.

Mayıs ortalarına doğru her gün bir iki saat yağmur yağar. Bizim kırk ikindi yağmurlarını burada görmeli. Bu yağmurlarda ve uzun sıcak günlerde otlar köpürür. Buğday, arpa, yulaf, çavdar gibi hububat yetişir. Ekilemeyen yerlerde bizim çayırlardan daha yüksek otlar kabırır.

Bu geniş otlaklarda atlı çobanlar sığır sürülerini otlatırlar. Koyun yok denecek kadar azdır. Sığır öylesine boldur ki sanki dünyanın et ihtiyacını burası karşılıyor. Sığırların bol oluşu tereyağının bol olduğuna şüphe bırakmaz. Sibirya'nın tereyağları makine ile yapıldığı için ayran gibi her çeşit yabancı maddeden temizlenmiştir. Sıcak günlerde, günlerce kaldığı halde bozulma belirtisi göstermez. Kendine has sarı rengi ve kaymak gibi tadı vardır.

Yakacak, kereste, et, tereyağı ve hububat bakımından Sibirya Rusya'nın ambarı gibidir. Hububatın yanında Rusların "kaşa" dedikleri darıları da pek boldur. Türk, Alman, Avusturyalı ve Macar esirlerine yaz kış bu kaşadan yapılmış lapa vere vere esirleri bıktırmışlardı. Harbin son yıllarına doğru subaylar da bundan başka yiyecek bulamamaya başlamışlardı.

Patates, lahana ve pancar da pek boldu. Mayıs, haziran ve temmuz aylarında gün doğumundan batımına kadar şafak kaybolmaz. Bu mevsimde geceleyin hava açık olduğu ve ay ışığı olmadığı zamanlarda ancak akşamın alacakaranlığı kadar karanlık olurdu. Şafak kaybolmadığı için Tatarların takviminde yatsı vakti yoktur. Fakat kuzey bölgesinde öyle yerleşim yerleri vardır ki, güneş o bölgenin üzerinde bir hafta müddetle batmaz. Buradaki Müslümanlar arasında yalnız yatsı namazının değil, beş vakit namazın da kılınmasının şart olduğunu, ancak orucun böyle günlerde kazaya bırakılabileceğini Tatar din bilgini Musa Carullah Bigi *Uzun Günlerde Rûze* adlı eserinde güçlü delillerle ispat etmiştir.

Yaz aylarında güneş ufkun üzerinde 18 saat kadar kaldığı için hava sıcak olur. Kadın, erkek, çoluk çocuk nehirlerde yıkanmak için can atarlardı. Nehir suları bizim nehir suları kadar ılık olur. Ruslar bu mevsimde bizleri de muhafaza altında, öğleden sonraları iki üç saat kadar Yenisey Nehri'nin küçük koluna yıkanmamız için götürürlerdi.

Sibirya'da en sıcak ay haziran ayıdır. Bizde ise temmuzdur. Gün dönümünden sonra havalar yavaş yavaş soğumaya başlar. Yağmur bu dönemde seyrek yağar. Ağustos ayı bizim eylül ayı gibi olur. Ağaçların yaprakları yavaş yavaş sararır. Birinci Teşrin (Ekim)'de kızarmaya ve yavaş yavaş dökülmeye başlar. İkinci Teşrin (Kasım) ortalarına doğru hükümet resmen sobalara odun vermeye başlar.

İkinci Teşrin'in sonlarında etlik sığırlar kesilir ve depolanır. Çünkü artık hava ısınmaz, etler donar, buz kesilir. Ertesi yıl yeni et çıkıncaya kadar bu etler satılır.

Kış çok sert olur. Teşrinisani (Kasım)'de 10 dereceye düşen ısı erbain (Kara Kış) dediğimiz mevsimde sıfırın altında 20 dereceden yukarı çıkmaz. Buna karşılık eksi 40, 50, 60 derece bile olur. Bereket versin ki bu derece şiddetli soğuk fazla sürmez. Günün değişik saatlerinde bir saat kadar eksi 60 derecede seyrederse de ondan sonra eksi 30, hatta-eksi 20'ye kadar çıkar.

Bu mevsimde insan kapıdan dışarı adım atar atmaz kendini soğuk suya dalmış gibi hisseder. 50-60 adımlık bir yürüyüşten sonra ev sıcaklığına döndüğü zaman kırağı tutan çizme ve düğmelerinin rengi değişir. Ruslar sıcaktan soğuğa çıktıkları zaman vücut ısılarını korumak için zenginlikleriyle mütenasip kürk giyerler.

Sibirya'nın zenginliklerinden biri de kürk ve kürkçülük işidir. Kedi, köpek ve koyundan tutun, her çeşit vahşi hayvan kürkleri çok boldur. Köylüler köpek derisi kürk giyerler. Birbirine eklenmiş gayet güzel kedi kürkleri olduğu gibi, Rusların parlak, kıllı, kara kestane, sarı renkte çok şık köpek derisi kürkleri vardır. Samur, sansar, tilki, kunduz ve başka adını bilmediğimiz vahşi hayvan postlarından yapılmış güzel kürklerle dolu mağazalar pek çoktur.

Bizim dini inancımıza göre köpek ve fil derileri tabaklanmadığı için köpek derisi kürke ilgi göstermezler. Bunlar koyun, kedi ve vahşi hayvan kürkü giyerler. Sibiry'a'da kürksüz yaşanmayacağından küçük çocukların ve kadınların her birinin ayrı ayrı kürkleri vardır.

Soğuk mevsimde dışa gelen duvarların iç yüzleri kırağı tutar. Arkadaşlarımızdan Erzincanlı Gani dış duvar önünde yattığı için şiddetli romatizmaya yakalandı. Benimle Bülbül Ahmet Paşa'nın oğlu Şevket Bey de dış duvara bitişik olarak yatıyorduk. Soğuğu zamanından önce hissederek karyolaların iki tarafına 30'ar santimden geniş tahta koyarak bunların arasında yattık ve romatizmaya tutulmadık.

Sibirya'nın rüzgârları çok şiddetli olur. Kışın öyle sert eser ki insan oturmazsa devrilecek gibi olur. Bu rüzgâr defalarca yeni yapılmış pavyonların çatılarını uçurdu. Bereket versin bu tür rüzgârlar seyrek eser. Sibiry'a'ya kar da az yağar. En çok 20 santimetreyi geçmez. Bu karlar da şiddetli rüzgârla çukurlara dolar.

Yazın şiddetli kasırgalar olur. Kasırgaya tutulan adam gözlerini kapar, kollarıyla başını korumaya çalışır. Kasırğa geçtikten sonra insan yüzünü, gözünü, başını boynunu yıkamazsa pek gülünç duruma düşerdi. Çünkü oranın kara ve pudra gibi toprağı insanın yüz çukurlarını doldurur, değirmende çalışan insanların una bulanmış haline çevirirdi. Orada birkaç yıl kalanlar bu kasırganın geleceğini uzaktan anlar, hemen içeri kaçarak kapı ve pencereleri sıkı sıkı kapatırlardı.

Su

Sibiry'a'da ve bütün Rusya'da çoğu istasyonlarda ve her kasabada Beyazıt kulesi kadar alçak fakat kalın, Galata Kulesi yüksekliğinde fakat biraz daha ince kuleler vardır. Kulelerin üstünde, kulenin iç çapında su depoları bulunur. Bu depolardan etraftaki evlere borularla su dağıtılır. Bir ana boru ile makine yardımıyla depoya su sevk olunur. Su boruları pek derinde bulunur ve suyun donmaması için etrafları gübre, talaş ve kıtık gibi şeylerle beslenir.

Su deposunun altında makine dairesi ve işçiler vardır. Burası çok sıcaktır. Deponun suyu donmasın, ılık kalsın diye sıcak tutulur. Bu gibi mükemmel tedbirler sayesinde dışarıdaki çeşmelerden de bizim terkos suyu gibi su akar.

Lâğımlar

Ruslar derya gibi nehirlerle bile lâğım akıtmazlar. Voyenni Gorodok, nehrin 300-400 metre kadar yakınında ve yüksekte olmasına rağmen garnizonun lâğımlarını buraya akıtmamışlardır. Her pavyonun uygun bir tarafında ve iki metre kadar uzağında demir lâğım kuyuları vardır. Pislikler buraya dolar. Zaman zaman iki adam, tek atlı bir araba ile gelirler. Arabanın üzerinde bir bidon ve bir tulumba vardır. Tulumba ile çekilip bidona doldurulan pislikler açık arazide kazılmış hendeklere dökülür ve üzeri toprakla kapatılır. Birkaç ay içinde hendekteki pislikler kurur kaybolur.

Bu yüzden yaz sabahları ortalıkta pis kokulardan geçilmez olur. Kış mevsiminde depo boşaltma işlemi yapılmaz.

Esir kampımız sanki bir esir kampı değil de yatılı üniversite idi. Alman olsun, Avusturyalı olsun, Macar veya Türk olsun herkes kendi odasında bir dersle meşguldü. Türkler, Almanca, Fransızca, Macarca, Esperanto; Almanlar, Macarlar, Avusturyalılar Türkçe, Fransızca, Esperanto, Arapça, Farsça öğrenmekle meşgullerdi. Ayrıca her millettten esirler gerektiğinde üniversite diploması almak için fizik, kimya, matematik gibi fen derslerine de çalışanlar çoktu.

Mühendislik, boyacılık, ziraat, bağcılık, meyvecilik, hububatçılık, koyunculuk, atıcılık, inekçilik, arıcılık, tavukçuluk ve sabunculuk gibi dersler de okunurdu. Bu gibi derslerin hep teorik olduğunu söylemeye gerek yok. Esirlikte pratiğini de göstermek için para ve vasıta yoktu. En çok istekli toplayan lisan öğrenme ve sporu. Öbür branşlar ancak o işte az çok bilgisi olanlarla heveslileri ilgilendiriyordu.

Almancadan hiç haberi olmayan gençlerimizin hemen hepsi, hatta yaşlılar bile Almanca öğrenmişlerdi. Bu işte Avusturyalı, Alman ve Macar esirlerin çoğunlukta oluşlarının büyük rolü vardı. Macarlar da erleri dışında Almancayı çok iyi biliyorlardı. Ruslar, Avusturyalı üstsubaylardan en kıdemlisini Garnizon Komutanı tayin etmiş, emirlerini o vasıtayla bütün esirlere ulaştırmaya başlamışlardı.

Garnizon içinde ihtiyaç karşılayacak bakkaliye, manifatura ve hırdavat dükkânları hep Avusturyalıların elindeydi. Bunlar gazino işletiyorlardı. Bunlar Ruslardan pavyon olarak tiyatro açmışlardı. Hamam işletmesi de bunların elindeydi. Sözün kısası her hususta Avusturyalılarla münasebette bulunmak zorundaydık. İleride harpten galip çıktığımız zaman artık her işimiz Almanlarla olacağı için Almancayı öğrenmek âdetâ mecburiyet halini almıştı.

Avrupalılar hayata âşık gibiydiler. 60 yaşını geçmiş ihtiyarlar bile spordan geri kalmazlardı. En ihtiyarlar da saatlerce piyasa yaparlardı. Futbol ve atletik hareketler gençlerin işiydi. 50 yaşına kadar olan yaşlılar sabahları bir saat kadar İsveç Jimnastiği yaparlardı. Bu jimnastik tek başına değil, beşli, onlu, yirmili topluluklarla birisinin komutası altında yapılırdı. Bazı hevesli topluluklar her milletin üst subaylarını ve dostlarını davet ederek merasimle işe başlar, sonbaharda Teşrinisâni (Kasım)'ye doğru merasimle toplu çalışmaya son verir-

lerdi. Yani demek isterlerdi ki “Başlangıçtaki halimizi görmüştünüz. Beş altı ay içindeki çalışmamızın semeresini, gelişmeyi de görün.”

Gerçekten son merasimde, demirde eksen dönenler, altı metre uzun atlama yapanlar, sırkla yüksek atlamada üç metreyi geçenler, yüksek atlamada 1.75’i tutturanlar çok görüldü. Paralelde, trapezde türlü türlü hünerler, her çeşit, en güç spor hareketleri başarıyla yapılırdı. Atletizm yarışmaları ve futbol maçları en sıkıntılı zamanlarda dahi kavga gürültüye neden olmaz, hakemlere itiraz edilmezdi. Garnizonda biri resmi olmak üzere dört tane futbol sahası vardı.

Haftada birkaç defa da ilmi ve teknik konularda konferans verilir. İsteyen, anlayan herkes konferanslara serbestçe girebilirdi. Çalışıp öğrendiklerini başkalarının huzurunda ispat etmek, tanınmak, şöhret kazanmak Avrupalılarda alışkanlık haline gelmiş. Böylelikle konferanslarda anlatılanları dinleyenler de yararlanıyor, bilgi umumileşiyordu. Bizde olduğu gibi keşif ve buluşlar bir sır gibi bilenle beraber ölüp gitmiyordu. Zeki bir Macar Yahudisi ise Fransız, İngiliz, Rus, Türk, Arap, Alman ve Esperanto dillerinde, değişik zamanlarda, çeşitli konferanslar verdi. Bizim gençlerden de esaretimizin ikinci yılında Almanca ve Fransızca konferans verenler dördü beşi buldu. Bunlar bu lisanları esarete öğrenmişlerdi. Yine teğmen ve üsteğmenlerden Almanca öğrenmeyen kalmamıştır.

Yaşlılardan en ileri giden 29’uncu Fırka Komutanı Arif Bey’dir. Orada öğrendiği Almanca ve Rusça sayesinde önemli üç dört eser çevirmişti.

Ben esaretin ikinci yılında Almancaya başladım. Bir yıl sonra konuşmayı, her dileğimi anlatmayı başardım. Bir de ‘çocuk kitabı’ tercüme etmeye başladım. Yarılamıştım ki firar işi dolayısıyla tamamlayamadım. Firarda Almanca ile meşgul olamadığım için yavaş yavaş unuttum. Yabancı lisanla meşgul olunmazsa unutulur. Hele 40 yaşından sonra.

Avusturyalılar olsun, Macarlar, Almanlar olsun imarı, güzelliği severler. Düzensizliği hiç sevmezler. Avrupalılar 24 saat için bile olsa oturdukları yerdeki düzensizliği gidermedikçe rahat etmezler. Eğer büsbütün harap, bozuk düzen bir yerde kalmak zorundaysalar orayı mutlaka sevecek bir duruma sokarlar. Bizim gözümüzde büyüttüğümüz, yapılmasını imkânsız gördüğümüz işleri yorulmadan,

usanmadan aylarca çalışarak, didinerek yaparlar. Yerli vasıtalardan en büyük faydayı sağlarlar. Bu azim ve sebatkârlık isteyen işler onlara normal gelir, bizleri ise şaşırtırdı.

Avrupalı müttefiklerimiz yaşamayı sevdikleri için genç, ihtiyar herkes sağlıklarını korumaya son derece dikkat ederler. Eğlenceyi, zevk ve sefayı da severler.

Böyle bir hayat yaşamamanın ancak zengin olmakla mümkün olacağına inanmışlardır. Zengin olabilmek için de bu insanlar en tehlikeli ve üzücü işlere girişmekten çekinmez, çok çalışırlar. Teknik kaidelele uyarak, az zamanda çok iş çıkarabilme gayreti işçiye ve köylüye varıncaya kadar adet hükmüne girmiştir. Plansız, programsız iş görmek adet değildir. Avusturyalı, Alman, Macar ve Türklerin bir arada çalıştıklarını birkaç defa seyrettim. Çok acı duyarak söylüyorum, Avrupalı erlerden biri bizim iki erin işini görüyordu. Şunu da itiraf ederim ki Avrupalı erler bizimkilerden çok daha güçlü kuvvetliyidiler.

Rusların Esirlere Karşı Davranışları

Voyenni Gorodok'a ilk geldiğimiz sıralarda en soğuk mevsim olan İkinci Kânun (Ocak 1915)'un son günleri idi. Sabahları eksi 40 derece soğukta dışarıda ayakta tutar, yoklama yapar, kimlik yazarlardı. İnce bir kaput ve bize uygun giyimlerimiz şiddetli soğukta titrememize sebep olur, burnumuzu, kulaklarımızı üşütmemek için onları ellerimizle kapatmak zorunda kalırdık. Soğuk ciğerlerimize işlediği için hastalanıp ölenler çok oldu. Birçoğumuzun basuru depreşti.

Rütbe farkı maaşta ve ikametgâhta göz önüne alınır, başka hususlarda erlerle rütbeliler eşit muamele görürlerdi. Rus subay ve erlerine birazcık itiraz büyük bir hakaretle karşılık görür, dipçik ve kırbaç dayığı zerrece itiraz etmemize, soğukta çektirilen azaplara katlanmamıza sebep olurdu.

Hiddet, şiddet bizim ve müttefiklerimizin elindeki Rus esirlerine yapılan muameleye çok bağlıydı. En çok Rus esiri Almanya'da olduğu için Almanların kendilerine gösterdikleri muameleye uygun hareket ederlerdi. Harbin ikinci yılında Ruslar da az çok soğuktan etkilenmiş olmalılar veya insafa gelmeliler ki, yoklamaları içerde yaptılar, bu usulü bozmadılar.

Harbin birinci yılında garnizonun etrafı açıktı. Civarda Rus dükkân ve evleri vardı. Nöbetçiler hattı bu dükkân ve evlerin dışındaydı. Gündüzleri buralarda gezinmeye izin verirdi. Fakat yaz olsun kış olsun güneş batarken ansızın atlı kazaklar etrafı dolaşır, henüz oda ve koğuşlarına girmemiş subay ve erleri kırbaçlayarak içeri sokarlardı. Bu tür muamelelere birkaç defa şahit olmuştum. Rengi kaçmış, takattan düşmüş esirler olanca hızlarıyla koşuyor, kazaklar da “Yibut vaymat!” diye küfrederek onları kovalıyorlardı.

Almanya Rusya’ya göre çok küçük bir memleket olduğu için yarım milyona yakın Rus esirini düzeni sağlamak adına kışlalara kapatmış, onlara mahpus muamelesi yapmış olmalı ki, Ruslar da buna karşılık vermekte gecikmediler. Harbin ikinci yılında Voyenni Gorodok’un etrafına üç metre yüksekliğinde, dışarısı görülmeyecek şekilde, kalaslardan bir duvar çektiler. Bu duvarın dört bir taraf-taki uzunluğu 2800-3000 metreyi buluyordu. Duvarların üzerinde her 100-200 metrede bir kapı ve merdivenleri dışarıda olan nöbetçi kulübeleri vardı. Esirler bu duvara ancak üç metre yanaşabilirlerdi. Daha fazla yanaşmak yasaktı. Nöbetçinin ilk ihtarına uymayanlar kurşunu yerlerdi. Çok şükür ki böyle bir vukuat olmadı.

Bu kalenin bir kapısı vardı. Kapının iç tarafında da Rus karargâhı bulunurdu. Garnizon Komutanı ve maiyeti bu karargâhta oturup esirlerin işlerine bakıyorlardı. Esirlerin erzak ve her türlü ihtiyaç maddeleri bu kapıdan girerdi. İzinli çıkanlara bu kapıdan izin kâğıdı verilirdi. İzinlilerin yanına bir Rus askeri katarlardı. Şüphesiz ki her esir için değil de, izinli çıkacakların tümü için bir iki asker görevlendirirlerdi. İlk zamanlarda bu askerlerle gezilip alış veriş yapılırken sonraki yıllarda bunlara birer sigara parası bahşiş verildi mi belirli bir yerde belirli zamanda buluşulmak üzere herkes serbest kalırdı. Dönüşte sıkı muayeneden geçirilen esirler ondan sonra içeri alınırlardı. İzinli gidenler arkadaşlarının siparişlerini de temin ederlerdi. Çünkü izin sırası kolay gelmez, bol izin verilmezdi.

Para her güçlüğü kolaylaştıran bir vasıtaydı. Kapıda duran astsubaya ve nöbetçiye çay parası verip de onların haberi olmadan izinli çıkanlar çok olurdu. Askerlere para vermek suretiyle izne çıkmadan da garnizona sokulması yasak olan maddelere ulaşmak mümkündü. Ancak bunlar biraz pahalıya gelirdi.

Bir gün Rus nöbetçilerinden biriyle Rusça olarak konuşurken o bana harple ilgili olarak şu soruyu sormuştu: “Niçin harp ediyoruz?” “Arazi için” cevabını vermiştim. Bunun üzerine Rus askeri “Arazi için mi? Bizde arazi çok, padişahlarımız kötü!” demişti. Daha ilk zamanlarda erlerde Çarlarına karşı nefret uyandırılmış ve Bolşeviklik fikri aşılanmıştı.

Ruslar esirlerle yoklamadan yoklamaya veya maaş dağıtımında temas ederlerdi. Başka zaman temas etmezlerdi. Her işimizi Avusturyalılarla görürdük. Ruslar esirlerin fotoğraflarını çekmedikleri için firar edenlerden haberleri olmazdı. Hatta kaçanların yerine arkadaşları tarafından maaşlarının alındığı bile olurdu. Bu gibi durumlar iki üç üstsubayın bir arada kaldığı odalarda değil, 15-20 subayın kaldığı odalarda görülürdü.

Rusların verdikleri emirlerin hükmü birkaç gün sürer ondan sonra bozulurdu. Rusların bu durumuyla Avrupalılar alay ederlerdi. Oda ve koğuşlarda esirler tarafından yapılan veya yaptırılan değişikliklere ses çıkarmazlardı. Çünkü kışla ve pavyonların onarımı için her yıl para ayrılmış olduğundan ortaya çıkan hasar hemen giderilirdi.

Nasıl Geçinirdik

Sur yapılmadan önce garnizon civarında Rus halkından birinin açtığı tabldot biçimi lokantada öğle ve akşam yemeklerini yerdik. Sabah kahvaltısını herkes kendi odasında yapardı.

Rusların ve Avrupalıların yemeklerinde çok et bulunur. El kadar kemiksiz bir parça etin yanında ya patates püresi veya kırmızı pancar parçaları, lahana turşusu, haşlanmış yeşil sebze bulunur. Çorba, makarna, komposto ve pasta ayrıca sofraya çeşitlerindendir. Rus yemekleri bizim yemeklere hiç benzemez. Bunlardan az zamanda usandık-sa da ister istemez yemek zorunda kaldık.

Sur yapıldıktan sonra Avusturyalıların açtıkları bir tabldottan yemeğe başladık. Bir zaman da böyle geçti. Biz de garnizonun durumunu kavradığımız için tüfekçi Ahmet Usta'nın açtığı mutfaka yazıldık, oradan getirttiğimiz Türk yemekleriyle karnımızı do-

yurduk. Bu sıralarda birkaç kişi birleşip kendi pişirdiklerini yemeye başladılar.

İlk yıllar günde iki öğün yemek 10-12 rubleye mal olurdu. Üçüncü dördüncü yıllar her şey pahalandı. İlk zamanlarda yiyecek, içecek, giyecek, aydınlanma ve temizlik masrafları için 30 ruble bol yeterken, son zamanlarda bu ihtiyaçlar 50-60 rubleyle karşılanamaz oldu. Subaylar çok sıkıntı çekmeye başladılar. Eskiden ucuza aldıkları eşyaların değerleri arttığı için bunları yüksek fiyata satarak zaruri ihtiyaçlarını karşıladılar. İaşe o kadar güçleşti ki erlerin bakıp yedikleri kaşo, pirinç pilavı kadar rağbet kazandı. Artık kara ekmekten başka bir şey bulamaz olduk. Kara ekmekleri kızartıp peksimet yaparak daha kötü günler için sakladık.

Bu kıtlık döneminde Almanya, Avusturya ve Macaristan'dan Kızılhaç heyetleri geldiler, esir subaylara borç para dağıttılar. Bu arada bizden isteyenlere de senet karşılığında para verdiler. Açık gözler her heyetten para aldılar. Ben ve bazı arkadaşlarımız ödeyebileceğimiz kadar aldık. Aslında hayır cemiyetleri ödünç para vermez. Ödünç adı altında para dağıtılması ihtiyaç sahiplerine ulaşmak ve israfı önlemek için bulunmuş bir yoldu. Yahut da Türkler az para alsınlar diye bu yola başvurmuşlardı. Gerçekten Türkler borç adı altında verildiği için Avrupalı esirlere göre çok az para aldılar. Birkaç açık göz çok para alma bakımından Avrupalılardan geri kalmadılar. Çok demekle külliyetli miktar anlaşılmamalıdır. Tabiidir ki yardım zaruri ihtiyacın sağlanması için verilir. Bu nedenle bol olmaz.

Bizim Kızılay Cemiyeti'nin de bizlere yardım için teşebbüste bulunduğunu haber aldık. Ancak 15-20 paket sigaradan başka bir şey gelmedi. Bizim yoksul cemiyetin bu yardımı çok değerli idi. Çünkü yoksul milletin, düşkün hükümetin Kızılay Cemiyeti de yoksul olur.

Nasıl Yaşardık

Muharebenin ilk zamanlarında Krasnoyarsk'ta 200 Türk, 200 Alman, 2600 Avusturyalı subay ve üst subay, 1000 kadar da er vardı. Önceleri kampımızda Türk ve Alman erleri azdı. Bu yüzden üstsubay ve subaylara Macar ve Avusturyalı erlerden hizmet eri verilmişti. Dört milletin askeri de hizmetimizde bulundu.

Macar erleri kaba saba, saf köylü idiler. İşaretle, yarı Rusça yarı Almanca anlaşarak işlerimizi gördürmüş ve memnun kalmıştık. Macarlardan sonra Avusturyalı erler hizmetimize verilmiş, becerikli olan bu erlerden de memnun kalmıştık. Daha sonra Alman erleri verdiler. Kaba saba olmakla beraber çok itaatkâr, doğru özlü, doğru sözlü adamlardı. İşlerimizi öğreninceye kadar yorarlar, daha sonra baştan savma iş yapmadan, çok iyi hizmet verirlerdi. Macarlar ve Avusturyalılar ara sıra canımızı sıkacak işler yaptıkları halde bunlardan zerre kadar hainlik, sahtekârlık, yalancılık ve gözboyacılık hareketi görmedik. Macarlar ve Avusturyalıları değiştirdiğimiz halde bunları değiştirmesinler diye başvuruda bulunurduk.

Garnizona ilk gittiğimiz zaman Macarlar soydaş diye bizlere sahip çıktı, garnizon işlerinde çok kolaylık gösterdiler. Alman ve Avusturyalılarla temas ettirmek istemediler, bizi kıskandılar. Halbuki bütün işler Avusturya kıdemlisinin elindeydi, üstelik Alman ve Avusturyalılarla da müttefiktik. Bu yüzden Macarlarla aramız açılmadıysa da eski samimiyet kalmadı. Avusturyalılarla temasımızda bunları çok nazik, çok terbiyeli ve çok kibar bulduk. En sonunda çok gururlu, çok gülmez görünen Almanlarla anlaştık.

Alman esirlerin en yüksek rütbelisi bir ön yüzbaşı olduğu halde, Avusturyalı albayda olmayan ağırbaşlılık ve ciddiyeti ile kendini daha çok saydırmış, bütün isteklerini yerine getirmişti. Bu subay hiç kimsenin odasına gitmez, hiç kimseden bir iş istemeye tenezzül etmezdi.

Sırası gelmişken çamaşırhane ve imalathanelerden de söz edeyim. Avrupalılar bize göre çok müteşebbis, çok çalışkan, iyi yemesini, içmesini, eğlenmesini bilen insanlardı. Şirket kurarak, Ruslardan da bir bina edinerek bütün esir subayların çamaşırlarını az bir ücret karşılığında yıkar, ütüler, paketleyerek teslim ederlerdi. Bu arada çamaşırların sökülükleri dikilir, yamalanacakları da yamalanırdı.

Benzer işlemler ayakkabı imalât ve tamirhaneleri ile terzihanelerde de yapıldı. Kimyevi usullerle tabaklanan derilerden subaylara ucuz fiyatla ayakkabı, terzihanelerde de hem sivil, hem de resmi elbise yaparlardı. Ayrıca gezici berberler, ayakkabı boyacıları esir pavyonlarını dolaşır, ihtiyacı olanların ihtiyaçlarına cevap verirlerdi.

Hastahaneler

Almanlar ve Avusturyalıların umumi hastahaneleri olduğu gibi, dış hekimlerinin de ayrıca laboratuvarları vardı.

161

Bir gün bizim de ibret dersi alacağımız şöyle bir manzarayla karşılaştım.

Almanların 100-150 kadar esiri gelmişti. Azametli Alman yüzbaşısı dışarı çıktı, erler saf düzenine geçerek onu selâmladılar. Ellerinde defterler tutan doktor ve subaylar kendisinden emir bekliyorlardı. Doktorlar esir Alman erlerini birer birer muayene ettiler. Hasta ve sakatlar derhal hastahaneye gönderildiler. Öbürleri üst baş yoklaması yapıldıktan sonra kendilerine ayrılan koğuşlara gönderildiler. Arkasında maiyetiyle birlikte yüzbaşı da erlerin koğuşuna girdi, orada gereken düzenlemeleri yaptırdı. Bu iş saatlerce sürdü.

Esarete dahi kendi askeriyle böylesine ilgilenmek takdir edilecek bir davranıştır. Elbette ki bu asker devleti, milleti uğruna canla başla çalışır, subaylarının her emrini yerine getirir.

Muayene ve Tedavi Olmam

Ta Harbiye Mektebi talebeliğinden beri getirdiğim inatçı bir kabızlık şikâyetim vardı. Mektepte iken yediğimiz yemekler ve bilhassa içtiğimiz sular birçok arkadaşın bu tür rahatsızlıklarını ortaya çıkarmıştı. Krasnoyarsk'ta Alman hekimine muayene oluncaya kadar bu dert benden gitmedi. Doktor Lange, Kurmay Yüzbaşı Rifat'ın tercümanlığıyla bana çayı az içmemi, beyaz ekmek yerine kara ekmek ve zeytin yağlı yemekler yememi tavsiye ederek, her sabah göndereceği hasta bakıcıya masaj yaptırmamı tembih etti.

Hasta esirlerle aslında meşgul olması gereken doktorlar Rus doktorları idi. Ama Alman doktorlar görevleri olmadığı halde bu işi severek yapıyor, bir erin iyileşmesi için saatlerce çalışıyorlardı. Dr. Lange beni de sekiz günlük bir tedavi sonunda sağlığıma kavuşturdu.

Esir kampında sabah kahvaltısından sonra ilk işimiz gazete ve ajans haberlerini almak olurdu. Haberlere ya sevinir ya da üzüldük. En çok sulh haberlerini bekliyorduk. İtalyanların düşman tarafına geçmeleri bizlere çok dokundu. Sonra Romanya'nın da karşı ta-

rafa geçmesi acı acı düşünmemize neden oldu. Erzurum'un düşmesi bizleri hüngür hüngür ağlattı. Çanakkale muharebeleri ise uykumuzu kaçırdı. Rus subay ve erlerinin sabah akşam Çargrat (İstanbul)'a sahip olacaklarını söylemeleri bizi can evimizden vuruyordu. Ne ise ki Çanakkale'de müttefiklere karşı kahramanca direnip İngiliz zırhlısını batırdık da yüreklerimize biraz su serpildi.

Kampta hem bu gibi acı tatlı havadislerle oyalanıyor, hem de öğle yemeklerine kadar hatırat yazmak, sabah gezintisi yapmak, spor yapanları seyretmekle vakit geçiriyorduk. Öğle yemeğinden sonra ot yataklarımıza uzanır, muallimin gelmesini bekler, yahut biz derse giderdik. İkinciye doğru futbol oynayanları seyreder, konferans olursa onları dinlemeyi hiç ihmal etmezdik.

Avrupalıların yaptıkları işlerden birisi de kış sporları için buz pisti yaptırmak olmuştur. 50 m² olan bu pistte patinaj oyunları akşama kadar devam ederdi. Yine şirket tarafından işletilen hamam ve tiyatrodan da söz etmek yerinde olur.

Her gün sabahtan öğleye kadar açık olan hamamı Avusturyalı esirlerin kurdukları bir şirket yönetmekteydi. Ucuz bir ücret karşılığında isteyen istediği kadar yıkanabilirdi. Bu hamamda bizler örtünmek için bez parçası ve peştamal kullanırdık. İlk zamanlarda Avrupalıların hemen hepsi Adem babamız gibi çıplak içeriye girerlerdi. Sonraları utandılar. Ya yalnız ön tarafları kapalı yarım mayo veya tam mayo kullanmaya başladılar. Yine de yarıdan fazlası mayo kullanmıyordu. Onlar bizlere, biz onlara hayretle bakardık.

Bizimkilerin hepsinin birer çinko maşrapası vardı. Bunlarla su alır başlarına ve başka yerlerine dökerek yıkanırldı. Edep yerlerini kimsenin görmeyeceği şekilde su dökünürlerdi. Avrupalılar bizim bu halimizi kötü hastalığa tutulduğumuz şüphesiyle karşılarlardı. Çünkü onlar edep yerlerini yıkarken mayolarını da çıkarırlardı.

Avrupalılarda birbirini keselemek yoktur. Bizim terledikten sonra keselenip kir dökmemize onlar hep iğrenerek ve şaşkın şaşkın bakarlardı. Hamamda Yahudi, Hristiyan, Müslüman fark olunurdu. Çünkü Yahudi sünnetli ve çıplak, Hristiyan sünnetsiz, Türkler peştamallı olurdu. Hiçbir Türk Avrupalı gibi çıplak görülmemiştir.

Hamam işleten şirket hamamın önündeki alanda 100'e yakın, tahtadan ve yarım metre yüksekliğinde güneş banyosu yatağı hazırlatmıştı. Ayrıca temiz ince kum getirtmiş, soğuk su duşları yaptırmıştı. Güneş banyosu yapmak isteyenler ücreti karşılığında, abone olmak suretiyle buradan faydalanırlardı.

Tiyatro

Avrupalılar Ruslardan aldıkları bir pavyonu dekore ederek tiyatro salonu haline getirmişlerdi. Burada haftada iki üç defa tiyatro oynatıyorlardı. Tiyatroya, daha çok güzel piyeslere Rus subayları aileleriyle birlikte gelirlerdi. Bayan rolü oynayanlar giyimlerinde, jestlerinde ve seslerini kadın gibi kullanmada o kadar başarılılardı ki garnizona Alman veya Macar kızı soktuklarını sanırdınız. Almanlar *Faust* operasını birkaç defa gösterdikleri gibi bizimkiler de Hüseyin Rahmi'nin *Mürebbiye*'sini oynamışlardı.

Musiki

Avrupalılarda musiki de pek rağbettedir. Çocuklar alfabe ile birlikte nota da öğrenirler. Musiki aletlerinden herhangi birini çalamayan subay çok azdır. Yani münevverler musikiden de anlarlar. Halkla yüksek tabaka arasındaki fark, yüksek tabakanın musikiden anlamış olmasıdır.

Kampta Avrupalı esirlerden kurulu orkestralar pazar günleri konserler verirlerdi. Yine genç ve yaşlı subaylar bu konserleri kaçırmaz, salonu hınca hınç doldurur, musiki dinlerlerdi. Orkestra şefi en az yarım saat süren bir parçayı başarıyla çaldirabilmek için o kadar çırpınır, jestler, işaretler yapar ki parçanın bitiminde kan ter içinde kaldığı görülür. Şiddetli ve sürekli bir alkış tufanı onun için en değerli bir mükâfat olur.

Birkaç defayla sınırlı kalan bizim de musiki konserlerimiz oldu. Ancak bu konserler pek sönük kaldı. Bizim musikimiz daha çok bizim ruhumuzu okşuyordu. Hele Avrupalıların şarkıları hiç hoşumuza gitmezdi.

Avrupalı esirler kanunlara, nizamla, hak ve adalete uyan insan-

lardı. Zaruri ihtiyaçları karşılayan dükkân sayısı koca ordugâhta bir ve ikiyle sınırlı kaldığından dükkânların önü çok kalabalık olurdu. Bununla birlikte buralarda asla kavga gürültü olmazdı. Çünkü kapının önünde er, subay ve üstsubaydan ibaret yüzlerce insan birbirinin arkasında tek kol nizamında sırasını beklerdi. En yüksek rütbeli üstsubay kendinden önceki subay ve erleri çiğneyip istediğini alamaz, sırasını beklerdi. Dükkâncılar Avrupalı olduğu için biz de onlara uyar, saatlerce sıramızı beklerdik.

Son zamanlarda bizimkiler de dükkân açtılar. Kıtık dolayısıyla bizim dükkânın önü de kalabalık olurdu. Birbirimizin arkasında nöbet beklemek bizim de başımızdan geçti. Fakat biz bu güzel usule uyamadık. Çünkü büyük rütbelilerimiz, öndeki küçük rütbelilerin ve erlerin hoşnutsuzluklarına, homurtularına aldırmayarak hepsini çiğner, dükkâna girer, alacağını alarak çıkıp giderdi. Buna bakarak sırayı bozup ilk önce alış veriş etmeye kalkışanlara karşı “Ayol ona bakılır mı? Koskoca kaymakam yahut binbaşı ayakta bekler mi?” der, sırayı bozmamayı ister ve bunda ısrar ederlerdi. Yahut bir üstsubay gelir, usulü bozmamak için sırasını beklemek isterken önündeki subay veya er “Aman efendim buyurun,” der yerini verir, yahut önündekileri dürterek “Yahu ayıptır, yol verin,” diye fısıldayarak yol açmak ister. Veya sıradakiler görmezliğe gelip aldırış etmezlerse, dükkâncı farkına varır “Buyurun beyefendi, ne emrediyorsunuz?” diye ileri alır, istediğini verir. Bundan ötürü gürültü, dedikodu ve sızıltı eksik olmazdı.

Çeşme başında da bu gibi yığılmalar olur, Avrupalılar sıra usulüne uyarlardı. Sıra yüzünden bizim askerlerle Avrupalı askerler arasında kavga çıktı. Bizimkiler ellerindeki kapları ve ele geçirdikleri şeylerle karşılık vermeye kalkıştıklarından Avrupalılar suç işlemiş olmamak için geri çekilmiş, şikâyetlerini resmi yoldan yaparak bir fenalığın önüne geçmişlerdi.

Haysiyet Divanı

Bizimkiler daha esaretin ilk zamanlarında trendeyken kanun kuvetiyle, zorla gösterdikleri itaat ve saygıyı kaldırdılar. “Esarete rütbe beye uyarak itaat edilmez. Çünkü rütbe memlekette kaldı. Hepimiz

esiriz, hepimiz esirlik usul ve kanununa bağlıyız. Hepimizin hürriyet hakkı yoktur.” dediler ve trende iyi yerleri kaptılar. Her hususta ileri giderek üstsubayları güç duruma soktular. Üstsubaylara yalnız kendi maiyetlerindeki subaylar saygı ve yardımda kusur etmediler. Eğer Krasnoyarsk garnizonunda Avrupalılarla bir arada olmayıp kendi kendimize kalsaydık birbirimizi yer, kim bilir daha ne kusurlar işlerdik. Avrupalıların birbirlerine karşı davranışları memleketlerindeki gibiydi. Disiplin, düzen ve kanunları aynen uyguluyorlardı. Biz de ister istemez onlardan ders alıyorduk. Rusların küçük ve büyük rütbeli subaylara ödedikleri maaşlardaki farklılıklar, iskân hususundaki farklı muameleleri bizimkileri geç uyandırmıştı.

Avrupalı subaylar arasında askerlik şeref ve haysiyetine uymayan davranışlar çoğalınca en kıdemli ve yüksek rütbeli subay, küçük rütbelileri kolayca denetleyebilmek için diğer amirlerle birlikte bir “Haysiyet Divanı” kurmuştu. İşte bu Divan sayesinde bir dereceye kadar kötülüklerin önüne geçilmiştir. Haysiyet Divanı başkanı da ben olmuşum. Divanımızı ilgilendiren hususlarda bir iş havale edildiği zaman olayı iyice araştırır, soruşturur, tespit ettiklerimi Türk grubunun komutanı olan 29’uncu Fırka Komutanı Arif Bey’e bir evrakla intikal ettirirdim.

Bolşevikliğin Ortaya Çıkışı

Bir yıldan az süren Kerenski Hükümeti zamanında esirlere karşı olan sıkı davranışlar biraz gevşemiş, tek tük firarlar da başlamıştı. Kıtık yüzünden yiyecekler azalmış, at kafası, kaşo, patates ve kara ekmek dışında bir şey bulamaz olmuştuk. Bu sıralarda Nikola parası dedikleri kâğıt paralar da ortadan kalktı. Vurguncular, “eski paranın karşılığı olarak altın para vardır. Bunlar değerden düşmez, yahut sonradan yine eski değerini bulur” düşüncesiyle bu paraları toplayıp saklamaya başlamışlardı. Kerenski Hükümeti büsbütün ortadan kalktıktan sonra her tarafta Bolşevikler hükümet yönetimini ele geçirmişlerdi. Bu sırada disiplin ve düzen epey gevşediği için firarlar çoğalmaya, Krasnoyarsk’a gidiş gelişler kolaylaşmaya başladı.

Ordugâh bir imalâthane halini aldı. Avrupalıların sanatkârları yaptıkları el işlerini Krasnoyarsk'ta satar, ihtiyaçlarını temin ederlerdi. Subaylıktan başka bir şey bilmeyenler gittikçe düştü, perişan bir duruma geldiler. Bana, hangi sanat (zenâat) olursa olsun "altın bilezik" değeri taşır düşüncesi geldi.

Bizimkiler de yaprak tütün alıp havanda kıyarak sattılar. Bununla da rahat etmeye başladılar.

Tuhaf Bir Değiş Tokuş

Topçu Binbaşısı Zileli Ahmet Bey Krasnoyarsk'ta tütün satar-ken kasap dükkânına uğramış, et almak istemiş. Rusça bilmediği için koltuğundaki tütünü göstererek eti işaret etmiş. Değiştirmek için yalnız "Mojna" (Mümkün olur mu?) demiş. Kasap da "Mojna, mojna!" (Mümkün mümkün) cevabını vermiş. Ahmet Bey bu etin at eti olup olmadığını anlamak istemiş. Ancak bunu soracak kadar Rusçası yok. Ne yapsın, at gibi kişnemeye başlamış. Kasap buna karşılık "Nyet, nyet" (Hayır, hayır) demiş. O da sığır gibi böğürerek etin sığır eti olduğunu anlatmak istemiş. Ahmet Bey'in şüphesi ortadan kalkınca değiş tokuş gerçekleşmiş. Ahmet Bey bu alış veriş bize anlatınca epeyce gülmüştük.

Çuval ile Süt Satmak

Kışın köylüler ineklerden sağdıkları sütü kaplara doldurup dondurduktan sonra, kaplardan çıkarıp soğuk bir yerde saklarlar, satacakları zaman parçalayıp çuvallara doldurur öyle satarlar. Bu sütlerin kaymağı alınmadığı için yoğurtları da nefis olurdu.

Avrupalılar ve Ruslar yoğurt yapmayı bilmezlerdi. Bir defasın- da Doktor Lange'ye ikram ettiğim süzme yoğurt doktorun çok hoşuna gitmişti.

Bolşeviklik döneminde 10 rublelik bir mal 200-300 rubleye yükseldi. Buna karşılık maaşları artırmadılar. Sefalet, perişanlık dayatılmaz hale geldi. Kızılhaç gibi yardım cemiyetleri imdada yetişmeseydi iâşe durumu çekilmez olurdu. Avrupalılar ailelerinden de

az çok yardım görüyorlardı. Bizimkiler sızlanıyor, hükümetimizden ve Tatarların yardım kuruluşlarından yardım alınması için grup kumandanı üzerinde baskı kuruyorlardı. Durumu Kızılhaç Cemiyeti yetkilileri aracılığıyla dile getirdikse de bir faydası olmadı. Benim gibi iktisat kaidelerine uyanlar bu acı günlerde çok sıkıntı çekmediler.

Bu sıralarda hangi nedenle olduğunu anlayamadığım bir ziyafete konduk. Grup amiri, benim felâket arkadaşım Nuri Bey ile Krasnoyarsk hocasının davetinde bulunduk.

Kaymakam Teke Safvet, Nuri Bey ve ben şehre izinli gitmiştik. Bu esnada hocayı da ziyaret ettik. Çar zamanında Tatarlar korkularından bizimle temas edemezlerdi. Şimdi hürriyet olduğu için korkuları kalmamıştı. Hoca bize bir ördek yedirdi. Suyundan da bir çorba içirdi. Bunlar hayatımda en lezzetli gelen yemeklerden idi. Hoca kızarmış bir ördek de bizim Arif Bey'e gönderdi. Bunu az kaldı kapıdaki *saldat*'lara [asker] kaptırıyorduk. Yoklama sırasında ördeği aldılarsa da Teke Safvet'in cesareti sayesinde kurtarabildik.

Bolşeviklikle birlikte Rusya'da kargaşalık eksik olmadı. Kerenski boğuşmaları bitti yerine Kolçak, Denikin, Vrangeli olayları başlamak üzereydi ki Brest Litovsk Antlaşması Almanlar, Ruslar ve bizimkiler arasında imzalandı. Bu antlaşma esirlere vatanlarına kavuşma ümidini vermiş, kaçarken yakalanma korkusunu kaldırmıştı. Bundan ötürü medeni cesaretine güvenenler Avrupa yolu ile vatanlarına gitmeye başladılar.

Bu sırada her şey karmakarışık olduğundan trenlerdeki mevki farkı kalkmış, hep üçüncü mevki vagonlarından oluşan trenler işlemeye başlamıştı. Pasaport soran kalmamış, yahut pasaport sormak hürriyete uygun bir davranış olmadığı için arayıp sormayı resmen kaldırmışlardı. Rusya'nın bilhassa Avrupa kısmında açlık şiddetle hüküm sürdüğünden ancak parası olan gidebiliyordu. Parasızlar da her ne olursa olsun esaret hayatından bir an önce kurtulmak için her tehlikeyi göze alıyor, kendilerini bir maceraya atıyorlardı. Bu gibilerin işi şansa kaldığından ya kolaylıkla muratlarına eriyor, yahut çok sıkıntı çekiyorlardı.

Bu dönemde Kızılhaç Cemiyeti faaliyetlerini daha çok artırmıştı. Hatta Macar asilzadelerinden bir kadın, bir tren dolusu elbise çama-

şır ve ayakkabı ile epeyce miktar parayı ordugâhlara uğrayarak muhtaç erlere dağıtmak gibi oldukça zor bir işi yerine getirmişti. Bu kadın bizim garnizona da geldi. Bütün esir pavyonlarını gezdi, esirlerin isteklerini dinledi, ihtiyaçlarını tespit etti, yardıma muhtaç olanların adlarını yazdı. Rus Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunup esirlerden yana birçok haklar kopardı. Eşya ve para dağıtarak esirlerin yüzünü güldürdü ki bu görevi her erkek yapamaz.

Almanya'da bütün işleri kadınlar görür. Bizim şehirli kadınlarımız hükümete külfettirler. Hükümet harp dolayısıyla sıkıntı ve zorluklarla pençeleşir, ağaçtan adam ararken kadınlarımız iş yapmak şöyle dursun, hükümete yük olmuşlardır.

Kızılhaç Cemiyeti doktorları garnizonları dolaşüyor, esirlere kolaylık gösterilmesine çalışıyor, onların kendi başlarına yollara düşerek perişan olmalarını engellemek, toptan sevklerini sağlamak için uğraşıp duruyorlardı. Moskova'da, esirlerin düzenli sevkleri için Alman, Avusturya, Macar ve Türk esir sevk komisyonları da faaliyetliydi. Bizim Esir Komisyonu Başkanı, Sultan Reşat'ın yaverlerinden Remzi Paşa şöyle bir tamim göndermişti:

“Esirler düzenli bir program dahilinde sevk edileceklerdir. Rus Avrupası'nda kıtlık vardır. Teker teker dönüş tehlikelidir. Herkes sırasını beklemelidir.”

Esaretin bu dönemi sevinç ve bekleme dönemi idi. Gerçi Amerika'nın harbe girişi düşmanlarımızın gücünü artırmıştı. Ama Rus ordusunun muharebe dışı kalışı, Sırbistan ve Romanya hükümetlerinin yok oluşları da hesaba katılmalıydı. Harp her iki tarafı da yıpratmıştı.

Sibirya'dan Batum'a

Vatana Dönüş Hazırlığı

Kızılhaç doktorları uğraşa uğraşa nihayet Rus Bolşevik Hükümeti'nden, harp malûlü olanların ilk kafilede ayrılmasına izin kopardı. Hemen sakatların malûliyetlerini gösterir bir cetvel hazırlandı. Her ordugâhtan 1000 kişilik bir harp malûlü kafilesinin ayrılması kararlaştırılmıştı. Krasnoyarsk ordugâhından da her milletin mevcudu nispetinde esir ayrılacaktı. Bunlar ilk esir olanlardan, yaşlılardan, yüksek rütbelilerden ve doktorların kendileri için bir hastalık uydurduğu kişilerden seçileceklerdi. Bu nedenle 200 Alman, 200 Türk, 600 Avusturyalı ve Macarlardan oluşan 1000 kişinin listesi hasta ve malûl adıyla Ruslara verildi. Türk esirlerin muayenesini de Türk doktorları yaptı, bana da Chute de Rectume raporu verdiler.

Gitme Hazırlığı

Avusturyalılar bu işte büyük bir hüner gösterdiler. Bizden ve Almanlardan gidecek subayların künyelerini aldılar. Kimlerin kaç numaralı vagona bineceklerini tespit etti ve bize listesini verdiler. Rus Avrupası'ndaki kıtlığı göz önüne alarak ve kaç günde sınırlarımıza varılacağını inceden inceye düşünerek erzak hazırladılar. Her gün düzenli yemek yedirmek için mutfak vagonu, aşçı ve erzak vagonları, eczane ve tıp aletleri vagonu, doktorlar vagonu olmak üzere toplam 44 vagon, bir de beş kişilik Rus Bolşevik muhafızları için ayrılmış vagon, bir tren meydana getirildi. Bu işler için Avusturya karargâhı 15 gün çalıştı. Öyle mükemmel bir hazır-

lık yapılmıştı ki, dört günlük kontrolden sonra hiçbir şeyin eksik bırakılmadığı anlaşılmıştı.

Yola Çıkış

Kuyuya düşüp de ölümünü beklemekten başka çare bulamayan ümitsiz bir insan, mucize kabilinden kurtarıldığı vakit ne kadar sevinirse öyle bir sevinçle ordugâhın kapısından adımız okunarak dışarı çıktık. Kağan arkadaşlara “Allah’a ısmarladık, merak etmeyin inşallah yakında siz de bu saadete kavuşursunuz!” dedik. Onlar da “Size uğurlar olsun. Şüphesiz yakında biz de bu saadeti tadacağız. Vatana vatandaşlara çok selam!” cevabını verdiler. Bu sırada Zileli Ahmet Bey “Cuma günü yola çıkmayı iyi saymazlar. Allah hakkımızda hayırlısını nasip etsin!” sözünü sarf etti. Gönlümüze hüznün çöktüyse de Allah’a dua ve niyaz ederek şehrin yolunu tuttuk. Nihayet istasyona gelerek vagonlarımıza yerleştik.

Vagonların hepsinde Kızılhaç vardı, emir ve komuta doktorların elindeydi. Tren hareket edeceği zaman hepimiz öyle sevindik ki, yüzümüzden, gözümüzden, elimizden, ayağımızdan, sözün kisası her uzvumuzdan sevinç fışkırıyordu. Birbirimizi tebrik ettik. “Uğurlar olsun! Allah bir daha böyle bir felâket göstermesin!” gibi niyazlarda bulunduk. Hareket esnasında meydana gelen sarsıntılarla karşımızdakilerin aldıkları tuhaf durumlara katıla katıla gülüyorduk. Sık ormanları seyrederek durmadan yol alıyorduk. İstasyonlarda ihtiyacı olanlar trenden iniyor, ya bir şeyler satın alıyor ya da demliğini kaynar su ile doldurarak çay demliyordu. Böylece gamsız, keder-siz gidiyorduk.

Ne yazık ki bu mesut günlerin sayısı pek az oldu.

Tevkif Olunmamız

1334 [1918] Mayıs’ının son günlerinden bir gün öğleden önce Novasibirskistasyonuna varmadan durak yerinde birkaç el silah sesi geldi. Pencereden dışarı baktık. Makineli tüfekleri yerleştirmek üzere birkaç er telaşlı telaşlı tüfekleri götürüyor. Ötede beride yere yatmış ve koşmakta olan avcılar göründü. Hepimizde hoşafın yağ ke-

sildi. Birkaç dakika devam eden ateş seslerinden sonra kollarında Kızılhaç işareti olan Avusturyalı doktorlar gözüktü, vagonlara gelecek kimsenin dışarı çıkmamasını tembih ettiler. Bu şüpheli ve korkunç süre bir saat kadar sürdü. Sonunda mesele anlaşıldı.

Sibirya'nın Çeklerin Eline Geçmesi

Daha Çar Hükümeti devrilmeden önce istiklâl sevdasında olan Çeklerin 70.000 kişilik orduları, Avusturya Hükümeti'ne ihanet ederek bütün ordu komutanları, subayları, askerleri, silah ve mühimmatları ile birlikte Rus ordusuna geçmişler, Rus ordusu ile birlikte Alman ve Avusturya ordularına karşı savaşmışlardı. Rus ordusunun dağılması ve Brest Litovsk Antlaşması'nın imzalanması sonrası Almanlar Çek ordusunun da teslim edilmesini ileri sürmüş, Bolşevikler, devrimin yol açtığı karışıklık döneminde bunlara söz geçiremediklerini söylemişlerdi. Çekler ise teslim olmak şöyle dursun "Biz Alman ve Avusturyalılarla harp edeceğiz. İngiliz ve Fransızlarla beraberiz," demiş ve silahla karşılık verdiklerinden ister istemez teklif değiştirilmiş.

Ruslar, "Biz Almanya, Avusturya ve müttefikleriyle sulh yaptığımız için bizim mülkümüzde harp edemezsiniz. Başka yerde harp edin. Bizim yurdumuzu terk edin!" demişler. Çekler "Pekâlâ, bize izin verin, Sibiryâ, Vladivostok, Büyük Okyanus, Amerika üzerinden Avrupa'ya, Fransa'ya gidip Almanlarla harp edelim," diye bir teklifte bulunmuşlar. Bu teklife Almanlar da muvafakat etmişler. Çünkü Çek ordusunun muharebeye girmesi aşağı yukarı bir yıllık bir zaman ister ki o zamana kadar da muharebe sona erer diye düşünmüşler.

Çeklere gelince orduyu sevk için tertibat almış, piyade, topçu, süvari, muharebe ve istihkâm birlikleri ile her silahtan oluşan katarlarını yola çıkarmışlar. İlk kfile Vladivostok'a, diğer kfileler de büyük şehirlerin istasyonlarına gelince her tren komutanına bulunduğu, şehri zapt etmesi, hükümeti ele geçirmesi ve Bolşevikleri tutuklayıp hapsedmesi emri verilmiş. Böylelikle bir günde bütün Sibiryâ Çeklerin idaresi altına girmişti. Bizleri tutuklamak için yapılan patırdı da bugüne rastlamıştı. Çekler bu suretle Bolşeviklerin başına

çorap örerken, Bolşevikler de Çeklerin bu planlarından habersiz teşkilatlanmakla uğraşmaktaydılar. Çeklerin her sınıftan askerlerle oluşturduğu bir tren meydana getirmesi Bolşevikleri gafil avlamıştı. Kasabaları, halkı idare eden hükümetler ise kimseye söz geçiremiyor, herkes bildiğini okuyor, büyük bir keşmekeş hüküm sürüyordu. Her yerde sözü geçer bir baş henüz ortaya çıkmamıştı. Bu yüzden disiplinli ve düzenli Çek ordusu kolaylıkla, hiçbir direnme görmeden bütün Sibirya'yı ele geçirmişti. Çekler Sibirya'ya hâkimken bizim taraf Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918)'ni imzalayarak mağlubiyeti kabullenmiş, Çeklerden de bir er bile Vladivostok'tan ileriye gidememişti.

Çeklerin Amerika'dan Avrupa'ya geçip harp edeceğiz demeleri Rusları ve Almanları aldatmaktan ibaretti. Çünkü bu kadar büyük bir kuvvetin okyanusu geçmesi mümkün değildi. Bunu Almanların bilmeleri gerekiyordu. Şüphesiz biliyor da bilmemezlikten geliyorlardı. Başka türlü bir iş tutmaya yer ve zaman uygun değildi. Bizim trenin durdurulduğu günkü 5 Mayıs 1918 çatışması da şu sebepten ileri gelmiş:

Çekler Novonikolevski'yi zapt ettikten sonra bizim trenin oradan geçmesi gerekmiş. Çekler "Gidemezsiniz!" demişler. Bizim hiçbir şeyden haberi olmayan muhafızlar ise "Gideceğiz. Bunlar malûldürler. Hükümetler anlaşmışlar ve malûller yola çıkarılmıştır," diye ısrar etmişler. Sonunda ilk tüfeği bizim muhafızlar patlatmışlarsa da kendilerinden birisi ölmüş veya yaralanmış. Öbürleri de karşılarında bir Çek makineli tüfeğini görünce ister istemez boyun eğmişler.

O gün akşama kadar orada kaldıktan sonra kim bilir bizim Avusturyalı doktorlar nasıl bir dil kullanmışlar ki bunları kandırıp treni hareket ettirmişlerdi. Bunun üzerine hayal kırıklığımız dağılmış, yüzümüz gülmeye ve yeniden neşelenmeye başlamıştık. Bu sevinçle bir gece daha yol aldık. Ertesi sabah güneş doğduktan sonra Tihomirova adlı küçük bir köy istasyonunda yeniden tutuklandık. Bu istasyon yakınında büyük, akıntısı belli olmayan bir su arı vardı. İki metre genişliğinde, fakat pek derindi. Burada suyun içinde ağaçtan yapılmış kafesler ve içinde canlı balıklar gördük. Meğer bu kafesler birer balıkçı dükkanı işi görüyor, isteyenlere bu kafeslerden canlı balık satıyorlarmış.

Burada nefis tereyağı ve yumurta da bol ve ucuzdu. Novonikolayevski'de güzel beyaz ekmeğe de kavuşmuştuk. Bunlardan faydalanarak burada kaldığımız dört gün süresince çökmüş vücutlarımızı biraz canlandırdık.

Tutuklandığımızın ikinci günü Çeklerin idaresine geçen Ruslar sahra tuvaletleri yapmaya başladılar. "Eyvah! Karın ortasında kim bilir daha ne kadar kalacağız?" diye yeniden telaş başladıysa da "Biz malûl bulunuyoruz. Mutlaka bizi durdurmaz gönderirler," diye de ümitleniyorduk.

Dört gün sonra trenimizin tekrar gerisin geriye hareket ettirilmesi bizi yine ümitsizliğe düşürdü. Herkesin yüzünden bir sinek düşse kırk parça olurdu. Trenimiz Novosibirski yahut Novonikolayevski'den sonra bizi doğuya doğru değil kuzeye, Tomsk'a götürdü.

Tomsk

Obi nehrinin büyük bir kolu yakınında, Krasnoyarsk'tan daha eski ve düzenli, mamur bir şehirdi. Krasnoyarsk gibi düz bir arazide değil, inişli yokuşlu bir yerde kurulmuş, birçok değişikliklere uğramış, yolları ve caddeleri yeniden düzenlenmişti. Buna rağmen geniş fakat dolambaçlı caddeleri yine pek çoktu. Burada ve diğer Rus şehirlerinde tramvay yoktu. Uzaktan, bir tepeye yakın yerde göze çarpan 5-6 tane büyük ve düzgün binaların ne olduğunu sorduk. Rusya'da yedi, yahut dokuz üniversiteden biri olduğunu söylediler.

Burada yaya kaldırımları kalastan yapılmış ve en az iki metre genişlikteydi. Şehrin etrafında büyük kayın ormanları vardı. Şehrin ancak bir kilometre kadar uzağında, Obi Nehri'ne karışan, berrak ve şirin yataklı bir çay, çağlayanlar oluşturarak çağıl çağıl akıyordu. Ormanlarda çilek bile bulunuyordu.

Ağaçlar arasında, Rus subaylarına ait güzel köşkler göze çarpıyordu. Krasnoyarsk'ta olduğu gibi burada da istihkâm bahçesinde her türlü ağaç ve dikenli tellerden engeller vardı. Kışlaları hep bir araya değil, şehrin çeşitli yerlerine, kenarlarına grup grup dağıtmışlardı. Bunların bir kısmı Krasnoyarsk'ta olduğu gibi tuğladan yapılmış, yeni, düzgün binalar olarak uzaktan göze çarpıyordu. Burada da evlerin büyük bir kısmı ahşaptan ve iki katlıydılar.

Trende Kalmamız

174

Trenimiz Tomsk'a geldiği zaman bizi hemen kışlalara yerleştirmediler. On gün kadar istasyonun bir kenarında, trende bıraktılar. Trenimiz bize gereken kaynar çay suyu veriyordu. Buna rağmen herkes vagonunun karşısında ocaklar yaptı, satıcıların getirdikleri tereyağı, yumurta, et ve saire alarak yemekler yaptılar. Yemek pişirmek külfetine katlanamayanlar da trenin büfesinden ucuz yiyecekler aldılar.

Ara sıra bir de bakardık ki tren hareket etti. Dışardakiler, dışarda yemek pişirenler, yahut çamaşır yıkayanlar, eşyalarını ve kap kacaklarını kaptıkları gibi soluğu trende alırlardı. Tabiidir ki ufak tefek kaybımız olurduysa da yeniden vatana sevk ediliyoruz diye sevinirdik. Trenin birkaç dakika gittikten sonra durması tekrar sevincimizi bozardı. Bu durum her gün tekrar ettiği için artık telaşa kapılmaz, boş yere zarar ve ziyana girmezdik. Fakat bir defa trenin uzun yol yapıp, uzaklara gitmesi hem zarar görülmesine, hem de zahmet çekilmesine neden olmuştu.

On gün sonra bizleri trenden çıkardılar. Şehrin güneydoğusundaki ahşap pavyonlara yerleştirildik. Burada Türklere başka Alman ve Avusturya subayları da olduğu halde bir asker koğuşuna yerleştirdiler. İki katlı ranzalara yerleştik. Eşyamızı baş tarafımıza koyduk. Raflara çakılmış çivilerden de yararlandık.

Esaret hayatımız yeniden başladı. İaşe zorluğu daha da şiddetlendi. Kara ekmek yerine yulaf ekmeği verdiler. Satıcılar semtimize uğramaz oldular. Dükkân mükkân da açamadık. Rusların resmen açtıkları bakkal ve kasap dükkânı ile aşçıdan alışveriş yapmak zorunda kaldık. Krasnoyarsk'taki düzen yoktu. Pavyonlarda, köşelerde mantarlar bitmişti. Kaldığımız yer son derece rutubetli ve loş bir yer olduğu için hastalarımız da çoğalmaya başladı. Merak ve endişemiz arttıkça arttı.

Avusturyalı Doktorların Gayreti

İş yine Avusturyalı doktorların himmetlerine kaldı. Adamlar yine at sineği durumuna girdiler. Şehirdeki Naçalniğe (komutana) sözleri geçen meslektaşları Çek ve Rus doktorlarına başvurdular.

Gitti geldiler, en sonunda bizleri sağlık muayenesinden geçirmeye razı ettiler. Rus ve ek doktorlardan kurulu bir sağlık heyeti bizi yeneden muayeneden geçirdi. İlk önce gerçekten sakat ve mall olanları heyete gösterdiler. Doktorlar 700'den fazla sakat ve mall görünce durumun gerçekliğine inanmaya başladılar. Geri kalanları da üstünkörü muayene ettiler. Çünkü bu arada ben muayeneye gidip "Chute de Rectume" hastalığım var dediğim zaman doktorlar birbirinin yüzüne bakarak bu hastalığın nasıl bir hastalık olduğunu anlamadıklarını hissettirdiler. Onlara durumumu muayenem sırasında vaktiyle benim yanımda bulunan bizim doktor anlattı. Doktorumuzun sözüne inanarak soyundurup muayene etmediler.

Muayene sonucunda ek ve Rus sağlık heyeti de bizim kafilenin gerçekten harp mall olduğunu tasdik ettiler. Defterler en st makamlara gönderilerek sevkimize izin verilmesini beklememiz gerekti.

Tomsk'ta Hayat

Burada Krasnoyarsk'tan daha çok Tatar vardı. Tatarlar, Bolşeviklerin karşısında oldukları ve Menşevik denilen, eklerle iş birliği eden Rusların taraftarı oldukları için bu yeni hükümet katında itibarları yolunda idi.

İşte bu Tatarlar, esirler arasında Osmanlı Türkleri'nin de olduğunu öğrenince Ruslar nezdinde teşebbüste bulunarak bizim bir dereceye kadar serbest bırakılmamıza yardım ettiler. Bizim sayemizde Avrupalılar da aynı imtiyazı elde ettiler. Öğleden sonraları dışarı ık-maya izin verdiler. İsteyen şehre ihtiyaçlarını karşılamaya gider, isteyen yakındaki aya gider banyo alır, ormanlarda dolaşır, vakit geçirirdi. İşte bu zamanlarda ormanda ilek toplar yerdik.

Tatarların Bize Gösterdikleri Sempatı

Buharayef adlı bir Tatar Hicaz'a giderken İstanbul'da Halife'nin Cuma merasiminde bulunmuş. Abdülhamid'in hacılara iyi davranması ve vapur tahsisi, halife olması, İstanbul'un tabii güzelliği, muhteşem camileri İşlam âlemine bizleri sevdirmiş. Bu yüzden Buharayef

bizleri sık sık ziyaret eder, ailesi, oğlu, kızı bize bir akraba gibi şefkat ve sevgi gösterirlerdi. Oğlu ve kızı bizim genç subayları alır, gezdirir, evlerine, mağazalarına götürürlerdi. Bu adam kürk tüccarı idi. Birkaç defa ben de mağazasına gittim. Çarşıya giden mutlaka bu zatın mağazasına uğardı.

Araya Ramazan girdi. Gerek Buharayef, gerek diğer Tatarlar teker teker arkadaşları iftara götürdükler gibi, Ramazan Bayramı akşamı 200 kadar Türk esirini 24 saat için götürmüş, evlere misafir dağıtmışlardı. Bunlar Rusların izniyle oluyordu.

Zenginlerden birisine ben, Yarbay Teke Safvet ve Nuri beyler misafir gitmiştik. Çok mükellef iftar ziyafetinden sonra büyük leğen dolusu, buz gibi soğuk, kardan ak, süt gibi bir içki ortaya koydular. Ev sahibi kımız olduğunu söyleyerek bardaklarımızı doldurdu. Kemali afiyetle bardakları kafamıza diktik. Güzel bir ayran içtiğimiz sandık. Üçer büyük bardak içtikten sonra biranın verdiği neşeye benzer hafif bir uyuşukluk hissettim.

Kımız

Türk içkisi olan kımız kısırak sütünden yapıp veremlilere ve nekahet dönemindeki zayıf hastalara çok yaradığı için Ruslar hastahanelerde bunu çok sarf ederlermiş. Bizim esir erlerden biri nasıl olmuşsa epey zaman önce kımız yapıp satan bir Tatarın yanına girdiği için kısıraktan sütü nasıl sağdığını anlatmıştı. Bu erin söylediğine göre en huysuz kısırağın bile sırtına bir değnek konduğu zaman hayvan kuzu gibi olurmuş. Kımızın kısırak sütünün ekşitilmesinden yapıldığını bu er söylemişti.

Gelelim yine misafirlik bahsine: Akşam, yatsı namazını kıldıktan sonra hazırlanmış olan pek temiz ve zengin yer yataklarının bulunduğu odaya geçtik. Ev sahibi antrede bir kapıyı açtı ve elektrik düğmesini çevirerek tuvaleti gösterdi. "Geceler hayrolsun," diyerek ayrıldı. Elektrikle aydınlanmayı ilk defa bu evde gördüm. Ev sahibi gittikten sonra düğmeyi çevirerek içeri girdim. Çıkarken düğmeyi acaba sağa mı, sola mı çevirecektim diye tereddüt ettim. Baktım ki ne tarafa çevrilirse çevrilsin sönüyor. Bereket versin üstümüz başımız temiz, bit denilen pis, iğrenç nesne yoktu.

Tatlı bir uyku çektikten sonra kahvaltı ettik. Ev sahibi izin alarak mezarlık ziyaretine gitti. Meğer bayram namazından sonra bütün Tatarlar bir farzı yerine getirir gibi mezarlık ziyaretine giderlermiş. Hatta bazı arkadaşlarımız da birlikte gitmişler.

Öğle ile kuşluk arasında baktım bizim şef Arif Bey ve başka üst-subaylarımız ev sahipleriyle birlikte bizim bulunduğumuz eve geldiler. 20-30 kişilik bir sofraya hazırlanmıştı. Mükemmel ve mükellef olan bu ziyafetten sonra hep beraber kalktık bayram gezisine çıktık. Bulunduğumuz semt Tatar mahallesi imiş. Kapıların önlerinde kadın erkek “rahmedin” diye evlerine davet ediyorlardı. İçeri girdikten sonra her çeşit pasta, kurabiye, reçel, bal gibi yiyeceklerle donatılmış bir odaya yahut salona götürüyor, doğrucu masanın başına oturtuyorlar.^(*) İstedikimiz kadar yiyip ayrılıyor. Ne kadar çok yesek o kadar memnun oluyor, yemedikimiz zaman da üzülüyorlardı. Üç dört evde bir şeyler yedik. Öbür evlere uğradıksa da özür dileyerek artık bir şeyler yiyemedik, bayram ziyareti yaparak ayrıldık.

Bayram ziyaretlerimiz ikindiye kadar sürdü. Yeniden bizim ev sahibinin evine gelerek bay ve bayanlara teşekkür ettik. 99 taneli tespihimi ev sahibine armağan olarak verdikten sonra veda ettik.

Bir Milyonerin Sarayı

Bayram ziyareti sırasında muhteşem ve terk edilmiş bir bina gösterdiler. Burası Tatarlardan bir milyonerin eviymiş. Harp çıktığında Rus ordusuna 40.000 at hediye ettiği halde Bolşevikler bütün malını mülkünü elinden almışlar. Çoluk çocuğunun akıbeti bilinmiyor.

Kapılar açık olduğu için binanın içini dışını gezdik. Çok süslü ve yaldızlar içindeydi. Ancak koridorlar dar ve boşluklar çok olduğu için mimarisini beğenmedim.

(*) Tatarlarda ve Azerilerde bu alışkanlık halen sürüyor. 1990'da Şeki'de, 1996'da da Batı Sibirya'da İrtiş Nehri üzerinde bulunan Kayışgöl adasındaki Tatar köyünde yukarıda anlatılan davetlere benzer davetlerde de biz bulunmuştuk. (S.Ö.)

Tatarlar 100 yıl önce Rus adabımuaşeretini benimsemişler. İçeride ve dışarıda Ruslardan farkları olmadığı gibi, içlerinde de Rusça bilmeyenleri yoktur. Yalnız bayramda kadınlar bizim yanımızda bulunmadılar. Evin içinde de bizden kaçmadılar. Öyle sanıyorum ki bize hizmet olsun diye yaptılar.

Tatarlar yazın şapkalarının, kışın da kalpaklarının altında siyah, güzel, kısa kenarlı bir takke örterler. Resmi bir daireye veya bir Rusun yanına girdikleri zaman şapkalarını açarlar, takkeleri başlarında kalır. Ruslar buna ses çıkarmaz, bu görüntüyü hakaret saymazlar.

Bizim gençler Tatar gençleri ve genç kızlarıyla çok defa sinema, tiyatro ve balolara birlikte gittiler. Tatarlar, kızları ve delikanlıları, bizim genç subaylarla gezerken gurur duyarlardı. Tatarlar adabımuaşeret kaidelerini kabul ettiklerinden mi, yoksa psikolojik nedenlerle mi nedendir Türkistanlı Türkler gibi yalın ve korkak degillerdir. Ruslara da hiçbir haklarını gasp ettirmezler.

Tatarlarda Din ve Ahlâk

Diyebilirim ki Tatarlar, Türk, Kürt, Arap, Fars, Afgan, Çin ve Hint Müslümanları içinde en koyu Müslümandırlar. Tatarların bu derece dini katılıklarını gören Süvari Binbaşı Arap Osman Bey “Aşk olsun Tatarlara! Şu kadar yüzyıldan beri Rus boyunduruğu altında yaşadıkları halde bizden çok dindardırlar. Üç dört yıldır esir olduk, hemen hemen dinden çıkar gibi olduk. Allah göstermesin birkaç yıl daha kalsak hiçbirimizde ne din kalır, ne iman!” demişti.

Acaba bu neden böyleydi? Ben bunu en çok hocaların itibarda olmalarına, din hükümlerinden çok Rus kanunlarına bağlılıklarına, halkın taklit iman taşımasına, aydınların kendilerine “kâfir” denmesinden korkmalarına bağlamıştım.

Çünkü hocalar itibarlarını kaybetmemek için halkı dine teşvik etmekte aşırı gayret gösteriyorlardı. Ancak Kazan, Ufa gibi yüksek din tahsiline kaynak olan şehirlerin medreselerinden yetişen araştırmacı, sorgucu din adamlarının din hükümlerinde müsamahakâr davranmış olmaları akla gelebilir. Delili de Tatarların Avrupa adabımuaşeretini

aşeretini benimseyerek balolar, danslar ve tiyatroları günah saymalarındır. Din adamları bizde olduğu gibi her işe burunlarını sokmaz, medeni gelişmeleri engellemezler.

Çok yakın zamana kadar İstanbul, Hilafet Merkezi olmasına ve burada birçok medrese bulunmasına rağmen Osmanlı'da muhakak ulema (araştıran, soruşturan din bilgini) yetişmemiş, bizimkiler 500-1000 yıl önce yetişen ulemanın bıraktıkları eserleri anlamaya çalışmış, bunların çizdikleri daireden çıkamamışlardır. Çünkü ulemeden birisi bu daireden çıkacak olsa, öbür softalar sözle ve kalemle hücumla kalkarlar, zavallıyı kâfirlikle suçlayarak sustururlardı. Tatarlarda bu yoktur. İstedikleri gibi tartışır, birçok gerçeği ortaya çıkarırlar.

Ahlâk bakımından Tatarlar üstündürler. Köylerde olsun, şehirlerde olsun belirli zamanlarda toplanıp halkın işlerini görür, Ruslar nezdinde teşebbüste bulunurlar. Cemaatlerin yardım sandıkları vardır. Yardıma muhtaç olana yardım ederler. Bu gibi durumlarda iş birliği elbette ki seciye yüksekliğini gösterir. Tatarlarda aldatma ve yalancılık çok azdır. Gerçek olan şudur ki, Tatarlar İslâm âlemi içinde üstün ahlâka sahiptirler. Tatarlardan bu iyilikleri gördüğümüz için bunları methediyorum sanılmasın. Türklerden sırası gelince yazacağım gibi Tatarlardan kat kat fazla iyilik görmüşüzdür.

Olumsuz Cevap

Rus ve Çek sihiye heyetinin onayladığı harp malûlü olduğumuza ait defterlere yüksek makamların olumsuz cevap verdikleri haberi yayılınca umudumuz kesildi. Vatana kavuşmak için kaçırmaktan başka çare kalmadığı anlaşıldı. Ümitsizlik içinde ne yapacağımızı düşünürken Avrupalılar yeni bir teşebbüsten geri durmadılar. Ruslara “Bizi burada rutubetli yerlerde öldüreceksiniz. Yavaş yavaş öldürmektense hepimizi kurşuna dizin kurtulalım. Öldürmeyecekseniz harp malûlü olduğumuz için insanca davranıp vatanımıza gönderin. Biz de yeniden harbe girecek güç yoktur. Bu insanlığı göstermeseniz bari yeniden Krasnoyarsk’a geri gönderin.” diye istek ve iddiada bulundular.

Ruslar esirlerin bu iddialarını üst makamlara yazdılar. Sonunda

Krasnoyarsk'a sevkimiz emri geldi. Böylece haziran, temmuz, ağustos aylarında üç aylık bir süreyle Tomsk'ta kalmış olduk.

Tatarların Cenazelerine Karşı Davranışları

Tatarlar mezarlıkta bir cenaze damı yaptırmışlar. Cenaze kimin olursa olsun önce buraya götürülür. Burada hazırlandıktan sonra eş, dost ve akrabaların da katıldıkları merasim yapılır, namaz kılınır, defin işlemi yapılır. Tatarlarda olsun, Türkistan'da olsun imamın telkin verdiğini (dini sözler söylediğini) görmedim. Halbuki bizde cenazenin hazırlanması, kaldırılması, mezarlığa götürülüp gömülmesi hep mesele olmuştur. Sokak ortasında cenaze yıkamak ne acınacak durumdur.

Kaçma Hazırlıkları

1918 yılı Eylülünde büyük bir ümitsizlik içinde yeniden Krasnoyarsk'a getirilip içeri tıkıldığımız zaman bütün orduğâh âdeta matem havasına büründü. Kimsenin yüzü gülmüyordu. Herkes kendini düşünüyordu. Yiyecek darlığından zayıf düşenler ve hastalananlar olmuş, ölenler çoğalmaya başlamıştı. Bu arada Gönülbeyazlar'dan Binbaşı Bilal Bey de ölmüştü.

Mekke Şerifi Hüseyin'in düşman tarafına geçmesi ile başlayan Arap ihtilâli, esir Arap subaylarını canlandırdı. Bunlar Ruslara "Biz de sizlerdeniz. Bizlere esir muamelesi yapmayın," diye iddia edip dilekte bulundular. Yeni hükümet bu iddiayı dinledi ve Arapları serbest bıraktı. Bunlar şehirde serbest dolaşmakla kalmayıp kaçma teşebbüsünde bulunan Osmanlı subaylarını ihbar edip yakalatarak esirlikten esirliğe sürüklenmelerine, genel hapishanelere gönderilmelerine neden oldular. Kurtulmamız için harbi kazanmaktan başka bir ümidimiz kalmamıştı.

Çeklerin, nasıl olmuşsa yolu oraya düşen Sırp askerlerinin sıkı kontrolünde olmamıza, içimizdeki Arapların da aleyhimize casusluk yapmalarına rağmen firarlar her zamankinden daha fazla artmıştı. İşte böyle bir zamanda Miralay Nuri Bey, Binbaşı Sivaslı Rifat Bey, Teğmen Malatyalı Kâzım ve ben günlerce gizli görüşmeler ya-

parak kaçırmaya karar verdik. Para karşılığında bizi kaçırmayı üstlenen bir Kırgız bulduk.

Bu adam aracılığı ile sahte kimlik kartları edindik, bütün eşyamızı sattık, arkadaşlardan da borç para alarak ceplerimize 1000'er Kerenski Rublesi koyduk.

6 Ekim 1918 sabahı güneş doğmadan bir saat önce herkes uyku da iken ordugâhtan dışarı çıktık. Hendeklerden, çukurlardan faydalanarak surdan uzaklaştık. Başımızda Rusların kürklü şapkası, sırtımızda sivil elbise olduğu için esir olduğumuz anlaşılmıyordu. Yalnız kollarımızda "Harp esiri" işareti kalmıştı. Bunları da Yenisey nehri kenarına geldiğimiz zaman kopardık, birer taş bağlayarak suya attık. Bu işi daha önce yapamazdık. Çünkü ordugâh yakınında bu işaret olmaksızın yakalansak cezamızın iki kat olması gerekirdi. İşaretli kolla yakalanırsak sadece ordugâhtan firar cezası görürdük.

İşaretleri de attıktan sonra suçsuzlar gibi nehir kenarı boyunca serbestçe yürüdük. Köprüyü geçtik. *Saldat*lara ve subaylara sıkça rastladık. Acemilik gösterip sakınarak, korkak davranarak yürümüyor, *saldat* ve subayların yanlarından, önlerinden serbest serbest geçiyorduk. Sonunda şehirde kararlaştırılan dükkâna geldik. Orada kılavuzumuzu gözden kaybetmeyecek şekilde, uzaktan takip ettik. Şehrin üst yanında bir eve girdik.

Nuri ve Rifat Beyler de bin bela ile bize ulaşabildiklerini söylediler. Bunların akşama doğru gelmeleri bizi bir hayli telaşa düşürmüştü. Onlara kavuştuğumuz zaman hem sevindik, hem de çıktık. Onlar da yaşadıkları macerayı bize anlattılar.

Bizi evine kabul etmek cesaretini gösteren adam cesaretini kırmamak için bolca votka atıştırıyor, dişlerini gıcırdatarak "*Saldat*ları şöyle asarım, böyle keserim," diye atıp tutuyor, bizleri de huzursuz ediyordu. Fazla bahşiş koparma niyeti hemen anlaşılıyordu. Biz de her kapı açılışında bir *saldat*'ın gelmesinden korkuyorduk. Burada fakirane bir yemek yedikten sonra her birimiz bir tarafa, kuru tah-talar üzerine uzandık. Yalnız başlarımızın altında birer yastık vere-bilmişlerdi. Ev sahiplerimiz ve kılavuzumuz Kırgız da bizim gibilerdi. Kadınlar da yanımızdaki odada sıkıntılı bir gece geçirdiler. Kocalarına bir felâket gelmesinden korkuyor, onların böyle tehlikeli bir işe girişmelerini kızgınlıkla karşıyorlardı.

Kâbuslu, kasvetli gecenin sabahında, kahvaltıdan sonra kapıya gelen iki fayton benzeri arabaya binerek istasyonun yolunu tuttuk.

İstasyonda

Muhteşem bir istasyon binasının birinci ve ikinci mevki salonlarına dağılarak yolcuların arasına karıştık ve trenin gelmesini bekledik. Duruşumuzdan suçlu olduğumuz fark edilmiş olmalı ki Kırgız kılavuzumuz büfeden Sımışka (Ay Çekirdeği) alarak birer avuç dağıttı, bunlarla oyalanmamızı, serbest davranmamızı istedi. Uzaktan birbirimize bakarken Nuri Bey'in somurtkan bir suçlu gibi oturması canımı sıktı. Rahat olmasını söylemek niyetiyle yanına gitmek için kalkarken o erken davrandı, kalkıp korkak adımlarla yanıma doğru geldi ve dargın bir çehre ile bana "Yahu nedir öyle somurtmuş duruyorsun. Suçlu olduğun duruşundan apaçık anlaşıyor," dediği zaman "Bu sözleri ben sana söyleyecekken sen bana söyledin. Aman rahat olalım," cevabını vererek yerimden kalktım, birinci mevkiye doğru yürüyerek orada oturdum. Suçlu gibi gözükmemeye bilhas-sa dikkat ettim. Çek ve Sırp silahlı neferleri yaklaştıkça Sımışka atış-tırıyor, ayak ayak üstüne atarak etrafı ilgisiz gibi davranıyordum. Bir saat kadar sıkıntılı bir zaman geçirdik. En çok da casus Arap subaylara görünmekten korkuyorduk. Ne ise ki onlardan kimse buraya gelmedi.

Gişe açıldı. Kılavuzumuz Novonikolevski'ye kadar biletlerimizi aldı. Hemen trene koştuk. Kılavuzumuz bizi Semipalatinsk'e kadar götürmek üzere 400 rubleye razı olmuştu. Peşin olarak 100 ruble vermiştik. Onun bilet parası da bize aitti. Biz ne yersek o da onu yiyecekti.

Trende

İnkılab dolayısıyla her işte olduğu gibi trenlerde de düzen bozulmuştu. Bolşevik rejiminde "Milliyet, din farkı olmaksızın Adem evladı olan insanlar kardeşler. Herkes aynı muameleyi görmelidir." prensibini takip ettiklerinden istasyonda olsun, trende olsun isteyen istediği yerde oturuyor, almış oldukları terbiye gereği zorbalık hare-

ketleri pek görülmüyordu. Trenlerde birinci, ikinci mevki yolcu vagonları olmadığı için halk üçüncü mevki ve yük vagonlarını hınca hınç dolduruyordu.

Vagonumuz tamamen doldu. Hatta ortada ayakta duranlar da vardı. Gürültü, şamata içinde tren kalktı. Lâpa lâpa kar yağıyordu. Ruslar Bolşeviklik Menşeviklik tartışması açtılar. Yakalanmaktan korktuğumuz için hiçbirimiz konuşmuyorduk. Alışveriş gibi işlerimize kılavuzumuz koşuyordu. İstasyonlarda vagonlar boşalıp yeniden doluyordu. Çok güç ve sağlıksız şartlar altında yolculuk yaparak üç dört gün sonra Novonikolayevski'ye geldik. Buradan kendimizi biraz yolcuya benzetmek için ikişer ikişer trenden indik ve istasyon civarındaki dükkânlardan alış veriş yaptık.

Tegmen Kâzım'la dolaşırken Nuri Bey'le Rifat Bey telaşlı telaşlı yanımızdan geçtiler ve acele istasyona gelerek saklanmamızı söylediler. Aldıklarımızla yetinerek istasyona koştuk, kalabalığa karıştık. Korkusuz bir zamanda bu hareketin sebebini sorduk. Alış veriş ettikleri dükkâncı Bulgarların bozulduklarını, Alman ordusunda isyan başladığını ve daha nice kendileri için sevindirici harp haberini bizinkileri de kendilerinden sanarak anlatmış. Rifat Bey Rus olmadığını, hatta Türk olduğunu ima eder bir davranışta bulununca karşı taraf şüphelenmiş, bizinkiler de bu adamın kendisini ele verebileceği korkusuyla oradan hemen ayrılmışlar.

İkinciye doğru beklediğimiz tren geldi. Burada hat ikiye ayrılıyordu. Biri Rus Avrupası'na, öbürü de Semipalatinsk'e gidiyordu. Kırgız kılavuz bizi Semipalatinsk trenine bindirdi. Birinci kalkış çanı çaldığı zaman kılavuz bir şey bahane ederek trenden çıktı ve bir daha da dönmedi bizden bir miktar daha para da almıştı. Artık trende kendi kendimize kalmıştık. Hepimiz son derece mahzun ve kederliydik. Bıçak vurulsa kanımız akmazdı. Ne yapacağız, kendimizi bu çıkmazdan nasıl kurtaracağız diye somurtup dururken öbür yolcular neşeli neşeli gülüp konuşuyorlardı.

Kâzım bir Tatar kadar Tatarca konuşup anlardı. Onlardan bir yardım koparmak için Tatarlarla görüşüp konuşmasını istedik. O da bu söz üzerine Tatarların yanına gitti ve onlarla konuşmaya başladı. Yavaş yavaş onlara biz de yanaştık. Nereye, niçin gittiklerini ve ne iş yaptıklarını sorduk. Bizim konuştuklarımızdan kim olduğumu-

zu anladılarsa da anlamamazlıktan geldiler. Ancak ellerinden bir şey gelmeyeceğini ima ettiler. Bunlardan bir hayır gelmeyeceğini anlayarak ayrıldık. Yardım etmeleri için Kırgızlara başvurduk. Onlara çay, ekmek ve peynir ikram ettik. Bunlar bize bir ümit verir gibi oldular.

Gecenin bir vaktinde vagonun kapısı açıldı. Azametli birisi içeri girdi. Bir başka adam da fener tutuyordu. Azametli adam birer birer herkesin yanına giderek biletini istiyor, dikkatlice inceledikten sonra zımbalayp geri veriyordu. Bize sıra geldiği zaman konuşmadan biletleri verdik. Fener tutup inceleri ve zımbalayarak iade etti. Böylece tehlikeyi atlattık ve o an için sevindik. Çünkü biletlerin sahte olmasından korkuyorduk.

Trenimiz Barnavul istasyonuna gelmişti. Burada aktarma oldu. Birçok yolcu bizim vagonu terk etti. Nuri Bey ayağıyla ayağıma vurarak beni uyandırdı. “Yahu ne gamsız adamsın. Baksana vagona bizden başka kimse kalmadı!” der demez ben hemen karşıımızdaki Ruslara baktım. Onlar yerlerinde yatıyorlardı. “Merak etme yanlış gitmiyoruz.” dedim. “Nerden anladın?” diye sordu. Rusların biletlerinin bizimkilerle aynı olduğunu bilet yoklamasında görmüştüm. Bunu Nuri Bey’e anlatınca endişesi biraz dağılmış oldu.

Semipalatinsk’e varacağımız gece Kırgızlarla tamamıyla ahabap olduk. Semipalatinsk’te nereye emin bir şekilde ineceğimizi sorduk. “Biz sizi götürürüz. Merak etmeyin.” diye teminat verdiler de içimiz biraz rahat etti.

Tren Semipalatinsk’e gece yarısı vardı. Kırgızların delaletiyile istasyonun bir köşesine sinip yerleştik. Çünkü sıkıyönetim vardı. Sabah olmadan istasyondan çıkmak yasaktı. Kırgızlar bize kaynar su getirdiler, çay demledik. Allah ne vermişse beraberce yedik içtik. Sabahı beklemek üzere taşlıkta, olduğumuz yerde kıvrıldık. Galiba uyuyup kalmışız ki gözümüzü açtığımız zaman Kırgızlardan kimseyi göremedik. Çekip gitmişlerdi. Sabah ortalık aydınlanmıştı. “Yine iş sana kaldı.” diyerek Kâzım’ı dışarı gönderdik. Çünkü Kâzım yerli Türk dilini iyi yakıştırdığı gibi az çok Rusça da biliyordu. Genç olduğu için de bizden çok cesurdu.

Kâzım dışarı çıktıktan beş dakika sonra geri döndü. “Kalkın araba hazır. Arabacı bir Kırgızdır.” dedi. Kendi aramızda konuşarak dışarı çıktık ve arabaya atladık. Arabacıya “Bizi Türk veya Tatar ker-

vansarayına götüreceksin.” dedik. “İki Müslüman yeri biliyorum. Önce birisine gideriz. Kabul etmezse öbürüne gideriz,” dedi ve arabayı sürdü.

Semipalatinsk’in kelime anlamı “Yedi çadır yeri” demekti. Bu şehri, Obi Nehri ikiye ayırmıştı. İstasyonun bulunduğu bölgenin cadde ve sokakları oldukça kumluk bir yer. Şehir eskiden Kırgızlarınmış. Rus istilasından sonra buraya Ruslar ve Tatarlar da yerleşmişler. Ruslar ve Tatarlar azınlıktalar. Burası Sibiryâ ile Türkistan arasında sınır durumundadır. Şehrin istasyon tarafı mamur ve düzgündü. Suyun sağ kıyısındaki Alaş-Orda Kırgızlarla meskûndü.

Alaş-Orda’da inkılab sonrası rahat otursunlar, isyan çıkarmasınlar diye Menşevikler tarafından verilmiş geçici imtiyazlı bir idare vardı. Ruslar bunların her işlerine karışmıyor, kendi kendilerini yönetiyorlardı.

Sabah namazı vakti araba geniş bir yerde, hana benzer bir kapı önünde durdu. Arabacı içeri girdi, tekrar geldi. Kervansaray sahibi bizim anlayacağımız bir Türkçe ile “Buyursunlar.” dedi. Arabacıyı memnun ettik. Biz içeri damladık.

Hızır’a Kavuştuk

Birisi besmele çekerek yatağından kalktı meşin çantasını boyuna astı. Kendisine selam verdik. O da “Aleykümselâm efendiler, sefa geldiniz buyurun!” diye bize bir masa başında yer gösterdi. “Efendiler” deyimini kullanmasından adamın bizim Türk esiri olduğumuzu anladığını sezdik. Azerbaycan şivesiyle Türkçe konuşmasına içimizden sevindik. Söze o başladı. Biz de cevap verdik:

— Nerelisiniz, nereye gidiyorsunuz?

— Kaşgarlıyız, tüccarız. Bazı işler için Sibiryâ’yı dolaştık. İhtilâl sebebiyle bir iş yapamadık. Yeniden Kaşgar’a dönmek zorunda kaldık.

— Efendiler, ben sizinle Osmanlıca mı, Özbekçe mi, Türkmence mi, yoksa Tatarca mı konuşayım?

— Ne konuşursan konuş. Biz Kaşgarlı tüccarlarız.

— Efendiler, hiç merak etmeyin. Kendinizi evinizde bilin. Ben de Vanlıyım. Ben de sizdenim. Siz rahat edin. Ben biraz işime bakayım.

Dedi ve ayrıldı. Kervansarayın adamlarına, aşçıya bir şeyler söyledi. Başka yerlere girdi, çıktı. Bu sırada her birimize ayrı ayrı kâselerde çorbaya benzer bir şey geldi. “Teşekkür ederiz. İstasyonda yemek yedik,” dedikse de “Yok rica ederim, Buyurun!” diye ısrar etmesi üzerine ben yemeye başladım. İlk kaşıқта abıhayat içiyorum sandım. Halis et suyuna lahana gibi sebze doğranmış nefis çorbaydı ki bizim en yüksek ve pahalı lokantalarda bu derece kuvvetli et suyundan yapılmış çorba getirmezler. Bunun üzerine Nuri Bey’e ve arkadaşlara “Birer kaşık alın. Ondan sonra yemezseniz yemeyin.” dedim. Birer kaşık aldıkları gibi şaşırdılar. Koca kâseleri afiyetle içtik ve Ebulkasım’a dua ettik. Ebulkasım işte bu kervansarayı işleten hemşehrimizdir.

Bir aralık trende karşımızda oturan Rus karı koca yemek yemeye geldiler. Bunlara kendimizi göstermemek için arkamızı döndük. Sabahleyin karınlarını doyurarak isteyen birçok adam dolup boşalmaya başladı. Bu durum yine bizi telaşa düşürdü. Ebulkasım da müşteriden ayrılamıyor ki yanımıza gelsin. Sonunda sabah müşterileri savuşturulduktan sonra yanımıza gelip özür diledi. Biz de kendisinden bazı isteklerde bulunduk. Ona dedim ki “Aman Ebulkasım, burası umumi yer. Sizin için de, bizim için de tehlikeli. Bizi تنها bir yere götür.”

“Efendiler! Ben buraların hepsini düşündüm, tertibat aldım. Ne korkuyorsunuz. Değneğin her tarafı murdâr (kirli). Benim akıllı bir arkadaşım var. Gereken işleri yapıp buraya gelecek, sizi emin bir yere götürecektir. Ben bir yıl hapse mahkûm oldum. Mahpustan kaçtım geldim, bu kervansarayı açtım. Arkadaşım Trabzon’da Ceza Reisi’ni vurup kaçmış. Kırım’da birçok serencam geçirdikten, vartalar atlatıktan sonra buralara kadar gelmiştir. Dert ortağı iki iken şimdi altı olduk. Bizim işimiz yolundadır. İnşallah sizi selâmete çıkarırız.” dedi ve kendi işine gitti.

Öğleye yakın birisi geldi. Biraz uzakta, karşımızda bir masada oturdu. Baktım bu adam, biz Harbiye’de iken Fatih medreselelerinde mollalığını tamamlayan, sonra da Hukuk mektebine devam edip oradan mezun olan Oltulu Necip Bey’in yeğeni Ferit Bey. Ferit Bey’in bir gözü kördü. Harp başlamadan önce Erzurum’daydı. Demek ki sonradan Trabzon’da müddeiumumi (Savcı) olmuş ve orada başına bu felâket gelmiş.

Bunları fikrimden geçirerek yanına gittim, samimi surette elini sıktım. Daha sonra ona “Ferit Bey, sen buralara nasıl geldin? Yahu insanın başından neler geçiyor! Kim derdi ki biz esir olacağız, siz de birçok serencam geçireceksiniz, sonra Semipalatinsk’te birleşeceğiz. Kırgızca’yı ne kadar güzel konuşuyorsun. İnsan seni Kırgız’dan başka bir milletten saymaz. Ebulkasım bile bu dili senin kadar yakıştıramıyor.

“Kardeşlerinden haber alıyor musun?” diye sordum. O: “Hiçbir haber alamadım. Onlar beni kaybettiler.” dedi. Ben de onu ilgilen-diren bilgiler vermeye çalıştım. “Sarıkamış’a giderken Şekerli’de si-ze misafir oldum. Yatakları, eşyaları toplamış içerilere göç etmeye hazırlanırken yatakları çözdüler. Akşam, sabah güzel yedirdiler. Geceyi de orada şahane geçirdim. Hefit’le görüşemedim. O galiba başka cephede idi.”

O gülüyor, hiç cevap vermiyordu. Bu sırada bir Kırgız geldi, arabaların hazır olduğunu söyledi. Ferit Bey “Buyurun gidelim,” dedi. Kalktık, dışarı çıktık, iki arabaya yerleştik. Venedik’te caddeler nasıl deniz ise burada da kumdu. Gide gide Obi Nehri kenarına geldik. Nehrin ortasına kalın, kuvvetli, demir bir sütun dikmişler. Bu sütuna kalın bir zincir bağlamışlar. 100 metre uzunluğunda olan bu zincire bir gemi bağlamışlar. Akıntı ve dümen aracılığıyla gemi bir sahilden öbür sahile gidiyor, sahildeki iskeleye yanaşiyor. Yüklediği insan, hayvan ve arabaları ücret karşılığında karşı sahile geçiriyor. Burada Rusların Kırgızlara karşı kötü davranışlarına şahit olduk.

Kırgızlar dağlı insanlar. Nizam ve intizama uymak istemezler. Kalabalık gemide yer kapabilmek için bir Kırgız üzerinden in-meksizin atını gemiye sürüyordu. Bir Rus *saldatı* küfrederek kırbaç-la onun yüzüne gözüne bütün kuvvetiyle vuruyor, “İn! in!” diyordu. Kırgız da hiçbir karşılığa bulunmayarak attan indi. Bu *saldat* öbür Kırgızlara da çok sert davranıyordu. Dayak yiyen Kırgız güya Alaş-Orda Hükümeti’nin atlı jandarması imiş.

Biz de gemiye bindik, karşı sahile geçtik. Rus idaresinden Kırgız Hükümeti idaresine geçmiş olduk. Sahil boyunca 200 metre kadar gittikten sonra birkaç depo, ambar ve odaları bulunan bir binaya girdik. Bizi birçok Türk tüccarı karşıladı, bir odaya götürdü, karşı-mızda el bağladı durdular. Oturmalarını rica ettik, diz çöktü otur-

dular. Ferit Bey de aynı saygıyı gösteriyor, belki daha da ileri gidiyordu.

Bir süre sonra sivil kıyafette, otuz yaşlarında birisi geldi, ellerimizi sıktı. Çok güzel İstanbul Türkçesiyle hoşbeşten sonra kendisini takdim etti. Türk milyonerlerinden Gülçeli Hüseyin Bey'in damadı olduğunu, buradaki şubenin işlerine baktığını, İstanbul'da Galatasaray Sultanisi'ni bitirdiğini söyledi. Adı Abdürrahim olan bu zat çok kibar, çok nazik biri idi. Boş zamanlarında yanımıza gelir, uzun uzadıya konuşurduk. Gayemiz emniyet içinde kaçmak olduğundan bu işi konuştuk. Abdürrahim bana nereden, nasıl gitmek istediğimizi sordu. Ben de "çift atlı bir araba satın alarak Kırgızların içinden Taşkent'e gitmek istediğimizi" söyledim. Onun da "bize bir kılavuz katarak Taşkent'e kadar gitmemizi temin etmesini" rica ettim. "Bu olur şey değil." dedi. Bazen iki üç gün yol yüründüğü halde bir Kırgız obasına rastlanmadığını, kış günü yollarda ve ıssız çöllerde mahvolup gideceğimizi söyledi. "Bu işi uygun göremem. Sabredin, tüccarlara katar Kaşgar'a göndeririz. Oradan sizi selametle Taşkent'e gönderirler."

İki üç gün kadar burada korkusuz rahat ettikten sonra bir akşam Abdürrahim Efendi sevinerek "Allah işinizi rast getirdi. Sizi en emin bir adama katacağım. Artık korkacak hiçbir şey kalmadı. Hiç sıkıntı çekmeden gidersiniz." dedi. Biz de bu adamın kim olduğunu sorduk. "Meşhur ve muhteşem Şamî Damolla." cevabını aldık. Bu saygıdeğer adam Şamlı mı, Arap mı? sorumuza da "Şamlı ulemadan" karşılığını aldık.

"Abdurrahim Bey, bunun Şamlı olması keyfimizi kaçırdı. Bundan bize pek hayır gelmez." dedik. "Aman efendim, evliya bir adamdan insana hiç zarar gelir mi? Mübareğin kerameti coşkun deniz." dedi. Biz de "İnşallah dediğin gibidir. Gelsin bakalım." diye söyledik.

Ertesi günü öğleden sonra tüccarlarda bir ürkme oldu. "Şamî Damolla geliyor," diye hepsi birden dışarı çıktı ve karşıladılar. Az zaman sonra yeni kırışmaya başlamış, uzun, gür ve biçimli sakallı, çok uzun kıllı kaşlı, parlak kara gözlü, orta boylu, mütenasip endamlı, yakışıklı, kürklü bir adam içeri girdi. Saygı ile iki eliyle birer birer ellerimizi sıktı. "Hoş geldiniz paşalar," diyerek bizim karşımızda ve en yüksek saygı mevkiinde bir mindere oturdu. Biz de oturduk.

Söze başlamaya hazırlanırken Şamî Damolla yeniden kalktı. Topluluk hep ona uyarak ayaklandık. Ellerini kaldırıp bir daha okudu. Yeniden hoşbeş edip oturdu. Biz de oturduk. Mübalağa etmiyorum, bu hoşbeş merasimi üç defa daha tekrarlandı. Bu merasimden sonra konuşma başladı. Tüccarların yanında bize karşı pek hürmet-kâr davranıyor, her sözümüzü tasdik ediyordu. Abdülhamid'in me-zaliminden, İttihat ve Terakki'nin iyi hizmetinden, Enver ve Talât paşaların iyiliğinden, Mekke Şerifi Hüseyin'in ihanetinden bahse-di-yordu. Osmanlıların İslâm âlemine yaptıkları hizmetleri övgü ile anlatıyor, kendisini Türkiye'nin sadık ve vefâkar bir taraftarı olarak gösteriyordu. "İslâm âleminin direği durumunda olan Osmanlılara canla, malla yardıma koşmak görevdir." diyordu.

Böyle yaldızlı sözlerin arasında şu gibi sözler de sarf ederek mem-leketimize dehşetli bir darbe indirmiş oluyordu. Meselâ Abdülhamid'in bütün din kitaplarını, hatta Kuran-ı Kerim'i bile tahrip ettiğini söylüyordu. Buna karşılık biz de "Yok Hacı, Abdülhamit şah-si selâmeti için millete çok kötülük etmiştir. Ancak dindar bir adam olduğu için din kitaplarına, hele Kur'an'a asla ilişmemiştir. Bu söz-ler iftiradır." dedik. O, "İstanbul'dan Kur'an ve din kitabı almazsa-nız çok iyi edersiniz. En doğru kitaplar ve Kur'anlar Mısır ve Şam'da bulunur." gibi zehirli sözlerle zavallı, saf Türkleri bizden soğutmayı zerre kadar ihmal etmiyordu.

Eli işte gözü oynasta gibi davranışlarla bizler ve tüccarlarla so-hbet ederken, bir yandan da yan gözlerle etrafta olan biteni incelerdi. Adamın din kisvesine bürünerek saf halkı kandırıp durduğunu an-ladık. Eğer burada namaz kılmazsak bizi taparcasına seven İslâm âlemi ve Türkler Osmanlı Türklerinden soğuyacaklar. Bunu bildiğimiz için namaza devam etmeyenlerimiz de namaz kılmaya başladılar. Hatta ben birkaç defa yatsı namazında imamlık dahi ettim. Şamî Damolla da benim okuyuşumu ve imamlığımı çok beğendi. Çünkü medrese-de tecvit usulü Kur'an okumuş, din ilimlerine çok çalışmışım.

Şamî Damolla, bizden biri dışarı çıkıp içeri girse ayağa kalkardı. "Canım Hacı, rica ederiz bizi mahcup etme." dediğimiz zaman "Din ve devlet uğruna canını feda etmiş sizin gibi gazilere saygı gösterme-mek en büyük günah olur." diyor ve tüccarlara duyuruyordu.

Biz bize kaldığımız zaman aramızda şöyle bir konuşma geçti:

“Hacı, şu ilk görüştüğümüz zaman sen kalktın dua ettin. İki elini başına götürerek selâmladın. Hem bunu üç defa tekrar ettin. Bunun sebebi nedir?” O, “Bir kere bana hacı demeyin. Bana hacı demek beni aşağılamaktır.” dedi. “Aman rica ederiz. Biz saygı olsun diye hacı diyoruz. Hacılıkla iftihar ederiz. Kibleyi, Kâbe’yi gözü ile görmüş, orada namaz kılmış mübarek bir zat düşünerek saygı göstermek istiyoruz.” dedik. “Develer, hayvanlar da Hicaz’a gider. Bana hazret, yahut Damolla demeniz gerekir.” deyince “Damolla ne demektir?” diye sorduk. “Çok bilen anlamına gelir. Görüşme merasimine gelince, benim yaptıklarım Türkistan’da en büyük kimselere gösterilen saygıdır.” diye cevap erdi.

Şamî Damolla ile görüştüğümüz gün “Yalnız sizleri değil, Semi-palatinsk’te ne kadar esir varsa hepsini gönderelim. Ben şimdi haber gönderir onları buraya toplarım.” dedi. Gerçekten ertesi gün torbasını sırtına vuran er, doğru depoya, birer ikişer gelmeye başladı. Bunun üzerine Damolla’ya hitaben: “Hazret bu yaptığın iş doğru bir iş değil. Askerlerimiz akın akın geliyorlar. Hem de saklanma gibi bir tedbire başvurmadan. Böylece burada toplanış hem bizim yakalanmamıza, hem de Abdürrahim Efendi’ye ve öbür tüccarlara zarar gelmesine sebebiyet verir. Bunların azar azar ve asker kıyafetlerini değiştirerek gelmeleri gerekir.” dedik. Sözlerimizi haklı buldu. İşin şeklini değiştirmeye çalıştı.

Bunun üzerine 20-25 erin giyimleri düzeltildi. Sırtlarına birer Buhara hırkası, başlarına kürklü şapka, ayaklarına ayakkabı ve çorap giydirilerek vatana gitmek üzere yola çıkarıldılar. Önce Çin Türkistanı’na, oradan Rus Türkistanı’na gidecek, oradan memleket yollarını tutacaklardı. Bu işler hep Şamî Damolla’nın yardımıyla olmuştur. Tüccarlara emrediyor, noksanları tamamlıyor, giden kafileleri oluşturuyor, hiç kimseden en ufak bir itiraz sesi yükselmiyordu. Bize diyordu ki “Benim Türkistan’da bir kraldan çok itibarım vardır. Sizi tasavvur edemeyeceğiniz derecede rahat ve şahane götüreceğim.”

Bir gün beni aldı nehrin öbür tarafındaki şehire götürdü. Tatar ulemasıyla görüştük. Kendisine duyulan saygıyı gösterdi. Bundan sonra gitme hazırlığına başladık. Şehire sık sık gidip geldi.

Nihayet Tatar cemaatinden her birimize birer çift “sepog” dedikleri keçe çizme, sırtımıza birer kürk ve kürklü eldiven temin etti.

Depodaki tüccardan para topladı. Toplanan parayı bir hissesi kendine olmak üzere beşe pay etti. Adam başına dörder yüz ruble kadar bir para düştü. Şamî Damolla olmadığı bir zamanda Nuri Bey “Bu hacı bizi vasıta ederek saf Türkleri soyacak. Onun bize saygı göstermesi, general yerine koyması fazla para koparmak içindir.” demişti. Olaylar da Nuri Bey’i doğruladı. Yalnız bu adamın elinde oyuncak olmamak, gerektiği zaman başvurmak daha uygundu. Bu gece Şamî Damolla ile Nuri Bey birlikte Alaş-Orda Hükümeti’ne gittiler, başkilerle görüştüler. Gideceğimiz yol üstünde, Çin sınırında bulunan bir kasabada oturan Kırgız beyine bir tavsiye mektubu aldılar. Başka türlü bir yardımda bulunmaya cesaret edemediler.

Abdurrahim Efendi’nin deposunda kaldığımız dokuz gün zarfında Ebulkasım ve Ferit Bey sık sık gelirlerdi. “Hızır” dediklerim Ebulkasım ile Ferit Bey’dir. Sohbet esnasında Nuri Bey’le benim kaymakam (yarbay), Rifat Bey’in binbaşı olduğunu öğrenmişlerdi. Bunlar bir depoya götürürken tüccarlara bizim üstsubaylardan daha yüksek rütbeli subay olduğumuzu söylemişlerdi. Şamî Damolla’nın daha ilk görüştüğümüzde Nuri Bey’le bana “Paşam” diye seslenmesi, Abdurrahim ve Ferit beylerin Tatarlar ve Türkler arasında bize bu rütbeyi yakıştırıp yaymalarından ileri geliyor.

“Şamî Damolla’ya çok güvenemiyoruz. Bu adam bizi ele verir diye korkuyoruz.” dediğimiz zaman Ferit Bey “Bizim her yerde adamlarımız var. Biz hareketinizi takip edeceğiz. Başınıza bir felâket geldiği anda o da ölecektir. Kendisine bu tembih verilmiştir. Siz hiç korkmayın.” diyerek Semipalatinsk’ten ayrılırken bizi cesaretlendirdi.

Bu Yolu Niçin Seçtik?

Bir kere bütün Sibiryâ Çekler ve Menşevik Ruslar elindeydi. Batı Sibiryâ’da Bolşevikler’le şiddetli muharebeler devam ediyordu. Doğu’da Japonya düşmanlarımızın yanındaydı. Kırgız çölllerinden geçmek imkânsızdı. Kılavuz aracılığıyla geçmek, Semipalatinsk-Kopal yolu ile Taşkent’e varmak pek de güç değildi. Kopal kuzeyinde Bolşevikler’le Menşevikler harp ettikleri için bu da tehlikeli bir engel teşkil ediyordu. Bundan ötürü Çin’e geçerek sınır boyunca güneye yürümek, muharebe bölgesini arkada bıraktıktan sonra yeniden

Bolşevik tarafına geçerek Taşkent, Türkmenistan, Hazar Denizi üzerinden Azerbaycan'a geçmek yolunu seçtik.

Yola Çıkış

Semipalatinsk'de kaldığımızın onuncu günü sabahı depoya iki araba geldi. Abdurrahim Efendi, birçok tüccar, Ebulkasım ve Ferit Bey orada toplanmışlardı. Bunlarla teker teker görüştük, vedalaştık. Şamî Dâmollla dua etti, arabalara bindik. Şamî Damolla'dan kimse hoşlanmadığı için [ben] onunla bir arabaya, arkadaşlar da öbür arabaya bindiler. Erzak çuvalı da bizim arabadaydı. Mevsim Teşrinievvel'in (Ekim) sonları olduğu için hava pek soğuk değildi, kar da yoktu. Dört beş gün Kırgızlar içinden geçtikten sonra haritada bulamadığım küçük bir kasabaya geldik.

Kırgızlar

Köylerde, kasabalarda oturan Kırgızlar olduğu gibi çoğu göçebe halinde ve pek iptidai bir tarzda, çobanlık devrinde yaşamaktadırlar. Çok yoksuldurlar. Her ailenin mutlaka bir çadırı, hiç olmazsa bir atı veya devesi, merkebi, bir ineği vardır. Bozkırların uygun bir yerinde çadırlarını kurar, orada bir iki hafta veya birkaç gün kalırlar. Daha sonra çadırlarını atlarına veya develerine yükler, ihtiyar ve hastaları da eşeklere, atlara bindirir, ineklerini önlerine katarak başka bir yere giderler. Eşyaları bir yemek, bir su kabı, keçe, kilim, bir sandık, el değirmeni gibi gerekli şeylerdir. Ufak tefek eşyaları sırtlarında taşırlar. Altı yedi yaşındaki çocuklar yaya yürürler. Daha küçükler nöbetleşe hayvanlara bindirilirler. Çadırlar epey ağır olduğundan merkepler zor taşır. Çadırın etrafını duvar gibi yüksek tutan iskelet iki santimetre çapında çubuklardan yapılmış, açılır kapanır kafes şekli verilmiştir. Çubuklar parçalar halindedir ve iplerle birbirine bağlanarak silindir haline getirilmiştir. Çadırın kubbesi de kavisli sırkalardandır. İskeleti oluşturan parçalara keçe örtülür. Tepesinde hava deliği bırakılır.

İnsan, hayvan ve eşya aynı çadıra yerleştirilir. Çadırın ortasında tezek yakılır. Çadır hem ısıtılır, hem de yemek yapılır.

Mecburi olarak birkaç gece Kırgızlara misafir olduk. Yatak ve yiyecek adına bir şey istemedik. Kırgızlarda da bu gibi ihtiyaçları gidecek bir şey yoktu. Bize yalnız kendimizi ve atlarımızı barındıracak bir yer yeterdi. Bu yerler çadır değil ev olmalıydı.

Bizim yemeğimiz ve atların yemi boldu. Ev sahibi, 30-35 yaşlarındaki iri yarı Kırgız'dan sıcak su hazırlamasını istedik. Tezek yandırmakta olan ocaktaki bir kapdan sıcak su alarak bizim çaydanlığımıza boşalttı. Çay demlenirken sofra bezini yaydık. Tatarların hazırlamış oldukları peksimet, helva ve peynirleri kâğıtlarla ortaya getirdik. Genç karısı ile bizim bu yolluğumuza ağız sulanarak bakan Kırgız'a hatırı sayılır derecede büyük pay verdikten sonra biz de şekersiz çayla beraber yiyeceklerimizi yedik.

Burada ocağın duvarına çakılmış bir çiviye kedi bacağı büyüklüğünde iç yağı iple asılı idi. Kadının ne yapacağına dikkat ediyordum. Kaynayan tencereye kavrulmuş hububatın el değirmeninde öğütülmüş unundan avucuyla azar azar hem döküyor, hem karıştırıyordu. Bundan sonra duvarda asılı olan iç yağının ucundan tutarak kaynayan tencerenin içine soktu. Sekiz on defa karıştırdı, yeniden iç yağı parçasını yerine astı. Tencereyi ateşin üstünden kaldırdı. Ağaç kaşıklarla yaptıkları yemeği fırlatırlarken verdiğimiz peksimetleri de kütür kütür yiyorlardı.

Benzer bir olayı da bir su başındaki mola sırasında yaşamıştık. Beş altı Kırgız erkeği ateş yakıp aynı çorbayı pişirmiş, çadırdaki gördüğümüz gibi iç yağın tencereye sokarak karıştırmışlardı. Kahve cezvesine benzer oluklu, ağaç bir kepçe ile hepsi sıra ile bu çorbadan içmiş, kepçeyi yıkamadan kullanmışlardı. Kepçeyi kullanan ötekine uzatıyordu. Böylece aynı kepçe ile nöbetleşe içtikleri çorbanın hepsini bitirmişlerdi.

Geceyi, biz beş kişi, Kırgız ve karısı aynı odada geçirdik. Kırgızlar içi keçe ve döşekle dolu ağaç bir karyolada yattılar. Biz de yan yana kuru yerde uzandık. Sabah kahvaltısında Kırgız'a bir ruble kadar para vererek süt temin etmesini istedik. Çay içerken çaylarımıza birer kaşık süt ekleyerek verdiğimiz parayı hak etti. Çaya süt dökerken kadının tırnaklarını görünce midem bulandı. Uzamış, kepçe gibi olmuş tırnakların içi pislikle doluydu.

Bizim göçebelerle hiç temasım olmadı. Ama sanıyorum ki bizimkiler daha temiz ve daha medeni olsalar gerek. Kırgız göçebelerinin vücutları belki yaz mevsiminde su görüyor. Fakat kışın ellerini bile yıkamıyorlar. Yanımızda çıt çıt bit kırıyorlar. Öyle anlaşıyor ki bit kırmak ayıp değil.

Kırgızların bu durumlarını gördüğüm zaman Cengiz Han'ların, Timur'ların dünyayı fethetmelerinin sebebini anladım. Soğuğa, sıcağa dayanıklı, açlığa susuzluğa, çıplaklığa katlanır, temizlik nedir bilmez, bittten pireden ürkmez, yürümekle ata binmekle yorulmaz, erkeği kadını aynı durumda olan bir millet yola sokulur ve teşkilatlanırsa neler yapmaz. Kırgızlar halis su katılmamış Türk'türler. Güya Müslümandırlar. Kara cahil insanlar Müslümanlıktan ne anlarlar. Adamların dünyadan haberleri yok ki bize hizmette bulunsunlar. Dünyada Osmanlı Türkleri varmış, hilafeti ellerinde tutuyorlarmış, bugün de Dünya Harbi içindelermiş onlara ne! Çin-Japon Harbi gibi onları hiç ilgilendirmez.

Sıkıntılı Bir Gece

Haritada bile yerini bulamadığım kasabaya öğleye doğru geldik. Bir hana indikten sonra Şamî Damolla ile Nuri Bey kasabaya gezmeye çıktılar. Oralarda hocalar sokakta rastladıkları temiz kıyafetli adamlara fatiha okur para toplarlar. Bu işi Nuri Bey'le Şamî Damolla'ya da yaparlarken Rus memurlar görmüş, bizimkilerin ikisini de hükümete götürmüşler. Nuri Bey'in anlattığına göre Şamî Damolla memurların yanına girdiğinde başını açmış, kırk dereden su getirerek adamları kandırmış. Ellerindeki sahte pasaportları vize ettirdiği gibi, öbür üç arkadaşından da söz etmiş, onların da vize edilecek pasaportları olduğunu söylemiş. Memurlar da "Sabahleyin buraya gelsinler, pasaportlarını görelim." demişler.

Bu haberi aldığım gibi içimi kurt kemirmeye başladı. Şamî Damolla'ya çıkıştım. "Sen bizi yakalatmak için mi böyle dua edilecek yer arıyorsun? Biliyorsun ki pasaportlarımız hep sahte. Süreleri bitmiş, yırtık, okunmaz halde. Yakalanacağımıza hiç şüphe yok." Damolla "Korkma canım yakalanmazsınız. Elbette bir kolayını buluruz." dedi. Fakat benim rahatım kaçtı.

O gece sabaha kadar bu vartayı nasıl atlatacağımı düşündüm. Bir dakika olsungözüme uyku girmediydi. Bu kâbuslu geceyi sabah eder etmez Şamî Damolla'ya "Bu işi yine sen temizleyebilirsin. Ben hükümete mükümete gelemem. Gelirsem durumum benim suçlu olduğumu anlatır. İşte Pasaport ne yaparsan yap." dedim. Aynı zamanda hancıyı gördüm. Hükümette tanıdığı adam olup olmadığını, bu çıkmazdan nasıl sıyrılabileceğimizi öğrenmek istedim. Hancı Tatar, yahut Türk'tü. "Vallahi tanıdığım yok. Ama hatırı sayılır bir Tatar vardır. Bir kere onu göreyim." dedi gitti. Az zaman sonra olumsuz cevapla geldi.

Saat dokuz oldu. Hükümet binası açıldı. Rifat Bey, Kâzım, Şamî Damolla ve hancı hükümete gittiler. Ben han odasında idam mahkûmları gibi bekliyordum.

Gözüm kapıdaydı. Şimdi *saldat*'lar geldi gelecekler diye beklerken bizimkiler gülerек içeri girdiler. "Müjde atlattık!" dediler.

Rifat Bey:

"A birader, senin pasaportuna baktılar. Baba adının yazıldığı yerle tarih yeri kopmuş olduğu için şüphe etmedi, vize ettiler. Benimkiyle Kâzım'ınkine gelince bin türlü zorluk çıkarmaya başladılar. Biliyorsun ya Kâzım benim oğlumdu. Birlikte Hicaz'a gitmiş-tik. Fakat tarihe göre aradan dört yıl kadar bir zaman geçmiş, pasaportun hükmü kalmamış. Yollarda, İstanbul'da hasta kaldık dediysek de yutturamadık."

Daha üst makamlara sorup oradan cevap gelinceye kadar burada kalmamızın gerektiğini söylediler. Hancı kefil oldu çıktık. Yeniden öteye beriye başvurduk. 100 ruble ile işi tatlıya bağladık. Pasaportumuz vize edildi geldik.

Bendeki sevincin sonu yoktu.

İkiye Ayrılma

Şamî Damolla Semipalatinsk'te Abdurrahim Efendi'ye, tüccarlara ve hepimize karşı fevkalade hürmet ve iltifat gösterirken yollarda çingenelik taslamaya kalkıştı.

Yemek yerken kendisi boğula boğula yediği halde bizim yediğimizi çok görüyor. Bize bir analığın üvey evladına hor bakışı gibi bakıyor, bazı hareketlerimizi kusur sayarak darılıyor. Mola yerlerinde-

ki insanların yanında bize ağız açtırmıyor, bu gibi sitemleri en çok Rifat Bey’le Kâzım’a yapıyordu.

196

Şimdi bulunduğumuz kasabada nihayet baklayı ağzından çıkar-
dı: “Ben sizin hepinizi birden götüremem. Yakalanır hem siz, hem
ben tehlikeye düşeriz. İçinizden ikiniz ayrılınsın. Ben ancak ikinizi se-
lametle götürebilirim.” dedi. Biz “Peki ama sen Semipalatinsk’te
iken” tüccarlara karşı öğünüyor, benim Türkistan’da bir kraldan
çok itibarım vardır. Sizi birer bey gibi rahat götüreceğim diyordun.
Bu düşünceni orada söyleseydin büyüklük göstermiş ve daha çok
iyilik etmiş olurdun. Bu davranışın insanlığa yakışır mı?” dedik ve
onun cevap vermesine fırsat bırakmadan Rifat Bey ve Kâzım “Peki
biz ayrılırız.” dediler.

Ben ve Nuri Bey “Hayır olamaz. Beraber bu işe giriştik, bera-
ber gideriz. Felâkete de, saadete de birlikte sürükleneceğiz.” diye ko-
nuştuk. Rifat Bey “Şamî Damolla böyle dedikten sonra ikiye ayrıl-
mamız şart oldu. Artık biz Damolla ile beraber gitmeyeceğiz. Bizim
yüzümüzden sizin yoldan kalmanıza da razı değiliz. Hem böy-
le daha iyi olacak. Her iki taraf için de faydalı olacaktır. Alaş-Orda
Hükümeti’nin tavsiye ettiği adam da buradadır. Gidelim bir kere de
onunla görüşelim. Umarım ki bir kolaylık gösterir.” dedi. Buna kar-
şılık Şamî Damolla “Rifat doğru söylüyor. Orada size cesaret vermek
için böyle demiştim. İşte gördünüz. Pasaportların vizesinde bile ne
kadar sıkıntı çektik. Bu mesele beni korkuttu.” dedi.

Kalktı, Nuri ve Rifat Bey’i alarak hancının delaletiyle Kâzım’ın
yanına gittiler.

Döndükleri zaman “Mesele halledildi. Rifat Bey ile Kâzım bu
akşam yola çıkacaklar.” dediler. Gerçekten akşam karanlık bas-
tıktan sonra bir adam geldi, Rifat ve Kâzım beyleri aldı götürdü.
Birbirimizle helâlleşip öpüştük ve göz yaşları içinde ayrıldık. Ertesi
günü sabahleyin biz de yola çıktık.

Eşkaya Korkusundan Paralarımızı Nasıl Sakladık?

Yola çıktığımızın ikinci günü sabahleyin arabacılar hazırlanırken
Şamî Damolla: “Bugün Tarbugatay Dağı’nı açacağız. Paralarınızı
saklayın.” dedi. Gerçi her birimizde 800 ruble kadar para varsa da bu

para küçük rublelerden meydana geldiği için kabarık bir çikin teşkil ediyordu. Neremizde saklayacağımızı düşünürken Şamî Damolla: “Nerenizde saklayacaksınız?” diye sordu. Şuramızda, buramızda saklayacağımızı, kürkümüzün eteklerinin içine dikeceğimizi, birazını da şapkalarımızın astarı içine sokacağımızı söyledik. O “Hayır bulurlar.” dedi. Ne düşündükse beğenmedi. Sonunda “Üzerinizde yüzer ruble bulundurun. Yolcu parasız olmaz. Kalan paralarınızı birer mendile dürün bana verin. Bakın ben nasıl emniyetli bir yerde saklayacağım.” dedi. İçimizden tereddüt ettikse de dediği gibi yaptık, paraları ona teslim ettik. O sırada arabacı arabaların tekerleklerini yukarı kaldırmak için manivela gibi kullandıkları sırığı elinde tutarak bekliyordu. Şamî Damolla’nın işareti üzerine arabacı sırığın bir tarafında açılmış olan beş santim çapındaki deliği tıkayan ağaç tıpayı çıkardı. Şamî Damolla birer birer kendisinin, Nuri Bey’in ve benim paralarımı buraya soktu, tıpayı tekrar kapadı. Arabacı da sırığın bu ucunu çamura soktu çıkardı. Her türlü şüphe ortadan kalktı. Paralarımızı, artık eşkuya ‘değil şeytan bile bulamazdı.

İrtiş Nehri’nin sol tarafındaki araziden geçtiğimiz gibi, iki gün önce de Zaisan gölü yakınından geçmiştik. Göl yayla denecek kadar yüksek bir alanı kaplamış, berrak bir gökyüzünü andırıyordu. Semipalatinsk’ten sınıra kadar 10-12 gün kadar uzayan yolda günde 50 kilometre kadar yol alıyorduk. Her 20-30 kilometrede bir kervansaray bulunuyordu. Bu kervansarayların varlığından dolayı yiyecek bulmakta sıkıntı çekmedik. Tarbugatay dağlarını bir geçit yerinden aşarken 10 santim kalınlığında karlı yollardan geçtik. Artık Çin toprağında bulunuyorduk.

Buğu Ekmeği

Yola çıktığımızın ikinci günü öğle yemeğini kasabaya benzer bir yerin aşhanesinde yedik. Erzurum’da seki dedikleri 1,5-2 metre yüksekliğinde, etrafı parmaklıkla çevrili bir yerde bağdaş kurarak oturduk. Baktım köşedeki ocağın üzerinde bir kazan, bunun üzerinde beş altı adet altı ızgaralı kasnak üst üste yığılmış duruyor. En üste de tahta kapak var. Tahta kapak kaldırılınca altında yumruk büyüklüğünde hamur parçaları düzgün bir şekilde dizili duruyor.

Erzurum'da "Hingel", Kayseri'de "Mantı" dedikleri yemekten büyük bir kapla sofrta tahtasının üzerine, önümüze koydu. Kaşık-
lıktan her birimiz için ikişer tane bambu kamışından yapılmış çu-
buk çıkardı. Çubukları kurşun kalem kalınlığında, ancak kalemden
biraz daha uzuncaydı. Sonra da önümüze kasnakta gördüğüm ha-
mur parçalarından koydu.

Sekinin ötesinde berisinde bizim gibi yemek yiyenler çoktu. Ekmeklere daha elimi sürmeden "Bunlar hamur yenir mi?" diye söy-
lendim. Bu sözümü duymuş olan aşçı "Hamur değil, pişkindir piş-
kin." dediği gibi Nuri Bey'le Şamî Damolla da yüzüme anlamlı an-
lamlı baktılar. "Aklını başına topla. Acemilik gösterme!" demek iste-
diler. Elim ekmeğe vurdum. Katlarını açtım. Baktım gerçekten piş-
kin. Buğuda piştiği için hamur görüntüsü veriyordu.

Sulu mantıyı iki çubukla yeme işi çok güç oldu. Göz ucu ile etra-
fa bakıyor, onları taklide çalışıyorduksak da, yine de yüzümüze gö-
zümüze bulaştırdık.

Dorbicin'de

Bugünü de akşam karanlığına kadar yürümekle geçirdik. Dor-
bicin kasabasının yaklaşık 1-2 kilometre kadar yakınında durduk. Şamî Damolla "Ben arabanın birisiyle kasabaya gideyim. Oradan si-
ze kılavuz gönderirim. Siz de gelirsiniz. Hepimizin birden gitmesi
dikkat çekeceği gibi önceden konağın da hazır olması gerekir," dedi.
Biz "Pekâlâ, nasıl münasip görürseniz öyle olsun." dedik.

Şamî Damolla bir araba ile gitti. Biz de karanlıkta olduğumuz
yerde bir saat kadar bekledik. Bu sırada at nal sesleri duyduk. Ara-
bacı ateşle işaret vermek için bir sigara yaktı. Gelen atlı ateşe doğru
geldi anlaştık. Önümüze düştü, biz de araba ile arkasından takip et-
tik. Vara vara kendimizi kerpiçten yapılmış bir surun önünde bul-
duk.

İki burcun arasında bulunan büyük kapıdan içeri girdik. Erzu-
rum'un eski dükkânları gibi kepenkli dükkânların önünden geçtik.
Erzurum'u hatırladım. Daha dükkânlar kapanmamıştı. Buralar as-
ma fanuslu lâmbalarla aydınlatılmıştı.

Biraz daha yürüdükten sonra kılavuz süratle ilerledi. Biz bir ka-

pıya 20 metre uzakta iken, Şamî Damolla'nın bize doğru koştuğunu, arkasından üç dört kişinin onu takip ettiklerini gördük.

Kapının önüne geldiğimizde "Buyursunlar Paşa Hazretleri!" diyerek kollarımızdan tuttu, arabadan inmemize yardım etti. Odanın en yukarı tarafında yer göstererek bizi oturttu. Kendisi el bağlayarak ayakta kalmak istedi.

Biz "Rica ederiz oturunuz," dedik. Anlamalı ve sitemkâr bir tavırla yüzüne baktık. Diz çökerek oturdu. Odada bulunan yedi sekiz kişi ayakta kaldılar.

Biz tekrar "Hazret müsaade edin otursunlar."

O "Estağfurullah müsaade ediyorlar oturun," deyince onlar da diz çökerek oturdular.

Az zaman sonra sofrta tahtası kuruldu. Üstü haşlanmış, büyük parça halinde etle örtülü büyük bir tepsi pilav kondu. Sofrada hepimizin önüne büyük kâselerle et suyu koydular. Bunu çay içti gibi içtik. Pek nefis bir et suyu idi.

Ondan sonra yalnız Nuri Bey ve benim için üzeri cilâlı iki kaşık koydular. Biz cilâlı tahta kaşıklarla, onlar elleriyle pilavı yemeye başladık. Ara sıra yağlı elleriyle sakallarını da sıvazlıyorlardı. Bu sıvazlayarak sakallarını yağlama işini en çok 40 yaşına kadar olanlar yapıyorlardı. Sakalları çabuk büyüsün diye mi, neden yaptıklarını anlayamadım.

Yemeklerimizi bitirdikten sonra karpuz geldi. Şamî Damolla "Kâse yapın." dedi. Kâse nedir diye düşünürken baktım ki, karpuzları enine ikiye bölerek önümüze koydular. Herkes kendi karpuzunu içini parça parça oyarak yedi. Bundan sonra sofradakiler ellerini peşkirlerle silerek kalktılar. Şamî Damolla'nın işareti üzerine bize su ve sabun getirdiler yıkandık.

Şamî Damolla'nın Taassubu

En büyük ve en meşhur hoca olarak tanınan bu adamın Arap dilini bütün kaideleriyle ve din hükümlerini iyi bilmesinden başka hiçbir tarih ve fen bilgisi yoktu. Yaşadığı dünya işlerinde kara cahildi. Bu yüzden fen adamlarına düşmandı. Bunun gibi düşünenler fırsat bulsalar fen adamlarının öldürülmeleri için fetva verme-

yi en büyük sevap sayarlar. Bilhassa Çin Türkistan'ında ermişler sırasına gelmiş olan Şamî Damolla yeniliklerin en büyük düşmanıydı. Türkistan'da basılmış olan *Tevarih-i Hamse* adlı kitabın bir yerinde Şamî Damolla'ya övgüler yağdırıldığını gördüm. Ama bu adam aynı zamanda azılı bir Osmanlı düşmanıydı. Osmanlı Türklerini halkın gözünden düşürmeye çalışıyordu.

Şamî Damolla'nın kudsîyetinden ve sohbetinden yararlanmak isteyenler odayı doldurup boşaltıyorlardı. O devamlı yenilik aleyhinde konuşuyordu. Bizim karşı çıkmamıza rağmen orada Şamî Damolla'nın telkinleri daha üstün geliyordu. Zaten oradakiler bizim sözlerimizi de iyi anlamıyorlardı. Böyle olmakla birlikte Şamî Damolla bizim söze karışmış olmamıza darıldığını belli ederek "siz hiç konuşmayın." diyordu. Ağzımızı kapatacak değildik ya... O, din hususunda aydınlatmaya çalıştığı gibi biz de yenilik hususunda uyandırmaya çalışacaktık. Kara taassup yüzünden bir zamanlar dünyalara hükmeden İslâm âlemi bugün mahvolmuş durumdaydı. Şamî Damolla bu çöküşün sebebi olarak dinsizliği öne sürüyordu. Biz de dinsizlikten değil çalışmamaktan, ilim ve tekniğe önem vermemekten, meseleleri sadece oruç ve namazla halletmeye çalışmamızdan ileri geldiğini söylüyorduk.

Önemli Bir Mesele

Yine bir gün halk huzurunda Şamî Damolla dinden, bizler yenilikten söz ederken ağalardan biri bizim sözlerimizi çürütmek, onun sözlerini tasdik maksadıyla şu hikâyeyi anlattı:

"Efendim, Ali Kemal adında bir genç İstanbul'dan Kaşgar'a gelmişti. Oranın Damollasına başvurarak onun izniyle bir Darülmualim (öğretmen okulu) açmıştı. Kaşgar'ın ve diğer yerlerin genç mollalarını bu okula topladı ve hepsini okuttu. Aradan 8-10 ay geçtikten sonra Kaşgar'ın en büyük camisinde mollaları imtihan edeceğini söyleyerek oranın Damollasını, din ve devlet büyükleri ile mollaların babalarını davet etti. Biz de gittik. Keşke gitmez olsaydık. Mübarek câmi puthaneye dönmüştü. İslam dinine yakışmaz bir takım lâf ve güzaf etti, resimler, yazılar, hesaplar gösterdi. Mollalar bu işleri güzel öğrenmişlerdi. Ama Müslümanlığa yarar hiçbir şey

göremedik. Damolla çok haklı olarak bu belayı derhal uzaklaştırmak yahut cezasını verdirmek üzere Dazuntu'ya (Genel Vali) şikâyet etti.

“Vali derhal camiye memurlar gönderdi. Hemen Ali Kemal denen o şeytanı hapse tıktı ve üç yıl hapis cezası verdi. Adam bir iki yıl daha böyle devam etseydi Allah korusun bütün gençleri dinden çıkaracaktı. Bunun üzerine Dazuntu bütün Müslümanlara bir emir gönderdi. Bu emirde Müslümanların Hazreti Muhammed'in kitabından başka bir şey okumamalarını istedi.

“Bakın efendim Çin Hükümeti bize bu türlü iyiliklerde bulunuyor. Bizim dinimizi bizden çok korumaya çalışıyor. Böyle bir hükümete itaat edilmez mi?”

Bu duruma güler miydik, ağlar mıydık?

Ali Kemal'in Öğrencileriyle Görüşme

Ertesi gün iki genç molla bizi yalnız bularak dert yandılar. Ali Kemal'in öğrencileri olduklarını söylediler. “O kara cahil adamın dün söylediği putlar öğrencilerin el işleri idi. Huzur imtihanında arkadaşlar tahtaya hendese (geometri) şekilleri çiziyorlardı. Lâf ü güzâf dediği de tarih, coğrafya, yurt bilgisi dersleriyle ilgili konuşmalarlardı. Ali Kemal Bey bizi ışığa çıkaracaktı. Bizi daldığımız cehalet uykusundan uyandırıp hürriyete kavuşma yollarını gösteriyordu. Çin memurları camide fen işaretlerini görünce akılları başlarından gitti. Parlama izleri görülen eğitim ışığını söndürmek için Ali Kemal'i hapsedtiler. Dalmış olduğumuz uykudan sonsuza kadar uyanmamamız için Hazreti Peygamber'in kitabından başka bir şey okumamamızı emrettiler. Bu cahiller, hükümetin bize iyilik ettiğini sanıyorlar. Bu Damollalar bizim kaderimize hâkim oldukça bize yaşama hakkı yoktur. Sonuna kadar bu şekilde itibarsız ve aşağı görülerek inleyip gideceğiz.” dediler ve göz yaşı dökmeye başladılar. Bu arada bize Türk tarihinden ve Türk edebiyatında parçalar okudular.

Gerçekten Çin Türkistanı'nda 12 gün yol yürüdüğümüz halde bir gazeteye, bir cetvel tahtasına ve kültür işlerine ait herhangi bir eşyaya rastlamadık. Türkistan şehirlerinde Damollalar hem hâkim, hem hekim, hem mühendis, hem belediye reisidirler. Çin Hükümeti

yalnız asayiş, siyasi emniyet ve idarî işlerle uğraşır. Hocalar kontrol altında tutulur, hükümete bağlı olmak zorundadırlar.

Hocaların hükümetin elinde ve ona bağlı olarak iş yapmaları hükümet için bir nimettir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti İçin Toplanan Para

Şamî Damolla sohbet esnasında orada hazır bulunan insanlara seslenerek dedi ki:

“Osmanlı devletimiz dört yıldan beri din düşmanlarına karşı kan dökmektedir. Bu öyle bir muharebedir ki bütün Müslümanlara farz olmuştur. Biz buradan oraya asker gönderemezdik. Fakat para ile yardım etmenin de farz olduğuna inandığımız için oraya para topladık. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne göndereceğimiz bu parayı şimdi hazırlayın ve bize teslim edin. Paşalarımız bu parayı mukaddes cemiyete götürsünler.” dedi.

Arkadaşım Nuri Bey “Yok kardeşler. Şamî Damolla’nın bu teklifi doğru değildir. Bir kere yurdumuza sağ salim kavuşacağımızı Allah’tan başka kimse bilmez. İkincisi, siz bizi tanımazsınız. Biz gerçekten Osmanlı Devleti’nin paşası mıyız, âmirleri miyiz, yoksa dolandırıcı birer serseri miyiz? Sizin paranızı alır güzelce yer, hükümetimize ve cemiyete hiçbir şey sezdirmeyiz. Böylece hayır için topladığınız para heba olur gider. Bundan dolayı ne bu parayı bize verin, ne bizden sonra geçecek olan bizim subaylara verin, ne de Şamî Damolla’ya verin. Hicaz’a gidenleriniz, tüccarlarınız vasıtasıyla veya bankalar yolu ile gönderiniz.” diye konuştu.

Ben de “Nuri Bey hakikati tamamıyla anlattı ve çok doğru söyledi. Hükümetimizin paraya pek çok ihtiyacı vardır. Ne kadar çok yardım ederseniz edin. Toplanan paradan başka yine para toplayın ve hemen vakit geçirmeden gönderin. Bizlerden hiç kimseye emniyet etmeyin. Kendi güvendiğiniz adamlarla yahut Gülca’daki Hüseyin Bey vasıtasıyla şu sırada bizim hükümetimize ne kadar yardım ederseniz o kadar İslâm dinine yardım etmiş olursunuz.” dedim.

Böylece Damolla’nın teklifini reddettik ve paranın heder olması- na engel olduk. Bu parayı alsaydık başımıza büyük bir belâ olurdu.

Nuri Bey, Şamî Damolla’nın menfaatinden başka bir şey dü-

şünmediğini anladığından, onun haberi olmaksızın oradaki cemaatin büyüğüne hitaben gizli bir mektup yazdı, bu mektubu birlikte verdik. Mektupta “Şamî Damolla bize Semipalatinsk’te rast geldi. Bizi selamete kaçıracağını oradaki Müslüman tüccarlara ve Hüseyin Bey’in damadı Abdurrahim Efendi’ye söz verdi. Bizi buraya kadar getirdi. Taşkent’e kadar götürecektir. Biz bu adamı böylece tanıdık. Bizimle başka türlü hiçbir ilgisi yoktur. Bizim istediğimiz bir an önce vatanımıza kavuşmak. Başka bir isteğimiz yoktur.”

Bunu yazmaktaki maksadımız, Şamî Damolla’nın bizi âlet ederek adamları soymasını önlemektir. Yanlış propagandalarına engel olduk diye bizi ele verir korkusuyla ırktaşlarımızı uyandırmak, Şamî Damolla’nın tuzağına düşmemek ve bu hususta Türklerin yardımını sağlamak istedik. Korkumuzdan yolda gördüğümüz kötülüklerinden ve şeytanlığından bahsetmedik.

Çeğöcek’e Mektup

Şamî Damolla küçük bir kasaba olan Dorbicin’de eline geçireceği paraları az gördüğünden, Dorbicin’in bağlı olduğu, zenginlerinin çokluğuyla tanınan Çeğöcek’e mektup yazdı ve bir adamla gönderdi. Bir taraftan da yola çıkmak için gereken hazırlıkları yaptırdı. Kendisi, biz ve atlara bakacak olan adam için dört binek, bir de yük atı hazırlattı. Üç gün sonra Çeğöcek’e gönderilen adam geldi. Getirdiği paranın miktarına bakılırsa Şamî Damolla’nın dilenciliğinden bıktıkları anlaşılıyordu.

Dorbicin’de beş gün kaldıktan sonra yola çıktı. Yola çıkarken Dorbicinliler “Hayvanın birisi yıldıktan getirilmiştir, hamdır. Ona az yem verin. Sonra yağır olur, işinize yaramaz.” dediler. Gerçekten dedikleri gibi oldu. Beşinci altıncı konakta satıp başka bir at almak zorunda kaldık. Daha sonra bir bikete indik.

Biket

Biket, kervansaraydan başka bir bina değildir. Dört tarafı oldukça kalın ve dayanıklı duvarlarla çevrilmiş, içeride kapı ve pencereleri orta boşluğa açılan hücreler vardır. Bu hücreler yolcular, hancı ve

yardımcıları ile “çirik” denilen Çin jandarması için ikamet yeri, yakacak, yiyecek, hayvan yemi için de depo gibi kullanılır. Biketler kışlaya benzeyen tek katlı binalardır.

Yatılacağı zaman dış büyük kapı kapanır, ertesi sabah erkenden açılır. Birbirine 20-30 kilometre uzaklıkta olan bu kervansaraylarda ikişer çirik (jandarma) bulunur. Üç-dört çiriklik mekânlar da vardır. Biketler birbirine telefonla bağlıdır. Yol boyunca bir olay olursa derhal haber alınır. Jandarmalar birbirlerinin yardım ve imdadına koşarlar. Zaten olay çoklukla gece vakti kervansarayın basılması şeklinde yaşandığından kervansarayı kale gibi inşa etme mecburiyeti doğmuştur.

12 gün kadar yolculuk ettiğimiz bu yolu çok تنها bulduk. Burada pek az yolcuya rastladık. Bu yüzden eşkiya hiçbir direnme görmeden soygun yaparmış, Eskiden bu bölgede haydutluk çok olurmuş. Hükümetin aldığı sert tedbirler ve haydutlara uygulanan ölüm cezası sayesinde birkaç yıldan beri suç sayısında bir hayli azalma olmuş.

Bikette geçirdiğimiz ilk gece iyi ısınamadık. Bu bölgede hiç orman görmedim. Uçsuz bucaksız bozkırlar var. Kırgız göçebeleri yakacak olarak tezek kullanıyorlar. Biketlerde soba ve mangal gibi ısıtıcılar yok.

Taşkent’te zengin evlerinde ve başka evlerde Erzurum’da tağar, Erzincan’da da kürsü dediğimiz ısınma vasıtaları kullanılıyor. Rus Türkistanı’nda Tatarlar ve Türkler Rus usulü peç kullanıyorlar. Buralardan teşrinisanide (kasımda) geçtiğimiz için ısınma usulleri bilhassa dikkatimizi çekmişti.

Günde 50 kilometreden az gitmiyorduk. Biket’in birinde öğle molası veriyor, öbüründe geceliyorduk. Bir gün 75 kilometre yürümek suretiyle üçüncü bikette kalmak istedik. Fakat gece olduğu için farkında olmayarak burayı geçip dördüncüye vardık. Yaklaşık 100-120 kilometre yol almıştık. Bu kadar uzun yürüyüşe hayvanların rahvan yürüyüşü ve idmanlı oluşları sayesinde dayanabilmıştık. Yollar da düz ve yumuşaktı.

Dorbicin’den kalktıktan sonra Şiho denilen kasabada bir gün mola verip Rus sınırında Sidung adlı bir kasabaya geldik. Aradan 12 gün geçmişti.

Şamî Damolla Sidung'ta meslektaşısı Sabit Damolla'nın evine götürdü, ona misafir etti. Sabit Damolla 30 yaşında ya var ya yoktu. Bize büyük yakınlık gösterdi.

Şamî Damolla'nın bizi Türk ordusunun yüksek rütbeli komutanları olarak takdim edişinin ve onun yanında hep saygılı davranmasının bu saygının gösterilmesine sebep olduğu inkâr edilemez. Şamî Damolla bu davranışıyla yollarda bize verdiği zahmet ve eziyeti de unutturmuştu.

Şamî Damolla birinci gece bizim Golçaya Hüseyin Bey'in yanına götürmek istedi. Biz uygun görmedik. İkinci gün kendisi gitti. Maksadı Çin Türkistanı'nın milyonerinden para koparmaktı. Bizi götürseydi şüphesiz ki bahşisi kat kat olacaktı.

Şamî Damolla'nın Foyası

Sabit Damolla ile baş başa kaldığımız zaman bize karşı o kadar saygı ve sevgi gösterdi ki tarif edemem. Çok sevimli olan bu zatla dertleştiğimiz ve Şamî Damolla'nın bize yolda ettiklerinden bahsettiğimiz vakit dedi ki:

“Bu zat 18 yıldan beri Çin Türkistanı'nda dolaşır. Bir yerde fazla kalmadığından hiçbir talebe yetiştirmemiştir, yetiştirmez. Çingene mi çingenedir. Kimde antika bir şey görse ister alır. Dini imanı paradır. Uğradığı yerden para toplar gider. Gâh Rus, gâh İngiliz casusu olduğundan def-i belâ kabilinden para toplar izzet ve ikram ile yola vururuz.”

Bunun üzerine kendisine “Yolda iken birçok kadın alıp boşadığını, Türkistan'da meşhur âlimlerin de onun gibi yaptıklarını söylemişti. Doğru mudur?”

Sabit Damolla “Doğrudur. O, beş on kadın değil, 200 kadar kadın alıp boşamıştır. Hindistan'da evlendiği bir kadından olan ve bugün 18 yaşına gelen kızına sahip çıkmamış, nafaka vesaire vermeyecek âdeta tanımamıştır. Siz de anlamışsınız ya, bu zat zenginlerden aldığıнын bir kısmını yoksullara dağıtarak kendisine halk nazarında büyük bir mevki ve itibar sağlamıştır.” dedi.

Çin Türkistanı'ndan Rus Türkistanı'na ve Hazar Denizi'ne kadar kıyafet birdir.

Hicaz'a giden ve İstanbul'da Buharalı olarak tanınan hacıların da çoğu Buharalı değildir. Ancak Buharalı gibi giyindikleri için öyle tanınırlar. Bunlar Çin ve Rus Türkistanı'nın çeşitli yerlerinden gelmiş Türklerdir.

Türkistanlılar yün kumaştan yapılmış elbiseye pek itibar etmezler. İç don üstüne pamuk şalvar giyinirler. En üste de yaz mevsiminde servetlerine göre ya ipekten, yahut düz, parlak, koyu renkli kumaştan pardösüye benzer bir şey giyerler. Medeni insanlar gibi ceket pantolonla dolaşmaları ayıp sayılır.

Taşkentliler, Kırgızlar, Türkmenler ve Azeriler başlarına serpuş ve kalpak giyerler. Bunların hepsininki birbirinden farklıdır.

Taşkentlilerinkinin üzeri kadifeli ve kıymetli kürklü, Kırgızlarınkinin kuzu derili ve geniş kürklü, Türkmenlerinkinin kenarları geniş, üzeri kısıdır. Azerilerinki ise kalpaktır. Kırgızların ve Türkmenlerin giyimleri kaba, üst kısımları kendi dokudukları abanidir. Camiye gidildiği zaman beyaz sarıksız kimse görülmez. Herkes molla sanılır. Halbuki bu adamların binde biri bile okur yazar değildir.

Damollalar başlarına her zaman her yerde sarık sararlar. Kendilerine göre Buhara Hanlığı baki olduğundan memurlar sarık sarar, makamları büyüdüğü sarıkları da büyür. Ayrıca Buhara istasyonunda başı kavuklu memurlar da gördük.

Bu giyim tarzı Müslümanlar arasında iyice yerleşmiştir. Bundan kurtulmak, bunu değiştirmek de oldukça zordur. Çünkü bu âdet Buhara ulemasının Müslümanlara bir yadigâridir. Buhara kıyafeti taşıyan Müslümanların Rusların indinde en ufak bir değer ve itibarları yoktur. Çok hantal, çirkin ve pis kıyafete bürünen insanları Ruslar adam yerine koymamakta ve her türlü medeni haktan mahrum bırakmaktadırlar.

Yerli halk arasında büyük itibarı olan bir İslâm âlimi Rusların en alt tabakasından bir kişi ile bile eşit görülmez. Ulaşım vasıtalarındaki yerleri üçüncü mevkidir. Birinci ve ikinci mevkide yerleri yoktur.

Bu bölge düzlük, sazlıkları bol, uzaklarda göklere ser çekmiş dağları görünen, kumlu çöllere sahip, alçak rakımlı vadilerinde iyi meyve yetişen, at ve koyun sürüleriyle dolu bir bölgedir. Üç gün önce tepeleri bulutlara dayanmış yüce dağlara doğru yürürken bir Türk kafilesine rastladık. Türkler, develerle çekirdeksiz üzüm götürüyorlardı.

Bunlarla arkadaşlık ederek kumluk çölü bir günde geçebildik, öğle molasını da Kumbulak dedikleri kaynak başında birlikte yaptık. Çölde tek tük ardıça benzer, çalı türünden ağaçlar, 15-20 metre yüksekliğinde de kum dalgaları gördük. Fırtınalarda bu kum dalgaları dağılıyor, başka yerlerde yeniden oluşuyordu.

Bu bölgelerde at sürüleri de koyun sürüleri kadardır. Bölge Türkleri at etini de koyun eti gibi yedikleri için besledikleri at sayısı çoktur.

Tarancıların Başına Gelenler

Sidung'a vardığımız zaman büyük meydanlarda kazanların kaynamakta olduğunu gördük. Sabit Damolla ara sıra bizden izin alarak Tarancıların işleriyle meşgul oluyordu. Bu arada uğraştığı işlerle, bilhassa Tarancıların meseleleriyle de ilgili şu açıklamayı yaptı:

“Karşımızda Rus idaresinde Yarkent vardır. Oranın ve Iliderya'ya kadar olan bölgenin halkı çiftçidirler. Böyle ziraatla uğraşan köylülere Tarancı derler. Kuzeyden Beyazlar, yani Bolşevik aleyhtarları, Kızılırla muharebe ede ede bu bölgeye kadar geldiler ve bizim bu Tarancı Türklerini de zorla kendi taraflarına yardım etmeye mecbur bıraktılar. Tüfekleri az olduğu için yerli halktan ancak 60 kişiye tüfek dağıtabildiler.

Beyazlar yenilip kuzeye çekilir çekilmez Bolşevikler, “Niye siz bizim düşmanlarımıza yardım ettiniz. Demek ki zayıf zamanımızda bize düşmanlık edeceksiniz,” diye o koca bölge halkını, sayısı yüz binlere varan günâhsız halkı katliamla karşı karşıya bıraktılar. Canlarını kurtarabilen aç, çıplak halk Çin toprağına kaçtı, bize sığındılar. Şimdi onları yedirmek, giydirmekle uğraşıyoruz.”

Sabit Damolla Kırgızlarla ilgili de şu acıklı olayı anlattı:

“Harbin ikinci senesindeydi. Ruslar Kırgızları da askere almak istediler. Kırgızlar bu emre uymadıkları gibi, Rusların iddialarına göre birkaç Rus köyünü de basarak mallarını yağma etti, halkını öldürdüler. Bu asılsız bir Rus uydurmasıydı. Yılgın Kırgızların böyle bir işe cesaret edebilmeleri mümkün değildi. Ancak Ruslar isyanı baha ne ederek Kırgızların memleketine bir kolordu gönderdi, halkı katletmeye başladılar. Kırgız halkı katliamdan kaçarak Çin toprağına sığındı. Fakat Rus nüfuzu altındaki Çin Hükümeti sığınanları dar bir bölgeye yerleştirerek 500 bin kişilik Kırgız topluluğunun çoğu fertlerinin açlıktan ölmelerine sebebiyet verdi.”

Yolculuk İçin Hazırlık

Sidung'da dört beş gün kadar kalmıştık. Sabit Damolla vasıtasıyla birkaç şahıs ziyaretimize gelmiş, bizimle görüşmüşlerdi. Biz, gitmemizi hızlandırmak için Sabit Damolla'yı sıkıştırıyorduk. Damolla ve arkadaşları bize iki değerli at ve kuzu kürkü hediye ettiler.

Ben de epeydir yanımda taşıdığım ve çok değer verdiğim akik taşlı, tarihi yüzüğü Damolla'ya verdim. Onlar bize at ve kürk hediye etmemiş olsalardı bile ben akik yüzüğü Sabit Damolla'ya armağan etmeyi önceden kafama koymuştum.

Gitme zamanı geldi. Sınırdaki bulunan bir köyün imamı da Sidung'da bulunuyordu. Onun vasıtasıyla yola çıkacaktık. Sabit Damolla köy ağasına yazdığı mektubu bize vererek emniyetli bir şekilde Rus tarafına geçirilmemizi rica etmişti.

Hazırlıklar bitmiş, Şamî Damolla gelmeden yola çıkmak üzereydik. Baktık ki Şamî Damolla çıkageldi. Hazırlanmışımızı görünce biraz bozuldu, fakat hissettirmemeye çalışarak: “Ben paşalardan ayrılamam, çabuk bana bir at hazırlayın!” emrini verdi. Emri yerine getirildi. Temin edilen sahte pasaportlar ve 150'şer ruble bir para ile karanlık bir gecede, köy imamı önümüzde olduğu halde yola çıktık. Çiseleyen yağmurdan epey ıslanarak gece yarısından biraz önce hedeflenen köye vardık, Ağa'nın konağına inerek rahata kavuştuk.

Ertesi gün köy ağası rehberlik etti, Çin sınır karakoluna geldik. Ağa, pasaportlarımıza vize yerine geçen mühür bastırdıktan sonra birkaç yüz metre ilerideki Rus sınır karakoluna uğradık. Pasaport işinde Rusları da ayarlayıp gerekli işaretleri vurdurduktan sonra öğleye doğru Yarkent'e varıp bir hana indik. Yanımızda kılavuzumuz köy ağası da vardı.

Yarkent'te evlerin kapı pencereleri açık, içleri bomboştu. Nizamdan, intizamdan eser yoktu. Her yerde Bolşevik askerleri dolaşıyordu. Bolşeviklerin bu disiplinsizlikle bizim cins atlarımıza da el koyacaklarını düşünerek onları sahiplerine geri göndermeyi düşündük. Kılavuzumuz köy ağası atları Sabit Damolla'ya ulaştıracak, o da sahiplerine geri verecekti.

Şamî Damolla'dan Ayrılmamız – Yeniden Yola Çıkış

Hancı vasıtasıyla Verni'li bir Özbek bularak bizi Verni'ye götürmesi için pazarlık ettik. Şamî Damolla da bizimle birlikte geçmek istedi. Kararlaştırdığımız gibi ona dedik ki:

“Hazret, artık biz senden ayrılacağız. Burası Bolşevik Hükümeti idaresindedir. Artık korkumuz kalmadı. Bilindiği gibi aramızda sulh imzalanmıştır. Siz de serbest olun. Bizim yüzümüzden sıkıntıya girmeyin. İzninizle hesaplarımızı tamamlayalım.”

Masraf defterini çıkardım, herkesin alıp vereceğini hesap ettim. Artık birbirimizle bir alıp veremediğimiz kalmadı. Azığımızı arabaya koyduk, Şamî Damolla ile vedalaşarak arabaya bindik. Şamî Damolla bu ayrılığa üzüлp gücendiyse de artık onun kötü davranışlarına dayanamaz olmuştuk. Bir iki gün karlar, su taşkınları ve buzlar üzerinde yürüdükten sonra İli nehri yakınında bir kervansarayda geceyi geçirdik. Burada Türk, Rus, Kırgız, Tatar gibi çeşitli milletlerden insanlar vardı. Ruslar elma ile çay içiyorlardı. Her tarafta şeker kırılgı olduğu için biz de şekersiz çay içiyorduk.

İli Nehri'ni Geçiş

Sabahleyin kervansaray yolcuları hep birlikte yola çıktık. Bir saat kadar yol aldıktan sonra İli Nehri kıyısına geldik. İli Nehri Tien-

şan dağlarının 6-7000 metre yüksekliğindeki karlı tepelerinden çıkıp batıya doğru akarak Golça şehrini solda bırakıp Balkaş Gölü'ne akmaktadır.

Bizim geçit yerinde 50 metre kadar bir eni vardı. Üç dört metre kare büyüklüğündeki buz parçaları ile dolu olarak korkunç bir şekilde akıyordu. Karşı kıyıda gemi dedikleri büyük bir kayık duruyordu. Yolcuları görür görmez baş taraftaki uzun sırtı dümen gibi kullanarak bizim bulunduğumuz kıyıya geldi. Yolcular, atlar, arabalar hep içine dolduk. Gemiye binerken ayağımı kenara bastım, kayan ayağım dizime kadar buzlu sulara battı. Yolcular kolumdan tutarak sudan çekip çıkardılar.

Gemimiz akıntı yüzünden tam karşı kıyıya değil de, 50 metre aşağıya yanaştı. Gemiden çıktıktan sonra Ruslar bizim arabanın ve öbür zavallı Müslümanların atlarını alarak kuyruklarından organlarla gemiye bağladılar. Çala kırbaç vurarak on kadar ata gemiyi iskele hizasına çektiler.

Arabacı atları getirdi arabaya koştu. Öbür arabalar yola çıktıkları için biz de onları takip ettik. Bir Rus arabacısının arkasından atlarımızı sürdük. Arabacılığı ben yapıyordum. Yüksek, kötü bir geçitten geçerken atların ayağı kaydı, araba devrildi. Tam telaşa düşmüştük ki Rus arabacı imdadımıza yetişti. Hemen koşumları çözerek önce atları kurtardı, sonra da hep birlikte arabayı doğruttuk. Ben de Rusun bu hizmetine karşılık kendisine bahşiş verdim.

Yolculuğumuz Verni'ye kadar devam etti. Verni'li bir genç de bizimle arkadaş oldu. Geceleyin Verni'de bir kervansaraya indik. Ertesi gün yol arkadaşımız olan gencin evine davet edildik. Mükellef bir akşam yemeğinden sonra ipekli tüy yataklarda nefis bir uyku uyuduk.

Sabahleyin misafirperver genç bizi yeniden kervansarayımıza getirdi.

Şamî Damolla ile Yeniden Karşılaşma

Bugün öğleye doğru yanında düzgün kıyafetli, yaşlı bir adamla Şamî Damolla çıkageldi. Kendisini güler yüzle karşıladık ve çay ikram ettik. Taşkent'e ne zaman hareket edeceğimizi öğrenip gittiler.

Tatar bir arabacı bularak hazırlığa başladık. Çarşıda gezerken

dükkanın birinde bir kap içinde tepelenmiş, karabiber büyüklüğünde yeşilimsi bir şeyler gördüm. Biraz almak istedim. İlk önce ne olduğunu ve hangi maksatla kullanıldığını sordum. “Buna Nas derler. Kırgızlar ağızlarına alır, birkaç saniye dillerinin altında sakladıktan sonra tükürürler, kafaları dumanlanır. Tütünden yapılır, kireçle terbiye edilir,” demesi üzerine almaktan vazgeçtim.

Bu Nas denilen nesneyi Sibiryâ’da Tihomira ve istasyonunda birkaç gün kaldığımız zaman ilk defa oraya yakın bir Kırgız köyünde görmüştüm. Arkadaşlarla bu küçük köyü ziyaret ettiğimiz sırada bir odada oturmuştuk. Bazı adamlar da bu odada bulunuyorlar ve ağızlarına bir şeyler atıp çiğniyorlardı. Aradan yarım dakika geçince çiğnedikleri maddeyi yaslandıkları yastıkların arkasına tükürüyorlardı. Bu görüntüden çok iğrenmiştim.

Hareket edeceğimiz günün sabahı Şamî Damolla ile adamı birlikte geldiler. Adamın elinde kırmızıya boyanmış bir keçe vardı. Şamî Damolla bu keçeyi bana uzatarak kabul etmemi rica etti. Ben de kabul ettim. Sonra arabaya binerken ellerini kaldırdı, orada hazır bulunanlar karşısında dua etti. Tekrar görüşüp arabaya bindik.

Pişpek (Bişkek) Yolunda

Hava soğuk olduğu için kürklerimize bürünmüş, ayakkabılarımızı altımıza çekmiş, şapkalarımızdaki kulaklıklarla kulaklarımızı örtmüştük. Kervansaraylarda karşılaştığımız Rus yolcular isyan çıktığından bahsediyorlardı. Bu gibi haberlere mübalağalı, yalan yanlış olacağı cihetle önem vermiyor, aldırmiyorduk. Biraz dikkat edip haberin aslını iyice öğrenseydik önümüze çıkacak olan tehlikeye karşı bir çare düşünürdük. Bizden daha iyi Rusça bilen arabacı da bize bir şey çıtlatmadı. Çıtlatsaydı bile belki biz aldırmiyacaktık. Çünkü bir an önce vatana kavuşmak aşkı her şeyi unutturuyor, hiçbir korku duyurmuyordu.

Böylece üç dört gün geçtikten sonra Pişpek’e araba ile bir günlük uzaklık varken akşam karanlığında üç dört Rus askeri önümüze çıktı, bizi köydeki komutanlarının huzuruna götürdüler. Kılık kıyafetimizi Özbeklerin kılık kıyafetine benzetmiştik, ancak dilimiz onlarınkinden pek benzemiyordu. Askerlerin hepsi Özbekçe bildikleri için

bizim Kaşgarlı veya Taşkentli olmadığımızı derhal anladılar. “Siz Taciksiniz, İngiliz casususunuz!” diye casusluk damgasını yapıştırdılar. Muayene etmek üzere bir odaya soktular. Birisi üstümüzü başımızı ararken, paralarımızın bulunduğu cüzdanı aldı bir tarafa koydu. Öbür eşyalarımızı muayene ederken baktım ki arkadaşım Nuri Bey para cüzdanını alıp cebine koydu. Bunun üzerine ben de cüzdanımı alıp cebime koydum.

Bu işi böyle yapmakta haklıydık. Çünkü en büyük felâket parasız kalmaktı. Adam muayene işini bitirdikten sonra yeniden cüzdanları istemedi. Ya unuttu, yahut korktu. Veya iyi bir insandı da insafli davrandı. “Gidin, burada sizi yatıracak yerimiz yok. Geceyi arabanızda geçirin. Yarın tekrar sizinle görüşürüz,” diyerek bizi arabaya götördüler. Arabacıya da kimbilir ne gibi tembihlerde bulundular.

Nuri Bey’le beraber arabada yan yana uzandık. Üstümüzü örttük. Sıcak ve endişeli bir gece geçirdik.

Pişpek (Bişkek)’te Neler Gördük, Nasıl Vakit Geçirdik

Sabahleyin uyandıktan sonra bizi yeniden sorguya çektiler. Nereden gelip nereye gitmek istediğimizi, maksadımızın ne olduğunu sordular. Cevap vermemiz için epeyce sıkıştırdılar. Biz de “Naçalniğe (idareci) gönderirseniz, doğrusunu ona söyleriz” dedik. Onlar da iki süvari eri refakatinde, bizi kendi arabamızla Pişpek’e gönderdiler.

Seyrek ateş sesleri arasında şehre girdik. Süvariler arabayı bir binanın önünde durdurdular. Kapı önündeki asker kıyafetli bir adamla konuştular. O adam da bize dönerek soru sormaya başladı. Adamı *saldat* sanarak “Bizi *naçalnik*’e götürün, soruyu o sorsun, cevabı da ona verelim,” dememiz üzerine sakın bir tavırla “*Naçalnik* benim. Maksadınızı ve niçin buralarda dolaştığınızı söyleyin!” dedi. Biz de hiç saklamadan Türk subayları olduğumuzu, Krasnoyarsk’taki esir kampından Brest-Litowsk Antlaşması’ndan sonra kaçtığımızı söyledik. Bu antlaşmaya göre serbest kalıp memleketimize gönderilmemiz gerekirken Menşevik Hükümeti bu antlaşma hükümlerine uymayarak bizleri bırakmamış, biz de kaçmak zorunda kalmıştık. Bunun üzerine *naçalnik*, niçin bu yoldan geldiğimizi sordu. Biz de

Sibirya'nın doğusunda da, batısında da Bolşeviklerle Menşeviklerin kavgası yüzünden bu yolu seçtiğimizi söyledik. *Naçalnik* nereye gideceğimizi sorunca "Taşkent üzerinden memleketimize," karşılığını verdik. O da lâfı daha fazla uzatmadı, parmağıyla bir binayı göstererek "Orası oteldir, oraya gidin, orada kalın. Görüyorsunuz burada kavga var. Kavga bittikten sonra gidersiniz." dedi.

Otele gittiğimiz vakit bizi karşılayan otelciye, kavga bitinceye kadar otelinde kalmamız için *naçalnik* tarafından gönderildiğimizi söyleyerek iki yataklı bir oda istedik. Otelci bizim Rusça konuşmamıza Kars şivesi Türkçe ile ve Ermeni ağzıyla cevap verdi. Odamızı gösterdikten sonra bize yemek getireceğini söyledi. Çarşı pazar kapalıymış. Getirdiği yemekler de bizim Türk yemeklerine benziyordu.

Ertesi günü bir aralık otelden çıktık. Çarşıda dolaştık. Dükkânlar kapalıydı. Kimseye rastlamadık. Etraftan tek tük ateş sesleri geliyordu. Yeniden otele döndük. Otelde bizden başka Fergana taraflarına giden iki Rus memur ve çocukları vardı. İkinci gün otel sakinlerine Babahan adlı üstü başı temiz, sözü sohbeti yerinde bir Özbek eklen-di. Üçüncü gün Babahan yanında Musabay adlı bir arkadaşını getirdi. İkisi de bize iltifat ettiler. Ancak, arkadaşım Nuri Bey kendilerine şunları söyledi:

"İltifatınıza çok teşekkür ederiz. Fakat siz bizim yanımıza gelmeseniz daha iyi olur. Çünkü biz şüpheli adamlarız. Bizim size zararımız dokunacağı gibi, sizin de bize dokunabilir."

Bu sözleri ben de tasdik ettim. Onlar bir şey olmayacağını söyledilerse de rica ederek kendilerini yola vurduk.

Bir Baskın

Otelde kaldığımızın dördüncü günü akşam yemeğini yerken beş tane *saldat* ellerindeki revolverlerini üzerimize çevirmiş oldukları halde pat diye içeri girdiler. "Eller yukarı!" diyerek bizi ayağa kaldırdı, lokmaların boğazımızda düğümlenmesine sebep oldular. Tepeden tırnağa kadar, inceden inceye arandık. Bizi suçlayacak bir suç unsuru bulamadılar. Cüzdanlarımızdaki paraları saydılar, hayretle birbirlerinin yüzüne baktılar, bir şeyler konuştular, her şeyi bıraktı gittiler.

Eğer Şamî Damolla'ya uyup da vaktiyle Dorbicin, Şiho ve Sigung'da İttihat ve Terakki Cemiyeti için toplanan paraları yanıma-za almış olsaydık bu geceden itibaren hapse tıkmış, birkaç gün sonra da idam edilmiş olurduk. Burada Nuri Bey'in ileri görüşü işimize yaramış, bizi selamete çıkarmıştı.

Naçalnik'in Baskını ve Hapisliğimiz

Odamız soğuk olduğu için biz de Ruslar gibi otelin kahvesinde oturur, hem ısınır, hem de lak lak eder tombala oynardık. Bir gece sarhoş bir *saldat* içeri girdi. Biz hiç metelik verip kıpırdamadığımız halde otelci ve Ruslar ayağa kalkıp adama saygı gösterdi, tombala oyununa davet ettiler. Fakat o oyuna katılmadı, asık bir suratla birkaç dakika oturduktan sonra ayrıldı gitti. Kim olduğunu sordüğümüzda, *naçalnik* olduğunu söylediler. Sanki bu adam ilk gördüğümüz nazik, kibar *naçalnik* değildi.

Aramalar ve baskınların yalnız bizim için olduğunu anlayamamıştık. Bolşeviklerin subay, bilhassa üstsubay düşmanı olduklarını, bizleri sağ bırakmamak için bahane aradıklarını hiç aklımıza getirmemiştik. Otelci Ermeni'nin bizim her hareketimizi kontrol etmekle görevli olduğunu sezmiştik. Fakat en küçük bir suçumuz olmadığı için bizlere yok yere zulüm yapacaklarına ihtimal vermiyorduk. Oteldeki Ruslarla da ahabap olmuştuk.

İsyan dokuz gün sonra yatıştırıldı. Dükkânlar açıldı. Oteldeki Rus arkadaşlarımız hükümete başvurarak izinname aldı, yollandılar. Bunların yola çıkmaları bizi de cesaretlendirdi. Türkçe dilekçe yazmak istedik kabul etmediler. Fransızca'yı da kabul etmediler. Ancak, Rusçayı da biz dilekçe yazacak kadar bilmiyorduk. Bu işin çaresini düşünürken Babahan'la yanımıza gelen Musabay imdadımıza yetişti. Durumu biliyormuş gibi kâğıt kalem getirdi. Rusça bir dilekçe yazdı. Önümüze düştü hükümete gittik, *naçalnik* muavininden izinname aldık. Bereket versin otele gelen edepsiz, sarhoş *naçalnik* orada yoktu. Olsaydı şüphesiz bir zorluk çıkarırdı.

Otele geldiğimiz zaman otelci Ermeni nerede olduğumuzu sordu. İzinname almak için Musabay ile uğraştığımızı söyledik. Ertesi sabah Musabay geldi. Otelin bitişiğindeki evine götürdü. Bu kadar

yakın yere gitmek için kürkümü giymeyi uygun bulmayarak otelde bıraktım. Otelcinin gözü önünde cereyan eden bu işleri normal durumlardan sayıyorduk.

Musabaylara gittiğimizde çeşitli pastalar, kurabiyeler, tereyağı, reçel ve bal ile süslenmiş bir sofranın ortada olduğunu gördük. Sofranın başına geçip bu mükemmel çay şöleninden istifade etmeye başladık. İkinci bardağımız yarı olduğu zaman birkaç gün önce geceleyin sarhoş olarak otel kahvesine gelen *naçalnik*'in ansızın içeri girdiğini gördük. Elinde revolver vardı. Odadakiler "Böyle bir zamanda niçin toplandınız. Siz hepiniz inkılâbın aleyhindedesiniz!" dedi "Sizleri vururum!" gibi tehditler savurdu.

Yerli Türkler "Lütfen oturunuz, çay içiniz," diye yalvardılar. Adam Nuri Bey'le beni göstererek "Bu iki adam Türk ve bizim düşmanımız miralaylardır!" deyince ben atıldım "Biz esiriz ve miralay değiliz. Rusya'nın her tarafında Ruslardan insanlık ve merhamet gördük. Irktaşlarımızın bize çay içirmeleri suç mudur?" diye dilimin döndüğü kadar cevap verdim.

Bu heyecanlı anda adamın gözüne Davulbay ilişti. Küfürler savurarak "Bu Türk işi değil, bu senin ziyafetin. Korkundan, hainliğinden kendi evinde vermedin burada veriyorsun. Şimdi seni vurayım da anlarsın!" diyerek revolveri ona çevirdi. Zavallı adam ağlayarak o köşeden o köşeye kaçtı. Bereket versin vurmadı, dışarı çıktı. Bu fırsattan yararlanarak Babahan'ın önceden bize vermiş olduğu kartvizitini kendisine verdik. Herkes muzır gördüğü kâğıt ve evrakı öteye beriye sakladı. İki dakika sonra *naçalnik* yeniden içeri girdi. Arkasından altı kişilik de tüfekli *saldat* görüldü. Askerlere hepimizin aranmasını emretti. Hepimiz arandık. Bu arada her derdimize derman olacak bütün paramızı aldılar. Bundan sonra "Haydi mahpusa!" emrini verdi. "Bizim bir suçumuz yoktur. Merhamet et!" diye yalvardıksa küfürle ve dipçikle karşılandık. Keder ve endişenin son kertesinde dışa çıktık.

Aramızda bulunan ihtiyar müezzinin lastiklerini *saldat*'lar iç ettiklerinden zavallı dipçik zoruyla ve mestleriyle dışarıya çıkarıldı, karlar, buzlar üzerinde yürümeye mecbur edildi. Çıplaklık bakımından benden zavallısı yoktu. Çarşıdan, halkın arasından caniler gibi götürülmemiz çok acıydı.

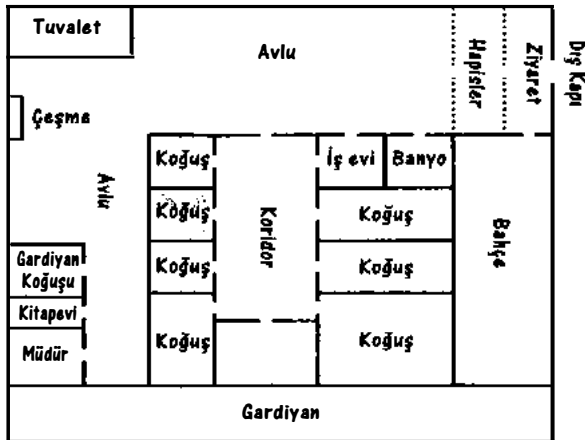
Naçalnik yaptığı işin kanunî olduğunu göstermek için bizi ilk önce mahkemeye götürdü. Anlattığı şeylere savcı itiraz etti. Tevkif müzekkeresi kesmek istemedi. Biraz ferahlar gibi olduysak da, bir an içinde sevincimiz keder ve ümitsizliğe döndü. Çünkü *naçalnik* derhal revolverine davrandı ve “İsyanı çıkaran bunlardır. Tevkif müzekkeresi vermen gerekir!” demekle “Eğer dediğimi yapmazsan seni rejimin aleyhtarı sayar, istediğim işkenceye sokarım.” demek istemişti.

Savcı, *naçalnik*in şerrinden korkarak tevkif müzekkeresi kesti. Biz de hapisane yolunda üzgün, umutsuz yürümek zorunda kaldık.

Pişpek (Bişkek) Hapishanesi

Hapishanede (x) işaretli odaya soktular. İçimizin kan ağladığını yüz çizgilerimiz belli ediyordu. Dışarıyı görünmeyecek derecede buz çiçeğiyle kaplı pencerenin önünde bir metre genişliğinde bir kerevet vardı. Yatağımızın bu kuru tahtadan ibaret olduğu anlaşılıyordu. Pencerenin karşısından büyük bir peç olduğu halde koğuşlar buz gibiydi. Odaya tıktıkları zaman bu durum tüylerimizi ürpertti.

Sakallı, Türk düşmanı, menkus hapishane müdürüne “soba ya-

nacak mı?” diye sordum. Adam alay etti. Kürkümün otelden getirilmesini rica ettim. Ekşi suratıyla “Yarın” cevabını verdi. Üstümüzü aradı. “Senden önce aradı, bütün paramızı da aldılar,” dedikse de adam dinlemedi.

Avusturyalılardan aldığım fosforlu, büyük cep saatimi aldı. “Hapishanede saat yasaktır. Çıktığın zaman alırsın,” dedi.

Mahpus olduğumuz zaman çoğu Rus ve siyasi suçlu olmak üzere Türk, Kırgız, Tatar, Ermeni, Lezgi gibi milletlerden adamlar vardı. Aynı millettten adamları mümkün olduğu kadar bir arada bulundurmak üzere odaları dağıtmak iyiliğini esirgememişlerdi. Ne gece, ne de gündüz hapishanenin iç bahçesine serbestçe çıkarmazlardı. Belindeki zincire asılı 10-15 anahtarla dolaşan gardiyan sıra ile odaları açar, mahpusların tamamını tuvalete gönderirdi. Mahpusların ihtiyaçları olsun olmasın yan yana oturtularak ihtiyaç gidermeye zorlanmaları bizim için büyük bir işkenceydi. Utancımızdan ihtiyacımızı göremezdik. Daha sonra çeşmede yıkanır ve koğuşlara dönlürdü. Hapishane ve tuvaletlerin temizliğini nöbetleşe mahpuslara yaptırırlardı. Sabah temizliğinden döndükten sonra koğuşlara girilir, kapılar dışarıdan asma kilitlerle kilitlenirdi.

Her mahpusa günde 500 gram kadar kara ekmek verirdi. Ekmeklerin içi çiğ, kabukları yanmış olurdu. Öğle yemeklerinde at etinden çıkarılmış et suyu, akşamları da kavrulmuş arpa suyunu kahve yerine verirdi. Her koğuşta mevcuda göre bir iki büyük çaydanlık bulunur, bunlarla çay getirirlerdi. Çay şekeri bulmak imkânsızdı. Bu kadar yemekle yaşamak güç olduğundan durumu iyi olanların evlerinden her gün yemek gelirdi. Fakirler de hapishane yemekleriyle idare ederlerdi.

Bize gelince akla hayale gelmeyen bir felâkete düşmüştük. Verilen ekmeğin yarısı yanmış olduğu için işe yaramıyordu. Öbür yarısı da bir defada yeniliyordu. Şekersiz, tatsız kavrulmuş arpa suyu da hiç olmazsa içimizi ısıtıyordu. İlk günden gardiyanlar ve hapishane müdüründen bize bir fayda gelmeyeceğini anladığımız için dışarıdan başımızın çaresine bakmak zorunda kaldık. Ama kimden, nasıl? Gerçekten açlıktan ölecek olsak bile ne ben, ne de arkadaşım Nuri Bey kimseden bir şey isteyecek yaratılıştta değildik.

Büyük bir sıkıntı içinde akşam ettik. Aydınlanmamız için beş nu-

mara bir gaz lâmbası verdiler. Nuri Bey kürküne bürünerek kerevete uzandı. Ben uzanamadım. Çünkü üşüyeceğimden emindim. Kalkıp odada dolaştım. Gardiyanlar nöbet değiştirdikçe kapıdaki delikten yatmamı söylüyorlar, ben de “Bu soğukta çırl çıplak yatılır mı?” diyor, gezinmeye devam ediyordum. Ara sıra oturup dinleniyor, üşüdüğümü hissettiğim an kalkıp geziniyordum. Bir aralık 20 santimetere genişliğinde, yarım metre uzunluğunda bir tahta buldum, onu duvara dayadım. Kılavuzun bir zamanlar tavsiye ettiği gibi en üstteki elbisemi, ceketimi çıkararak üzerime örttüm. Böylece üşümekten birazcık olsun kurtuldum. Ama bir müddet sonra bu da fayda etmedi, yine gezinmeye başladım. Sözün kısası bu gece çektiğim sıkıntı tarif edilemeyecek kadar ağır ve acıdır.

Çok şükür sabah oldu. Küçük bir demlikle arpa çayı getirdiler. Verilen kara ekmekle acı tatlı demeyerek kahvaltı ettik. Kahvaltıdan sonra sabah yoklamasına gelen hapishane müdürüne “Sabaha kadar soğuktan uyuyamadım. Dolaşmak zorunda kaldım. Lütfen bugün benim elbiselerimi getirin,” diye ricada bulundum. “Olur,” dedi, çıktı gitti. Gardiyan da kapıyı kilitleyerek uzaklaştı.

Öğle vakti sac karavananın dibinde et suyu içinde birkaç parça et kırıntısı geldi. Galiba kaşık da verdiler. Yemeği birkaç kaşıktan bitirdik. Açlığımızı giderecek gibi olmadığını söylememe hacet yok.

Lezgi Memet Efendi

Aç, susuz soğukta halimiz ne olacak, diye kerevet üstünde birbirimizle lakırdı etmeden düşünürken, 25-30 yaşlarında sarışın, tıknaz, orta boylu birisi bir tabak pilavla, tokaç denilen bir Özbek ekmeği getirdi. Nur görmüş hacıya döndük. “Lütfen kabul buyurunuz. Bana Lezgi Memet derler. Demirciyim. Bir iftiraya uğradım, buraya düştüm. Sizin emrinizi yerine getirmekten iftihar ederim. Çok rica ederim sıkılmayın, ne derdiniz olursa söyleyin. Elimden geleni yapmayı bir vazife sayar ve çok haz duyarım.” dedi, daha bir şeyler söylemek isterken gardiyanın yaklaşması üzerine uzaklaştı.

Etli, havuçlu Özbek pilavını lezzetle atıştırdık. Ekmeği akşam çayına sakladık. Lezgi Memet Efendi akşama doğru yanımıza uğradı. Kapının deliğinden teşekkür ederek pilav tabağını uzattık ve

kendisine “Bizim mukadderatımız böyle imiş. Bizim yüzümüzden kendinizi aç bırakmamanızı rica ediyoruz,” dedik. Memet Efendi: “Aman rica ederim, böyle şey söylemeyiniz. Ben bekâr bir adamım. Hamdolsun param ve adamım var. Her gün bol yemeğim gelir. Bana da yeter, size de. Allah bilir sizin için ayrıca bir masraf etmiyorum.” cevabını verdi. .

Bitlenme

Palto yahut kürk gibi bir şey bulmasını Memet Efendi’ye söylemeyi uygun bulmayarak ıstıraba katlanmayı göze aldım. Müdür akşam karanlığında yoklamaya geldiği zaman kürkümün gelmediğini, lütfen getirtilmesini tekrar rica ettim. “Olur,” dedi gitti. Saat 22.00 olmuştu. Benim perişan halimi gören nöbetçi gardiyan bana acımış olmalı ki kapıyı açarak üzeri boyanmamış bir Kırgız kürkü verdi. Bundan çok memnun oldum ve kendisine teşekkür ettim.

Artık bu gece azap çekmeyeceğimi düşünerek kerevete, Nuri Bey’in yanına uzandım. Ama ne yazık ki gözüme bir dakika uyku girmediydi. Boynumda başlayan kaşıntılar omuzlarıma, sırtıma kadar indi. Çıplak etim çimdikleniyor gibi kaşınıyordum. Her kaşınan yere elimi götürdüğüm vakit elime kene kadar bir bit geliyordu. Bu gece de soğuk azabı yerine bit işkencesine uğramıştım. Sabah olunca kürkü gardiyanın suratına fırlattım. Ceketimi çıkardım ki her tarafım sıvama bit. Dışarıya çıkıncaya kadar bunları ayıklamakla uğraştım.

Bu işkenceye 24 saat kadar tutuldum. Daha sonra şiddetli bir hastalığa yakalandım. Canavar müdür her halde ikimizin de ölmesini istiyordu ki hiçbir isteğimizi kabul etmiyor, bizi doktora göndermiyordu. Memet Efendi’nin her gün düzenli gönderdiği yemeği arkadaşım yiyor, ben çaydan başka bir şeye ağzımı süremiyordum. Hastalığımın dördüncü günü bir müfettiş geldi, hapishaneyi gezdi ve benim perişan halimi gördü. “Hastalıktan ölüyorum. Bu adam beni hastaneye değil doktora bile göndermiyor!” diye şikâyetle bulundum. Bunun üzerine müdüre çıkışır gibi oldu. “Şimdi vizite zamanı geçti. Yarın gönderirim,” dedi.

Ertesi sabah doktora götürüldüm. Doktordan beni hastaneye yattırmasını rica ettim. “Mümkün değil azizim. Fakat sana vereceğim

ilaçlar seni iyi eder korkma,” dedi ve bir fincan kadar Hint yağı içirdi, dokuz paket de toz verdi. Bu tozdan günde üç paket almamı söyleyerek beni hapishaneye geri gönderdi. Doktorun dediği gibi iki gün içinde iyileştim. Hapishaneye girişimizin yirminci gününe kadar bir defa da diş ağrısı çektim. Fakat bit içkencesi sürüp gitti.

Araştırma Heyeti

Hapishaneye girişimizin yirminci günü üç dört kişiden oluşan bir heyet odaları teker teker dolaştı. Müdürle işaretleştiklerini ve bir şeyler konuştuklarını kapının deliğinden gördüm. Bizi önemli casus saydıklarını tavırlarından sezdim.

İçeri girdikleri zaman ikimizi de tepeden tırnağa kadar süzdükten sonra “Siz kimsiniz, buralarda ne geziyorsunuz?” diye Rusça sordular. Nuri Bey benim kadar Rusça bilmediği için ben cevap verdim. “Biz Türk subaylarıyız. 1914 Sarıkamış muharebesinde esir düştük. Bizi Sibirya’da Krasnoyarsk garnizonuna göturdüler. Dört yıl orada Alman, Avusturya ve Macar esirleriyle birlikte kaldık. Brest-Litovsk Muahedesi üzerine harp malûlleriyle birlikte ilk kfile olarak memleketimize göndermek üzere yola çıkardılar. Fakat Çeklerin eline geçen Sibirya Hükümeti bu muahedeyi tanımadığından Alman, Türk, Avusturya ve Macar bin kadar esiri geri çevirdi. Barışın çok uzak olduğuna hükmederek antlaşmaya bağlı kalan Bolşevik Hükümeti tarafına geçmek üzere buralara geldik. Buradan Taşkent-Aşkabat-Bakû yolu ile memleketimize gideceğiz”.

Onlar bize niçin Avrupa yolu ile değil de bu yolu tercih ettiğimizi sordular. Biz de “Sibirya’nın doğusunda da, batısında da Kızıllarla Beyazlar arasında muharebe olduğu için o yollardan gidemezdik. Güneyde de aynı muharebe olduğu için Çin Türkistan’ı yolu ile muharebe bölgesine uğramadan Yarkent’e geldik. Verni üzerinden Taşkent’e giderken bizi casus diye yakaladılar. Araba tutup öbür yolcular gibi izinname aldık. Araba tutmak üzere Özbeklerle bir toplandı yaptığımız için bizi buraya kapattılar,” dedim.

İçlerinden birisine “Sen sor,” dediler. Şerif Efendi Burnaşef adlı bir zat Tatar Türkçesi’yle sormaya başladı. Türkçe olarak durumumuzu anlattık. Sonunda “Biz araştırma heyeti olarak Taşkent’ten

buraya geldik. Eğer dediğiniz gibi bura isyanı ile bir ilginiz yoksa hiç korkmayınız, yakında çıkarsınız,” dedi ve kendi aralarında bir şeyler konuşarak çıkıp gittiler.

Sorgulama

Ertesi günü bizi koruma altında mahkemeye götürdüler. Musabay’ın evinde toplanan dokuz kişiiden sekizini getirdi, her birini birer kişinin önüne alarak sorgulamaya başladı ve ifadelerini yazmaya geçirdiler. Arkadaşım Nuri Bey’i *naçalnik* muavini Türk ve subay düşmanı Piryatka adlı Rus sorguluyordu. Beni de bu adam sorgulamak için başka bir yerde yalnız başıma bekletiyordu. Öğleye kadar Özbeklerin ve Davulbay’ın ifadeleri alındığı halde Nuri Bey’in ifadesi alınmamıştı. Masanın üstünde revolver bulundurarak ifade alan Piryatka’ya kızmış olan şerif Efendi Burnaşef sorgulamasının bu kadar uzamasına da kızmış, bunların yanına giderek neticeyi beklemişti. Piryatka “İfadeni okuyayım, dinle. Doğru ise imza et,” diyerek Nuri Bey’e ifadesini okumaya başladı. Nuri Bey Rusça bilmediği halde okunan ifade içerisinde aile isimleriyle beraber arkadaşların isimleri de geçince itiraz etti. “Ben böyle isimler bilmiyorum. Benim bildiğim Babahan, Davulbay, Musabay, Damolla ve mezzindir,” dedi. Bunun zerine şerif Efendi Piryatka’ya “Budala! Bunları söylemediği halde nereden yazdın?” diye sordu. Piryatka da “Defterden yazdım,” cevabını verince “Söylediğini yazmaya mecbursun, bildiğini değil!” diyerek yazdığını dzelttirdi, Nuri Bey’e de imzalatarak onu dışarı çıkardı.

Akşam olduğu halde benim ifadem alınmamıştı. Koruma altında tekrar hapishaneye geldiğimiz zaman beni ayrıca eski odamızın yanında daha küçük bir odaya koydular ki Nuri Bey’le söz birliği etmeyelim.

Ertesi günü saat 09.00’da yalnız beni ve Nuri Bey mahkemesinde de tercümanlık yapan velinimetimiz Lezgi Memet Efendi’yi götürdüler. şerif Efendi Burnaşef beni karşısına aldı. Memet Efendi de yanımızda bulundu. İfade varakasını istediğimiz gibi doldurduk. 16 gün sonra arkadaşlarımız çıktıkları halde biz çıkamadık. ıkarılmayışımızın sebebini şerif Efendi Burnaşef hapishaneye gele-

rek söyledi: “Yarkent’ten geçtiğinizi tespit edemedik. Bununla beraber sizin de çıkarılmanıza çalışacağım!” dedi.

Bir iki saat içinde benim de ifadem alınmıştı. Hapishaneye döndüğüm zaman yine eski odama, Nuri Bey’in yanına koydular. Bir gece daha burada yattıktan sonra hapishane müdürü sırtarak “Sizi entelijansların yanına gönderiyorum. Kırgızların, Dügârların yanında rahat edersiniz,” dedi ve köşede 15-20 Rus bulunan bir odaya gönderdi. Kapının yanında bir kenara sıkıştık.

Rus Koğuşunda Geçen Günler

Burada gerçekten üniversite tahsili görmüş münevver Ruslar olduğu gibi Bolşevik Ruslar da vardı. Türkçe bilen bir de Ermeni vardı. Müslüman olarak ikimizden başkası yoktu. Çoğunluğu bu isyanla ilgili olduğundan şüphe edilenler teşkil ediyordu. Köylü ve işçiler karıştı.

25 günden beri çamaşır değiştirmedığımız için çok kirli, Kırgız kürkünden dolayı da pek çok bitli idik. Saç sakal birbirine karışmış, tırnaklar uzamış, insanlıktan çıkmıştık. Bu halimiz bizi çok sıkıyordu. Gece herkes uyuduğu vakit kalkıp soyunuyor, bitleniyorduk ki adamlar bizden büsbütün iğrensinler.

Buraya geldikten sonra beyaz ekmek bollaşmış, yiyecek sıkıntısı azalmış olduğu için artık Lezgi Mehmet Efendi’nin getirdiği pilava gerek kalmamıştı. Buna rağmen Memet Efendi ara sıra pilav göndermekten geri kalmazdı.

Ruslarda iyi bir insanlık davranışına daha şahit oldum: Orada bizim gibi el kesesinden geçinen iki üç de Rus vardı. Bunlar zengin Ruslar gibi her hakka sahiptiler. Kimsenin aklından “Siz bizim ekmeğimizle geçiniyorsunuz. Bari odayı siz süpürün, kapları, kaşık-ları siz yıkayın,” demek geçmez, kimse onlara kafa tutmazdı. Adamlar kendi evlerinden gelmiş gibi herkesten önce sofraya kurulurlar, nöbetleri, sıraları gelmedikçe ellerini sıcaktan soğuğa vurmazlardı. Minnet, sitem kimsenin aklına gelmezdi.

Hapisliğimizin 36’ncı günü bizimle birlikte mahpus olan arkadaşlarımız tahliye edildiler. Babahan altına serdiği astarlı koyun postundan minderini altıma sermem için emanet olarak bana verdi.

Hapse girişimizin 69'uncu günü beraberinde birkaç kişi ile bir müfettiş veya büyük makam sahibi birisi geldi. Ona şöyle hitap ettim:

“Biz buraya sokulalı 69 gün oldu. O günden beri çamaşır değiştirmedik. Kir ve bit içinde kıvranıp duruyoruz. Bu adamlardan utanıyoruz. Otelde çamaşırlarımız ve eşyalarımız kaldı. Bunların aldırılmasını defalarca Müdür Bey'den rica ettiğimiz halde aldırmadı. İnsanlık adına rica ediyorum. Otelden eşyalarımızın getirtilmesini emredin.”

O zat müdürün yüzüne baktı. Hemen getirilmesini emretti ve başka şeyler de söyledi.

O gün akşama doğru oteldeki bütün eşyalarımız geldi. Temiz çamaşırlarımızın da bite bulaşmaması için üstümüzdekilerin tamamen çıkarılması, saçımızın, sakalımızın kesilmesi gerekiyordu. Buna bir çare düşünürken akşam yoklamasına gelen Müdür bize “Yarın hamamı yaktıracağım. Yıkanın ve çamaşır değiştirin,” dedi.

Kendisine candan teşekkür ettik. Çünkü bu hareket bizim için çok büyük bir iyilikti.

Ertesi günü hamamda çoraplara varıncaya kadar bütün çamaşırlarımızı yıkadık. Bu işi yaparken iyice terlediğimiz için az bir yıkanmakla kendimizi temizlenmiş saydık. Islak çamaşırları alarak ter içinde koğuşa geldik. Otelden gelen çamaşırlar, eşyalar içinde sabun çıkmamış olsaydı Ruslardan el sabunu dilenmek zorunda kalacaktık.

Yıkanmış çamaşırları çivilere astık. Bir Rus arkadaşın verdiği küçük ve kavisli eczacı makası ile saç ve sakalımıza çekidüzen verdik. Bu suretle iç sıkıntısından biraz kurtulduksa da, ertesi sabah Hapishane Müdürü yoklamaya gelip çehremizin değiştiğini görünce “Şekil, kıyafet değiştirmek yasaktır. Bir daha böyle yaparsanız ceza görürsünüz!” diye azarlamaya kalkıştı.

Kısa Süren Bir Heyecan

Bugünlerde mahpushanede şiddetli bir baskı başladı. Mahpushanenin dış avlusunda makineli tüfekler gözüktü. Mahpuslar içinde isyanla ilgisi olanların kurşuna dizilecekleri havadisi yayıldı. Herkesi

bir korku aldı. Mahpus Ermeni ile sohbet sırasında “Bu adamlara güvenilmez. Bir de bakarsınız hepimizi öldürürler,” diye üzüntüsünü açığa vurunca “Korkacak bir şey yok. Elverir ki suçlu olmayalım. Buradaki mahpusların mahkemesi kanunî yola girmiştir. Kanunî sınırlar içinde davranmak zorundadırlar. Biz tehlikeyi atlattmışızdır.” cevabıyla teselli etmeye çalıştım.

Amelelik

1335 [1919] yılı Mart ayı geldiği zaman karlar erimeye, ortalık alacalanmaya başladı. Ara sıra elimize kazma, kürek, balta vererek süngülü askerlerin koruması altında yol yaptırmak, bahçe tanzim ettirmek, patates ektirmek gibi işler gördürürlerdi. Tek dışarı çıkalım diye her işi yapmaya razı olurduk.

Bir gün bana bir ağaç kestiriyorlardı. Ağacın kalınlığı 15 santimetre çapındaydı. Bu iş dar vakte, yani hapishaneye dönüş saatine kalmıştı. Nöbetçi baş ucumda dikilmiş “Çabuk! Çabuk!” diye bağıyor, ben de olanca kuvvetimle ağacı kesmeye çalışıyordum. Fakat ağaç sert, balta kör, ben zayıf. Üç zıtlık bir araya gelmişti. Ağacı kesdim. Ama çektiğim zahmeti mümkün değil tarif edemem. Ağaç kesildiği zaman kendimi cehennem azabından kurtulmuş saydım.

Önceden mahpusane anlamına gelen *Turma*, komünist yönetiminde buranın adı *Raboçidom*’a çevrilmişti. Yani “İş Ocağı” demektir. Buraya girenler resmi ve özel kuruluşlarda, halkın işinde çalıştırılır, bu suretle elde edilen para ile hapishanenin iâşe ve başka masrafları temine çalışılır. Hapishane içinde küçük bir de demirci, marangoz, terzi, kunduracı atölyesi vardı. Dışarıdan ufak tefek işler de alınırdı. Hapishane yakınında on dönümlük bir tarla vardı. Birkaç gün bu tarlayı kazdık. Mahpusların delaleti ve yardımıyla patates ektik. Bu işte Ruslarda ciddiyet görmedim. Angarya türünden iş yapıyorlardı.

Bir Kırgızın Başına Gelen

Hapishaneden 100 metre kadar uzakta bir askeri kışla vardı. Bizim odamızdan kışla ve kışla kapısının önü iyice görülürdü. Bu kışlanın önüne bizde olduğu gibi kadınlı erkekli birçok dilenci top-

lanırdı. Bu dilencilerin Rus oldukları sanılmasın. Ruslarda dilenci görmedim. Bunlar Kırgız dilencisiydi.

15-20 yaşlarında bir Kırgız delikanlısı kasıtlı olmadığı anlaşılan bir kusur işlemiş. İhtimal ki nöbetçi birkaç defa kapı önünden kovmasına rağmen o arsızlığa vurarak yeniden gelmiş. Bunun üzerine öfkesi kabaran nöbetçi şiddetli dipçik darbeleriyle Kırgızı yere serip tekmeleyerek öldürdü. Bu hadise gözlerimizin önünde cereyan etti. Kapının önünde toplanan Kırgızlar delikanlının ölüsünü çeke çeke götürdüler.

Ölü, penceremizin 20 metre kadar uzağından götürülürken devriye ölüyü götürönlere önlerine çıktı. Cinayeti onların işlediklerini sanarak hepsini götürdü. Bu manzaraya çok üzülerək yanımda bulunan Rus arkadaşlara “Bu davranış çok büyük bir zulümdür!” dediğim vakit içlerinden Kuzin adlı Bolşevik olduğunu sandığım amelle “Siz Kırgızları insan mı sayıyorsunuz. Onların hayvandan farkları yoktur. Bundan ötürü kimse ceza görmez,” cevabını verdi. Öbürleri de gülümsediler.

Ziyaretçi Günü

Pazar günleri mahpusların hısımlarıyla görüşme günüydü. Ziyaretçilerle mahpuslar arasında üç metrelik bir mesafe bulunur, görüşme parmaklıkların iki tarafında yapıldı. Parmaklıkların bir tarafında mahpuslar, öbür tarafında ziyaretçiler yer alırlardı. Ziyaretçilerin mahpuslara zararlı bir şey vermelerini önlemek, aralarında gizli konuşma yapmalarını engellemek için ziyaret yerinde gardiyanlar bulundurulurdu.

Mahpuslarla ziyaretçileri uzaktan konuşup dertleşir, ziyaret saat bitiminde de ayrılırlardı. 500 mahpusa beş gardiyan ve bir de gece devriyesi sahip çıkıyor, firar olaylarına kesinlikle fırsat verilmiyordu.

Hapis yattığımız beş ay zarfında iç avluda kimsenin güneşlenmesine, hava almasına izin verilmedi. Rusların çok kullandıkları votka ve başka içkilerin dirhemi hapis haneye sokulmazdı.

Hapishanenin bir de kütüphanesi vardı. Kütüphanede dinî, tarihî, ahlakî birçok kitapla birlikte halk kitapları da bulunur, bunlar ha-

pishane müdüründen senet karşılığı alınarak okunur, sonra geri verilerek senet iptal edilirdi. Son zamanlara doğru Rusların yardımıyla ben de bu eserlerden okumaya başladım. Ancak çok geç kalmıştım.

Acılı Bir Sevinç

Hapisliğimizin üçüncü ayında bir öğleden sonra müdür geldi. Bize “Hazırlanın, Taşkent’e gideceksiniz. Şimdi hükümetten bu yolda bir emir-aldım,” dedi ve emri gösterip gitti. Biz de hemen eşyamızı topladık, bohça haline koyup beklemeye başladık. Ruslar bizi tebrik ediyor, uğurlu seyahatler temenni ediyorlardı.

Aradan bir saat geçti, gelen yok. İki saat geçti, gelen yok. Böylelikle ilk sevincimiz yavaş yavaş üzüntüye dönüşmeye başladı. Akşam olunca bizi şiddetli bir sıkıntı bastı. Nihayet Nuri Bey “Bizi gece götürmeye kalkarlarsa isyan edelim, gitmeyelim. Yoksa bu adamlar geceleyn bizi öldürürler,” dedi ki haklıydı. Akıllarına gelse yaparlar ve soran da olmazdı.

Gece oldu, yine gelen yok. Nihayet bohçalarımızı yeniden açtık ve yerlerimize uzandık. Ertesi gün yine aynı hazırlığı yaptık. Belki bugün götürürler diye düşündük. Akşama kadar beklediğimiz halde bir haber çıkmadı. Akşam yoklamasında müdürden sorduk. “Ben de bir şey anlayamadım. Bakalım yarın öğreneceğim,” cevabını verdi. Ertesi akşam sorduk “Bugün gidemedim,” dedi. Bir hafta sonra sorduk. Yine bir şey öğrenemediğini, yerine yazdıklarını söyledi.

Bütün bu kötülüklerin *Naçalnik*’in kininden ileri geldiği muhakkaktı. Verni’ye (Alma-Ata) Rus arkadaşların yardımıyla uzun bir dilekçe yazdık. Aradan epeyce zaman geçti bir cevap alamadık. Taşkent’e yazdık. Yine bir şey çıkmadı.

Hapishanede ara sıra harpten söz edilirdi. Ruslar Almanların yenildiğini, Bulgarların çözüldüğünü, Türklerin bozulduğunu söyledikçe biz bunun imkânsız olduğunu, gazetelerin halkı oyalamak için böyle bir haber uydurduklarını söylüyorduk. Çünkü koca Rus ordusu harpten çekilmişti. Romanya ve Sırp orduları da mahvolmuşlardı. Amerika’nın yeni dünyadan okyanusları aşarak getireceği kuvvetin ne önemi olabilirdi. Ruslarla sohbet ederken bu görüşleri dile getiriyor, Osmanlı Devleti’nin yenilgisini asla kabul edemiyorduk.

Bu sebeple Taşkent'te bir konsolosumuz vardır diyerek ona dahi bir mektup yazdık. Sözün kısası nereye başvurduysak ne bir haber alabildik, ne de bir hayır gördük.

Mahpuslardan aldığımız bilgiye göre Verni'den ve Taşkent'ten bizim tahliyemiz için emir gelmiş. Ancak, Bolşevik rejiminin uyguladığı prensibe göre her mesele yaşandığı yerin hükümeti tarafından halledilir. Bu nedenle bizim meselemiz de Pişpek Hükümeti'ni ilgilendiriyordu ve Pişpek'te çözümlenmeliydi. Pişpek'teki yüksek makamlar "Bu işe ancak Pişpek Hükümeti karışır, başkaları karışmaz," diye cevap veriyorlarmış.

Bir Tatarın Himmeti

Bir pazar sabahı dindar Ruslar koridorun yan duvarının ortasında vücuda getirdikleri mihrapta bulunan azizlerden birinin resmi karşısında dua ediyorlardı. Bolşevikler buna göz yumuyor, ibadetlere engel olmuyorlardı. Münevver Ruslar da ibadet edenlere gülüyor, "Ahmaklar, hâlâ mı hurafelere aldanarak ömür tüketiyorsunuz," diyor, bize iştittiriyorlardı.

Dindarlar şüphesiz kendilerini azaptan kurtarmak için dua ediyorlardı. Mum ışıklarıyla aydınlanmış mihrabın önünden geçerken Ruslardan biri koluma girerek "Siz ibadet ederken Allah'ı hiçbir şey ile temsil etmiyorsunuz. Bu durumda nasıl ibadet edersiniz, o ibadetin ne kıymeti olur?" diye sordu. Ben de kendisini şöyle cevapladım. "Allah, aslına esasına insan aklı ermez bir varlıktır. Bu nedenle onu bir şeye benzetemeyiz ki bir biçim verelim de karşısına geçip ibadet edelim. O her şeyi bilir, her yerde hazır ve nâzırdır. Kalbimizden geçen her şeyi bilir, dilimizden çıkan her fısıltıyı duyar. Biz Allah'a böyle inanır ve buna göre ibadet ederiz." dedim.

Odamıza girmek üzereyken gardiyan bohçaya sarılı büyükçe bir tepsiyi elime tutuşturdu. Gardiyanın söylediğine göre bu tepsiyi bizlere bir Tatar göndermiş, yarın da gelip boşu geri alacakmış. Tepsiyi aldım, Nuri Bey'in yanına oturdum. Bohçayı açtık ki üç kiloluk büyük bir poğaça.

Her gün yemeklerini yediğimiz Rus arkadaşlara bir karşılık olmak üzere tepsiyi ortaya koyduk ve kendilerini davet ettik. Ruslar

“Palav Tatarski Palav” dediler ve bıçakla üst kabuğunu daire şeklinde kestiler. Bir de baktık ki buğulanan pirinç pilavı. Gayet güzel yapılmış olan nefis pilavı kaşıkladık, yağlı ekmeğini yedik. Ertesi günü tepsiyi istedikleri zaman gardiyandan izin alarak kapının arkasına geldik. Tatar boş tepsiyi alırken kendisine teşekkür ettik. O da bize “İnşallah yakında çıkarsınız,” dedi, tepsi ve bohçayı alıp gitti.

Kurtuluş

Poğaça içinde pilav her gün gelmeye devam etti. Gardiyanlara varıncaya kadar pilavdan tatmayan kalmadı.

Bir hafta sonra bir gardiyan geldi, bizi müdürün odasına götürdü. Orada bir Avusturyalı yedek subay kendisini takdim etti ve elimizi sıktı. Hükümetle anlaşacağını, mahkememiz bitinceye kadar bir yere savuşmayacağımıza dair söz verirse bize kefil olup hapisten çıkaracağını söyledi. Bu teklifi canımıza minnet bilerek kabul ettik. Bu hususta yazdıkları bir kâğıdı da imzaladık. Eşyalarımızı topladık. Rus arkadaşlarla vedalaştık. Onlar bizi alkışlayarak uğurladılar.

Naçalnikle görüştüğümüz zaman kendisinden saatimi istedim. Birkaç kötü saat getirtti. “Bunların hiçbirisi benim değil,” dedim. “Başka yok!” dediler. Bizim saatin iç edilmiş olduğunu anlayarak gösterilen saatlerin hiçbirini almadan çıktık. Musabay’ın otele değil başka bir otele gittik. Böylece beş aylık hapislik hayatımız bitmiş oldu.

Pişpek (Bişkek)’te Geçen Günler

Otelde, ne yapacağımızı, tutuklanırken kaptırdığımız paralarımızı nasıl kurtaracağımızı düşünürken, kurtulmamıza yardımcı olan Tatar ile kefilimiz Avusturyalı subay birlikte çıkageldi, bizi hükümete götürdüler. Paralarımızı itibarı olan Nikola parası olarak değil, itibarsız Verni Bolşevik parası olarak verdiler. İtiraz etmedik, kerhen kabul ettik. Karagün dostu olan paraya kavuştuktan sonra biraz ferahladık, Tatar dostumuza ve Avusturyalı kurtarıcımıza candan teşekkür ederek otelimize geldik.

Pişpek’te kaldığımız dört aylık bu müddet içerisinde Tatar kar-

deşimiz ara sıra gelir, bizi arabalarına bindirerek evine, bağına bostanına götürür, ikramda bulunurdu. Kendileri ile birlikte bizim de hapsedilmemize sebep olan öbür ırktaşlarımız yanımıza değil, dolaştığımız yerlere bile gelmez, izlerini kaybederlerdi. Biz de tabii ki bunları arayıp sormazdık. Ya uyarılmışlardı, ya da ikinci bir felâketten korkuyorlardı.

Hapisten çıkışımız nisan ayına rastladığı için ağaçlar, otlar, hayvanlar, bütün tabiat yeniden canlanmış, her taraf neşe içindeydi. Pişpek yeni bir şehir olduğu için mahalleler ölçülü olarak bölünmüş, her eve bahçe verilmiş, planlı bir şehir meydana getirilmiştir. Halk tipi evler kerpiçten yapılmış. Bu şehirde hava gayet güzel, ötücü kuşlar ise sayısızdır. Pişpek'in etrafında hiçbir yerde rastlamadığımız, minare kalınlığında söğüt ağaçları gördük.

Düngân Mahallesi

Düngânlar Çin ırkından olup Çince konuştukları halde İslam dine ve Hanefi mezhebine mensupturlar. Bunların da Pişpek'te kendilerine ait mahalleleri vardır. Bu mahalle kare şeklinde bölümlere ayrılmış, Tatar ve öbür Türk mahallelerinden farksızdır. Buraya gezmeye gittiğimiz zaman evlerin kapılarını açık, içlerini de insansız bulduk. Kimseye rastlamayışımız ve ıssızlık insana korku veriyordu! Biraz dolaştıktan sonra geri döndük.

Bu mahallenin neden boş olduğunu öğrenmek istedik. Şöyle bir malûmat verdiler: Beş altı ay önce bu bölgede isyan çıktığı zaman isyancılar bu mahalleden hücum etmişler, on-on beş gün burada barınmışlar. İsyan bastırıldıktan sonra isyanı bastıran kuvvetler buraya gelmiş, mahalle halkının verdiği ziyafete katılarak yiyip içmişler. Ziyafetten sonra halkı emir tebliğ etmek bahanesiyle bir meydana toplamışlar. Önceden aldıkları bir tertibatla bu insanları makineli tüfek ateşine tutup 18.000 kişiyi öldürmüşler.

Aradan altı ay geçmesine rağmen evlere hiç dokunulmaması, kapı, pencere, dolap ve eşyaların yerli yerinde durması çok manidardı.

Düngânları imha eden Bolşevik Hükümeti asıl isyan çıkaran Rusların da derin tahkikat sonucunda elebaşlarını ortadan kaldırmıştır.

Pişpek'te Rus, Ermeni ve Yahudiler azınlıkta, Özbek, Tatar ve Kırgızlar çoğunluktadırlar. Verimli Kırgız topraklarına sonradan göç ettirilen Ruslar da yerleştirilmiştir. Yerli halk ufak tefek bahanelerle ya yerlerini terke zorlanmış ya da dağlara ve çöllere kaçırılmıştı. Özbekler daha çok kasabalarda yaşadıkları ve itaatkâr oldukları için imha felâketine pek uğramamışlardır.

Taşkent'e Hareket

Pişpek'te kaldığımız sürece sık sık hükümete uğrar, bizi serbest bırakmalarını rica ederdik. Onlar da "Sizi ihbar eden Ermeni gelip mahkeme olmadıkça buradan bir tarafa gidemezsiniz," diyorlardı. Haziranda beraberce kaçtığımız Binbaşı Rifat'la Küçük Kâzım dedigimiz teğmen arkadaşlarımız Pişpek üzerinden Taşkent'e giderlerken bizimle görüştüler. Harçlık vermek istedilerse de o zaman paramız olduğu için almadık. Bunlar başımıza gelen felâketi öğrenmiş oldukları için bizimle gizlice görüşmeden gitmemişlerdi. Paramız da gittikçe suyunu çekmekte olduğu için telaşımız ve üzüntümüz artmakta idi.

Temmuzda dört beş Kürt'ten ibaret bir esir kafilesi daha geçerken görüştük. Bunların birisi tabur kâtibi, öbürleri aşiret subaylarındandı ve bizi tanıyorlardı. Herhalde Krasnoyarsk'taki esirlerlendiler. Bunlar da harçlık verme teklifinde bulundular. Bunların yapmak istedikleri bu yardımı şükranla karşıladık. 150'şer ruble elimize geçti. İlerisinin nasıl olacağını bilmediğimiz için her ihtimale karşı bu parayı almak zorundaydık. Esirlere bu para nereden geliyordu, diye bir soru sorulabilir. Bunun cevabını şöyle verebiliriz:

Sibiry'a'da ve Rus Avrupası'nda Tataralar, Türkistan'da Türkler nasıl bize yardım ettilerse, başka Türk esirlerine de öyle yardım etmişlerdir. Bu ırktaşlarımız olmasalardı ta Sibiry'a'dan Anadolu'ya bir adım bile atamazdık. Türkler olsun, Tatarlar olsun biz Osmanlı Türklerine çok sevgi ve saygı gösterirlerdi.

Bizi ihbar eden Ermeni'nin geldiğini haber aldık. Tekrar hükümete giderek mahkeme edilmemizi istedik. Aynı zamanda Sibiry'a'dan Çin yolu ile geldiğimizi ve bu isyanla asla ilgimizin olmayacağını ispat etmek istiyorduk. Bize haksız yere ceza çektiren bu Ermeni hak-

kında dava açacağımızı söyleyerek bu haberin Ermeni'nin kulağına gitmesini, dolayısıyla davasından vazgeçmesini sağlamak istiyorduk. Gerçekten iş böyle oldu. Bizi ihbar eden Ermeni ortaya çıkmadı. Bu herhalde oradaki Rus hükümetinin uydurduğu bir yalandı. Çünkü son müracaatımızda "Canım Taşkent'e neye gidiyorsunuz. Orada ne işiniz var. Burada kalın yerleşin, istediğiniz köylere gidin serbestsiniz!" demişlerdi.

Bundan muhbir Ermeni işinin uydurma olduğu, bizi oyalamak istedikleri anlaşılıyordu. Bizim Taşkent'e giderek öbür esir Türk subaylarıyla birlikte Türklük için çalışacağımızı, Türkleri uyandıracacağımızı düşünüyorlardı. Ayrıca Ruslara karşı isyan eden Basmacılara askerlik öğreteceğimiz, Güney Türkistan'ın ellerinden çıkacağı da akıllarına geliyordu. Rütbelerimizin kaymakam oluşu da Taşkent'e gitmememiz için önemli bir engeldi.

Rusların Taşkent'e gönderilmemiz hususunda gönülsüz davranıp, lüzumsuz sorular sormalarına karşı şu cevabı verdik:

"Bizim çocuklarımız var, vatanımıza gideceğiz. Taşkent'te kalacak değiliz. Vatanımıza giden yol Taşkent'ten geçtiği için oraya gitmek istiyoruz."

Bu sözün üzerine adamlar yumuşadı, büyüklerine danıştılar. En sonunda gün tayin ettiler, muhafaza altında, araba ücretini kendimiz vermek şartıyla göndermeye razı oldular. Ağustos ortalarında yola çıktık, üç dört gün yolculuktan sonra Taşkent'e vardık.

Taşkent

Özbekistan'ın başşehri olan Taşkent, Eski Taşkent ve Yeni Taşkent olmak üzere iki bölümdür. Eski Taşkent Sirderya Nehri'nin bir kolu olan berrak Çılgık suyu ile Yeni Taşkent'ten ayrılır. İki şehir arasında bir köprü vardır.

1335 [1919] yılında Eski Taşkent'in 200.000'den fazla nüfusu tümüyle Özbek Türklerinden ibaretti. İçlerinde belki tek tük Yahudi vardır. Fakat Rus ve Ermeni hiç yoktur. Hristiyanlar hep Yeni Taşkent'te yaşarlar. Şehrin ortasından 20 metre genişliğinde Ruslar tarafından yapılmış bir elektrikli tramvay yolu geçer. Eski Taşkent'te bu yolun dışındaki caddeler bir veya iki araba geçecek kadar dar,

yağmurlu zamanlarda da çamurdan geçilmez yerlerdir. Ara mahallelerdeki yollar daha dar ve biçimsiz, evler girintili, çıkıntılı, karma-karışık bir durumda bulunur. Evler kerpiçtendir. Pencereleri sokaklara değil, iç bahçelere açılır.

Bahçeleri güzel kokulu fesleğen, reyhan, gül gibi çiçekler ve havuzlarla hoş bir manzara görüntüler. Çılçık suyundan künklerle getirilen su her evden geçer, bu su hem içme, hem de temizlik suyu olarak kullanılır. Evlerdeki odalar alçı ile sıvanmış, tahta kısımları boyanmış, eski usuldeki sedirler minderlerle süslenmişti.

Bu şehirde en çok göze çarpan şey, 50-100 adımda bir dikilen mescitlerle, ötesine berisine çul ve çaput bağlanmış ziyaret yerleridir. Ziyaret yerleri ya bir sırıgın ucuna takılmış at kafasıyla veya boy-nuzla belli edilir.

Taşkentliler, Hicaz'a giderken İstanbul'dan geçen Buharalı hacılar gibi giyinirler. Fakat bunların giyim kuşamları daha düzgün ve daha biçimlidir. Yazın ipekli kumaştan, cübbeye benzer çapan veya peşmet ile bacakları dizlere kadar örtmek şarttır. Kışın palto yerinde çapan olduğu gibi altında ince kumaştan ve çıkarılması yasak olan peşmet giyilir. Başlarına servetlerine göre etrafı değerli kürklü, yuvarlak kenarlı, kadife veya çuhadan kalpak, yazın tepelerini örten, başlarına uygun bir takke örterler. Kadınları kollarını da örten çapan giyer, yüzlerini puşide denilen at kılından örülmüş bir örtü ile örterler. Bu yüz örtüsü kap kakak, bohça ve çocukları örtecek büyüklüktedir. Yüzde doksan dokuz okur yazar olmayan, cahil Özbek halkının giyim kuşamı sıkı sıkıya örtünmeye dayanır.

Taşkent, etrafı bağ ve bahçelerle çevrili bir şehirdir. Bahçeler içerisinde köşkler ve yazlık evler vardır.

Yeni Taşkent

Yeni Taşkent her türlü konfora sahip çok güzel bir şehirdir. Mahalleler kare şeklindedir. En az dört metrelik kaldırımları ve geniş caddeleri vardır. Köşe başlarında sokakların adlarını bildiren levhaları bulunur. Hiçbir yerde biçimsiz, derme çatma binaya rastlanmaz. Birçok yerlerde etrafı demir parmaklıklarla çevrili, bizim Gülhane Parkı gibi her türlü ağacı ve çiçeği barındıran park ve bahçeler var-

dır. Yeni Taşkent'te mükemmel bir rasathane, sinema ve tiyatrolar, müze, hayvanat bahçesi, hastane, doğumevi, çok sayıda okul, kilise ve hükümet binası vardır. Hayvan mumyalarının bulunduğu zooloji müzesi eşsizdir. Rusların düzensiz bir şehri göremedim. Ancak, Taşkent'i hepsinden üstün buldum.

Yeni Taşkent'te zengin Ruslar, Ermeniler, Yahudiler, gayrimüslimler ve münevver Özbekler oturmaktadırlar. Buranın 100.000 nüfusu vardır.

Taşkent'te Neler Gördüm

Taşkent'e geldiğimiz zaman burada ilk mektep müdürlüğü yapan Divrikli Yüzbaşı Şükrü Bey'in delaletiyle zengin bir Özbek ailesine misafir olduk. Bu işi eski firar arkadaşımız Binbaşı Rifat Bey sağlamış, henüz suçlu sayıldığımız için Yeni Taşkent'te kalmamızı uygun bulmamıştı.

Yanında kaldığımız aile muhafazakâr, geleneklerine bağlı, tam manasıyla Türk terbiyesi almış bir aileydi. Bu ailenin yanına geldiğimiz ertesi günü ilk iş olarak Adliye'ye gidip evraklarımızı araştırdık, mahkeme edilmemizi istedik. Adliye'ye ilk defa ve son defa geldik. Çünkü bizi bir daha buraya çağırmadılar. Öyle sanıyorum ki bu işi Mehmet Emin sağlamıştı. Mehmet Emin ayrıca bizim Bolşevik paralarını Nikola parasına çevirmemize de yardım etmişti.

Mehmet Emin Kimdir?

Mehmet Emin Bursa'da yerleşmiş, bura okullarında okumuş, çok güzel Rusça bilen aslen Azerbaycanlı olan bir kişiydi. Yedek subay olarak katıldığı harpte Kafkas Cephesi'nde Ruslara esir düşmüş, bir vesile ile Taşkent'e geçerek Bolşevik-Menşevik çatışmasına katılmıştı. Bu çatışmada 30-40 adamıyla Bolşeviklerin yanında yer alan Mehmet Emin, Taşkent'in Bolşevikler'e kazandırılmasında büyük rol oynamış, mükâfat olarak Bolşevikler de onu Özbekistan Maarif Komiseri (bakan) yapmışlardı.

Mehmet Emin Maarif Komiseri olduktan sonra Taşkent'te bulunan ve herhangi sebeple olursa olsun Taşkent'e gelen Türk su-

baylarına yardımcı olmuş, onlara okullar açtırmıştır. Bu okullarda Özbeklere Türk tarihi, mertliği, kahramanlığı ve harsı öğretiliyor, Rus esaretinden kurtularak hürriyete kavuşmanın yolları anlatılıyordu. Taşkent'e vardığımızda tam 62 ilkokul arı kovanı gibi işliyordu. Her okulda 300 öğrenci vardı. Eski Taşkent'te genel öğrenci sayısı 15.000'den çoktu. Bu okullarda okuyan öğrenciler Türk subaylarının üniformalarına benzer renk ve şekilde elbise giyerler, okul bayrağı altında, Türk marşlarını okuyarak, şehrin ana caddelerinde uygun adımlarla yürüyüşler yaparlardı. Semt tiyatrolarında Türk kahramanlığı, Türkün mertliğini gösteren temsiller sahnelenir, beden terbiyesi dersleri ve izcilik faaliyetleri halkı coşturur, esir gibi yaşamaya alışmış olan Türkleri canlandırır.

Zavallı Türkler kendi öz yurtlarında bile esir gibi yaşıyorlardı. Kaldırımında yürürken bir Rusa, bir Ermeni'ye, hatta bir Yahudi'ye bile kaldırımdan inerek yol verir, bahçelere, parklara göçmemeye, tren ve tramvaylarda en kötü yerlerde oturmaya zorlanıyorlardı. Hükümet kapılarında hiçbir hak arayamayacak kadar aşağılanırlardı. Türk subaylarının açtıkları okulları ve çeşitli vesilelerle yaptıkları telkinlerle kendilerine gelmeye, gençleri Buhara kıyafetinden medeni kılığa sokmaya, bir bakıma hür bir insan gibi yaşama cesareti göstermeye başlamışlardı.

Taşkent'te evlerinde kaldığımız zengin ve muhterem Özbek ailesinin yanından birkaç gün sonra ayrılarak başka bir eve geçtik. Bu evi bize İşan Hoca dedikleri genç fikirli, çok sevimli bir zat hazırlamıştı. Ev iki üç odalıydı. İşan Hoca ve İshak Kari (Hafız) adlı bir arkadaşı Taşkent'te kaldığımız müddetçe bize mihmandarlık yaptı, yakın dostlarımız oldular. Bunlar Taşkent'in zengin ve maruf ailelerinden idiler. Buna rağmen bize yemek ve ev işlerinde bile severek yardımcı oluyorlardı. Taşındığımız yeni ikâmetgâhımız aslında bizim arkadaşlardan Yüzbaşı Kâzım Enis'in oturduğu evmiş. Kendisine geldiğinden bizim de burada kalmamız uygun görülmüş. Böylece üç Türk, iki Özbek beş kişi dokuz ay burada gayet rahat bir hayat geçirdik.

Orta tahsile şiddetle ihtiyaç duyulduğu bir dönemde Taşkent'e gelişimiz Maarif Komiserliği'nin işine yaramış, hemen bir ortaokul açmışlardı. Bu okulu açarken bizim Harp Akademisi tahsilli oluşumuz da düşünülmüş olmalı ki Nuri Bey'e ve bana derhal müdürlük teklif ettiler. Ancak biz kabul etmedik. Görevi başka bir okulun müdürü olan Samsunlu Topçu Üsteğmeni Haydar'a verdiler. Haydar bu görevi eski işi ile birlikte yürütecekti. Bu okul eskiden Ruslar tarafından açılmış ilk numune okulu imiş. Biz gelmeden önce müdürlüğünü Kurmay Yüzbaşı Mehmet Ağustos'un yaptığı ilkokulu ortaokula dönüştürmüş, müdürlüğünü de Mehmet Ağustos'a teklif etmiştik. O da vatana döneceğini öne sürerek görevi kabul etmemiş.

Mehmet Ağustos bizimle görüştüğü zaman yurda dönüş hususunda ne kadar istekli olduğumuzu anlayınca "Aşkabat taraflarında İngilizlerle Bolşevikler arasında savaş devam ediyor. Şimdi yola çıkmak çok tehlikelidir," demişti. Biz bu haberi birçok arkadaştan da duymuştuk. Okullar açılıp dersler başladıktan bir iki hafta sonra Mehmet Bey yola revan oldu. Bizi atlatmış olduğunu anlamakla birlikte, Taşkent'e geldiğimiz sırada Aşkabat taraflarında gerçekten İngiliz-Bolşevik çarpışması olmuş, İngilizler yenilerek çekip gitmişlerdi.

Göreve başladığımız okulda 300 öğrenci bulunuyordu. Okulun bir de mükemmel bir kütüphanesi vardı. Tarih ve Coğrafya'yı Nuri Bey, Matematik, Fizik, Geometri derslerini de ben verecektim. Halkın temizlik kaidelerinden uzak yaşadığını yakından gördüğüm için gençleri bu adetlere uzak tutmak üzere hıfzısıhha (sağlığı koruma) dersi vermeyi üzerine aldım. Fizik ve Geometri derslerini Tatar kitaplarından, hıfzısıhhayı bizim kitaplara bazı bilgiler ekleyerek bizimkilerden okuttum.

Kuran'ı Kerim, dini kitaplar ve Türkçe fen kitapları İstanbul'dan getirtilirdi. Hicaz'a giden hacılar bu hususta yardımcı olur, Türkçe kitapları onlara ısmarlanırdı. Burası ile Türkiye'nin başka türlü irtibatı yoktu. Hatta Rusların din kitaplarından başkasına izinleri olmadığından edebi ve tarihi eserler memlekete gizli sokulurdu.

Çoğu zeki ve çalışkan, pek azı tembel ve yaramaz, anlamadan bir bahsi geçmezler, anlamayanlar da “düşünmedim” diye parmak kaldırırlardı. Anlaşılmayan bir bahsin dört beş defa tekrarı olurdu. Terbiye sınırları içinde çok serbesttiler. İçlerinde pısrık olanlarına hiç rastlamadım.

Ayda 40-50 ruble maaş alıyorduk. Bir amele de ancak bu kadar para alıyordu. Verilen maaşla bir insan zor geçinirdi. Kooperatiflerden öğretmen vesikası gösterilerek yapılan alışverişler, alınan yiyecek, giyecek ve yakacak gibi şeylere nispeten ucuza gelirdi. Bu alışverişin faydasını görür, kolayca geçinirdik.

Müselles, Özbek Pilavı, Çilim ve Gazi Üzerine

Taşkent'te kaldığımız müddetçe oranın münevverleri ve yüksek mevkilerdeki insanlarıyla da görüştük, ahbap olduk. Bunlar ara sıra ziyafetler ve müsamereler verir, bizi de davet ederlerdi. İçimizde karşı fikirli kimseler olmadığı için ahbaplığımız çok samimi ve kardeşçe olur, külfetli ve merasime bağlı hareketlere başvurmazdık.

Bu toplantı ve davetlerde şarabın damlası dahi kullanılmaz, müselles-i meşru dedikleri içki içilirdi. Ulema bile bu içkiyi rahatlıkla içerdi. Müselles-i meşru bir tür kuru, kara üzüm şırasıydı ve alkolsüzdü. Bu sıra küplerde bekletildiği için sert ve tesirli olur, sofrada kebab ve Özbek pilavının yanında içilir, insanı adam akıllı sarhoş ederdi.

Özbeklerin fakir fukarasının, amele ve zengininin temel yemeği Özbek pilavıdır. Özbek insanı günde en az bir defa bu pilavdan yemezse kendini yemek yememiş sayar, güçsüz, dermansız bulur. Bunu yiyecek ki kuvvet kazansın da çalışabilsin. Özbek pilavında malzeme olarak pirinç, kuşbaşı et, yağ ve kıyılmış havuç kullanılır. Usulüne göre pişirilen pilav çok lezzetli olur.

Bizim nargile dediğimiz tömbeki içme aletine Özbekler Çilim derler. Çilim camdan değil su kabağından yapılır, bizdeki nargileden daha çok içilir. Toplantılarda bir Çilim sıra ile el değiştirilerek birkaç kişi tarafından içilir.

Daha çok Kırgızların yedikleri at etinden, fındık büyüklüğünde bir sucuk türü vardır ki buna “gazi” derler. *Gazi*, sucuk gibi saklanır, katık olarak ve kızartılarak yenir.

Taşkent’te Üzüm Bağları

Taşkent’te üzüm bağları uzun boylu bir adamın başını eğmeyecek kadar yükseklikte, tonoz şeklinde düzenlenmiştir. Tonozlara girildiği zaman insanın yanını, yöresini, üstünü üzüm salkımları kaplar. Renkleri, şekilleri, büyüklükleri ve parlaklıkları ile salkımlar âdeta insana göz kırpar gibidir. Arkadaşlar gölge içinde piyasa yapıp, üzümlerin tadına bakarak bu yürüyüşten büyük zevk alırlardı. Üzüm bağlarının uygun bir yerinde güzel villalar yapılmıştır. Villaların bahçelerinde başka meyve ağaçlarının olması buraları sayfiyeye dönüştürmüştür. Üzüm yemeye davet edildiğimiz yerlerde her türlü konfor göze çarpıyordu.

Ölüm Sırasında ve Sonrasındaki İşler

Cahil din ulemasının gelenek haline getirilen halkın hayatına yerleştirdiği kötü alışkanlıklardan biri de dilencilikti. Bizde olduğu gibi Türkistan’da da ölüm olayını isteyenler pek çoktur. Neden istemesinler ki. 40 gün beleşten karın doyurma garantisi fakirliğe zenginliğe bakmadan birçok insanı bu çirkin işe itmştir. Burada bazı insanlar hususi olarak cenaze evi arıyor, çoluk çocuğunun karnını doyurmak için “hayır” yapılan yerlere koşuyorlar.

Taşkent’in önde gelenlerinden birisi ölmüştü. Cenaze törenine gittik. Gömülme sırasında bizdeki gibi talkın verilmedi. Definden sonra cenaze evine gittik. Büyükçe bir odada oturduk. Herkesin önüne tabaklara doldurulmuş bolca Özbek pilavı koydular. Biz pilav yerken kadınların bulunduğu odadan ağlama sesleri geliyordu. Bizim ziyaretimiz sona erip ellerimizi Fatiha okumak için kaldırdığımız zaman ikinci kafilé pilav yemeye oturmuştu. Birkaç gün sonra başsağlığı ziyaretini tekrarladığımızda yine aynı pilav yeme ve ağlama sesleri ile karşılaştık. Bunun üzerine İşan Hoca ile İshak Kari’ye “Bu ne haldir. Ölenler hem candan, hem de maldan oluyorlar,” de-

dim. Onlar da bana “Bu adet böyledir. Taziyet ve ölüm yemeği 40 gün devam edecektir,” dediler.

Taşkent Hamamları

Taşkent’in yerli hamamları, tellâkları, tellâkların masajları pek methedildiği için hem görmek, hem de yıkanmak amacıyla arkadaşlardan biri ile hamama gittik.

Hamam; bizde olduğu gibi alttan ısıtılıyordu ve çok sıcaktı. Hiçbir yerinde kurna yoktu. Yalnız bir hücrede su dökündüklerini gördüm. Oraya girdim ki herkesin elinde büyükçe bir kap var. Sıra ile duvardaki yerden bir metre kadar yükseklik ve yarım metre genişlikteki delikten su çıkarıyor, o suyu hücrede başlarına döküyorlardı. Deliğin yakınında duran kaplardan birini aldım ve deliğe baktım ki yan yana iki depo var. Depolardan birinde sıcak, öbüründe de soğuk su bulunuyor. Sıcak su ile soğuk suyu karıştırarak geri aldım ve bir köşede yıkanmaya başladım. Benim gibi sabunla yıkanan gördüm.

Hamam çok sıcak olduğu için insan az zamanda terliyor ve kirle-ri kabarıyordu. Tellâk yıkanmak isteyenleri ya göbek taşına yatırıyor ya da su olmayan hücrelerde yanındaki su dolu bakraçtan tasla aldığı suyu üzerlerine dökerek yıkıyordu. Bizdeki gibi kese kullanmıyor, yıkama işini sık sık tekrar ediyordu. Tellâğın yıkadığı insanlara hem güzel bir masaj yapılmış, hem de o insanlar kirden arınmış olarak çı-kip dinlenme yerinde istirahataya çekilmiş oluyorlardı.

Bir Suare

Yeni Taşkent’te oturan Tatarlar bir gece bizi bir suareye davet ettiler. Oraya gittiğimizde kadın erkek hepsini bir arada oturur, güler, oynar, dans eder bulduk. Böyle bir toplantıda ilk defa bulunduğumu sanıyorum. Gerçi Tomsk’ta ve başka yerlerde Tatarlar Avrupa hayat tarzını çoktan kabul etmişler. Eğlencelerde kadın erkek bir arada bulunmaları tabii karşılanıyor. Bizim gençler de şimdiye kadar bu tür eğlencelere katılmışlar. Ancak biz yaşlılar böyle eğlencelere ilk defa katılıyorduk.

Yabancı kimseler arasında, bilhassa kadınlar arasında bulunmamız bana sıkıntı verdi. Bir tarafta oturduk, bunların eğlenmelerini seyrettik. Somurtarak bir köşede kalmamızı uygun bulmayan yerli halktan kadınlı erkekli insanlar yanımıza gelerek bizleri de eğlenceye katılmaya zorluyor, dansa ve oyuna davet ediyorlardı. Buna rağmen bir türlü açılmadım. Generalken Bolşevikler tarafından rütbesi alınmış, görev ve maaştan mahrum edilmiş yaşlı bir Tatarı göstererek “Bakın o da sizin gibi bir subay ve sizden çok yaşlı. Ama ne kadar şen ve şatırdır. Siz neden böyle yapıyorsunuz?” dediler.

Bunun üzerine etrafımızı saran ve bizi de eğlenmeye katılmaya zorlayan insanlara “Aziz arkadaşlar! Size doğrusunu söyleyeyim mi? Bizde dans etmek şöyle dursun şarkı söylemek bile suç sayılırdı. Onun için dans etmeyi öğrenemedik. Fakat, şurası muhakkak ki yeni yetişenler bunların hepsini öğreniyor ve iyi de yapıyorlar.”

Onlar hep bir ağızdan “Ayy, subay olur da dans edilmez mi?!” diye hayret ettiler.

O gece yaşlıların topluca oynadıkları bir oyuna bizim Nuri Bey de katıldı. Ancak ben yine katılmadım. Gerek kılık kıyafetim, gerekse kadınların arasında ilk defa bulunmam buna engel oluyordu. Fakat asıl sebep ileri derecede utangaç oluşumdu. Utangaçlık insan için büyük bir eksikliktir. İnsanın her türlü teşebbüsüne engel olur. Hakkını savunmaktan alıkoyar. Fakat bazen de işe yarar. Her türlü felâketin önüne geçer.

Afgan Elçisi'nin İkram ve Hediyesi

Yurdumuza dönme hazırlıkları yaptığımız sırada Taşkent'e Afgan Hükümeti'nin elçisi geldi ve bir gün Türk subaylarına bir ziyafet verdi. Bu ziyafette bize Afgan ve Özbek pilavı ikram ettiler. Afgan pilavı Özbek pilavından geri kalmıyordu. Belki de ondan daha nefisti. Ziyafet sonunda elçi Farsça, kısa bir konuşma yaptı. Buna Nuri Bey cevap verdi.

Elçinin bir hocası vardı. Bununla çat pat Farsça konuştuk. Hintlilerin olduğu gibi Afganlıların da bize karşı sevgilerinin çok olduğunu söz ve davranışlarından anladım. O gece iki üç saat kadar oturduktan sonra elçilikten ayrıldık. Taşkent'ten ayrılmadan önce

Nuri Bey'i esirler adına elçiye veda ziyaretine gönderdik. Nuri Bey'e esirlere dağıtılmak üzere 70 altın vermişler. Elçiliğin ikramı olan bu altınlardan kişi başına ikişer adet düştü.

Şamî Damolla ile Görüşme

Taşkent'e geldiğimiz zaman Şamî Damolla'nın da Taşkent'te olduğunu ve bir camide yüksek mollalara Buhari-i Şerif okuttuğunu öğrendik. Ancak kendisiyle görüşme isteği pek göstermedik. O da bizim gelmiş olduğumuzu öğrenmiş olmalı ki talebelerine Buhari-i Şerif'ten icazet vereceği günkü toplantıya bizi de davet etti. Biz de artık bu davete gitme nezaketini gösterelim dedik. Şamî Damolla toplantıda bizi görünce aşırı derecede iltifatta bulundu. Bu iltifatlar onun insanca davranışından çok kendi şöhretini artırma gayesi güdüyordu. Çünkü onun her işinde bir art niyet vardı.

Mehmet Emin'in Kayınpederinin Ziyafeti

Mehmet Emin'in kayınpederi Tatarların en zenginlerinden biriydi. Fakat Bolşevikler hem servetine el koymuş, hem de ticaret yapmasını yasaklamışlardı. Bir akşam kayınpederin davetine gittik. Bu davette Mehmet Emin'in eşi Meryem Hanım ve aile fertleriyle tanıştık. Ziyafet gerçekten çok mükellefti.

Evlenenler ve Karılarını Orada Bırakıp Gelenler

Mehmet Emin gibi bizim okulun müdürü Haydar ve başka bir ilkokul müdürü Galip de Taşkent'te evlendiler. Galib'in karısı orta halli bir aile kızı, Haydar'ınki ise Özbek zenginlerinden birinin kızıydı. Haydar cesareti, çalışkanlığı, teşebbüs gücü ve işgüzarlığı ile büyük itibar kazanmış, bu itibarı sayesinde zengin Özbek ailesine nüfuz etmişti. Haydar'ın düğünü Yeni Taşkent'te Seminarya sinema salonunda olmuştu.

Haydar olsun, Galip olsun bizim gibi çıplak birer esirdiler. Fakat Osmanlılar'ın itibarı ve Türk subaylarına gösterilen saygı yüzünden Özbek aileler kızlarını bunlara vermekten çekinmemişlerdi. Ancak

bu adamlar mensup oldukları Türk milletin şeref ve haysiyetiyle oynayarak kendileriyle birlikte memleketimize gelmek isteyen karılarını orada terkedip kaçmışlardı. Yalnız Mehmet Emin'dir ki bu küçüklüğü göstermemiş, Meryem Hanım gibi asil, şerefli ve haysiyetli eşini de memleketine getirmiştir.

Bakû'ya Hareket

Hazar Denizi'nin doğu taraflarında, Türkmenistan'da Ruslarla İngilizler arasındaki savaş sona ermişti. Taşkent'te çıkan Türk gazeteleri de artık Bolşevik gayelerine uygun yazılar yazıyor, Türk subaylarına atıp tutuyorlardı. Gazetelerin ortak ifadesi "Bunlar Padişah yetiştirmesi, müstebit fıkırlı, proleterya düşmanı adamlardır. Bunlara Bolşevik rejiminde yetişmeleri gereken çocuklarımız teslim edilemez. Kahrolsun istibdat ve bu fikirde olanları," görüşü etrafındaydı. Bu aşağılamalar karşısında artık buralarda duramazdık.

Esir olduğumuz günden bu yana vatan kaygısı, çoluk çocuk hasreti bir an bile bizi bırakmamış, her an memleketimize kavuşmayı düşünür olmuştuk. Mehmet Emin'in Maarif Komiserliği'nden faydalanma fırsatını kaçırmak aptallık olurdu. Taşkentli kardeşlerimizin olağanüstü sevgi ve ikramlarına, ağlayarak "Bizleri öksüz, sahipsiz bırakmayın. Bizler sizin kulunuz, köleniz. İstedığınız her şeyi yapmaya hazırız," demelerine rağmen kendilerine karşı ciddiyetle direndik ayrılmayı daha doğru, daha akıllıca bulduk. Bu hususta Mehmet Emin'e başvurarak 30 kadar subayın binmesi için bir yük vagonu hazırlattık. Mayıs 1336 [1920] başlarında Krasnivodsk'a giden bir trenle yola çıktık. Taşkent'in önde gelen münevverleri, öğrenci velileri, eşraftan, din adamlarından birçokları bizleri yola vurmak için istasyona gelmişlerdi. Tren yavaş yavaş hareket ederken duyduğum hüznün ve acı o kadar şiddetliydi ki anlatamam.

Unutulan Bir İş

Rusların nüfuzu ancak demiryolu güzergâhı için geçerliydi. Demiryollarına uzak bölgeler Basmacı dedikleri Bolşevik hükümetine başkaldıran çetelerin idaresinde idi. Bizim Taşkent'te bulunduğu-

muz dönemde Güney Türkistan isyan içinde idi. Bu sırada 40.000 kişinin başında Bolşeviklerle çarpışan Enver Paşa'dan gizli bir haber geldi: "Türk komutanları, Türk subayları gelsinler, başa geçsin, Türkistan'ın kurtuluşuna yardım etsinler."

Bu haberi getirenlere ve bizi teşvik edenlere şu cevabı verdik:

"Basmacıların tuttukları yol Türkleri kırdırmaktan, şehir, kasaba ve köyleri harap ettirmekten başka bir sonuç vermez. Bir hükümetle uğraşmak kolay değildir. Otuz yıl öncesinden bu yana gelecekleri için teşkilatlanan, eğitim yapan, bol bol cephane depolayan, komutanları, subayları olan, Ruslardan ve Avrupalılardan her türlü yardımı gören Ermeni isyancılarını harbin içinde ve en zayıf zamanımızda birkaç hafta içinde susturduk. Türk kardeşlerimizin de böyle bir akıbete uğramamaları için çok esaslı ve kuvvetli hazırlanmaları, Rus düşmanı bir hükümetten el altından yardım görmeleri şarttır. Bu sağlam gayeye varmak için çok zaman ister. Bu zaman zarfında bizim kendi yurdumuzda, kendi vatandaşlarımızla birlikte çalışmamız daha önce gelir. Osmanlı kurtulursa size yardımı mümkün olur. Dünyadaki gelişmeleri takip edip geceli gündüzlü ilim ve fenle uğraşmak, bu alanda yetiştikten sonra medeni hakları elde etmek önem kazanır. Bunun için öncelikle çocuklarınızı okullarda eğitmek, kadın erkek demeden topluca çalışıp para kazanmak şarttır. Rus Hükümeti'nde asker, subay, memur olmaktan çekinmeyin. Fakat milliyetinizi kaybetmemeniz gerekir. Hazırlıksız yapılan bir kurtuluş savaşı felâket getirir. Dünya bir düzende kalmaz. Yine fırsatlar doğabilir. Böyle bir fırsat zuhurunda bugün olduğu gibi elinizin böğrünüzde kalmaması için şimdiden teşkilatlanmalı, eğitime önem vermeli ve para biriktirmelisiniz."

Birkaç gün sonra Semerkant'a geldik. Burada bir hafta kadar istasyonda vagonlarda kaldık. Buranın istasyonu da diğer istasyonlar gibi bir kasaba kadar geniş, raylar, makaslar ve imalathanelerle dolu bir alanı kaplamıştı.

Semerkant

Semerkant'ı da eski Semerkant ve yeni Semerkant olarak düşünmek gerekir. Eski Semerkant eski Taşkent'ten farksız olduğu halde,

yeni Semerkant da yeni Taşkent'e yakın düzende ve konforda, şirin bir şehirdir. Eski Semerkant'a "Sikal-i rû-yi zemin" (Yeryüzünün ağırlıkları) denmesi, Aksak Timur ve torunlarının burada yaptırdıkları camiler, medreseler, saraylar ve rasathane gibi güzel eserlerin varlığından olsa gerek. Minareleri çinili, fakat dayanıklılıkları azdır. Minarelerden biri bir tarafa doğru eğildiği için demir halatlarla bağlanmış, yıkılması önlenmiştir.

Timur'un sarayına gidemedik. Çünkü herkesi bırakmıyorlar. Yüksek makamlardan izin almak gerekiyormuş. Uluğ Bey'in yaptırdığı rasathaneyi de görmemize esaretimiz engel oldu. Semerkant halkı Taşkent halkından daha geridir. Bunu kolayca fark ediyorsunuz.

Semerkant'tan sonra yeni Buhara'dan durmadan geçtik. Fakat istasyonda koca kavuklu birkaç Buharalı gördük. Bunlar Buhara Hükümeti'nin memurları imişler. Burada kavuk ne kadar büyük olursa memurun derecesi de o ölçüde yüksek olurmuş. Söylediklerine göre memur olmayanlar kavuk taşıyamazlarmış. Zamanında ilim, irfan kaynağı olan Buhara şimdi kara cehalet ve taassup yuvasıdır. Buhara'dan sonra Merv'den geçerek Aşkabat'a geldik.

Aşkabat'ta birkaç gün kaldık. Burası Buhara, Semerkant ve Taşkent'ten daha küçüktür. Ruslar Aşkabat'a Poltarsk adını vermişler. Karakum denilen çölün güney sınırında olan bu şehir Türkmenistan'ın merkezi durumundadır.

Astragan-Babilik

Burada iki şey göze çarptığı için bunlardan bahsedeceğim: Dünyanın en meşhur kürkü olan astragan buraların kuzularından elde edilir. Bizim memleketimizde "Buhara derisi" diye ün kazanmıştır. Halbuki Buhara, Semerkant, Merv ve Aşkabat'ta yetişen kuzular hep aynı kalitede mal verirler. Kuzu anasından doğar doğmaz onu anasına yalatmadan alır öldürerek derisini yüzerler. Bu deriler öylesine yumuşak ve parlaktır ki böylelerine başka iklimlerde rastlanmaz. Buralarda kızgın kalıplar vasıtasıyla güzel şekiller verilmiş suni deriler de çoktur.

O zaman Türk subayları hâki kalpak giydikleri için ben de bir hâ-

ki deri temin ettim. Bu deri hem ucuz, hem de kaliteliydi. İyi bir kalpak çıkar diye almıştım.

244

Aşkabat'ta dolaşırken yeşil kubbeli, kubbesinin kenarları yaldızlı, muhteşem bir bina gözüme çarptı. Bu binanın ne olduğunu sordum. Babilerin ibadethanesi olduğunu söylediler. "Babî"nin ne olduğunu, bunların ateşe tapan mı, mecusi mi olduklarını öğrenmek istedim. Bahaullah adlı bir adamın kendisini son peygamber olarak ilân ettiğini, yeni kurduğu bu dinin mensuplarının cami olarak o yeşil kubbeli binayı kullandıklarını öğrendim. Bu hususta merakım iyice arttı. Bir iki arkadaşla birlikte bu ibadethaneye doğru yürüdük. Binaya yaklaştıkça buranın güzelliği artmaya ve çizgileri daha seçkin görünmeye başladı. İbadethanenin çok güzel, havuzlu, çiçekli ve içinde tavus kuşu dolaşan bir bahçesi vardı. Bahçenin kenarındaki binaya girdik ve görevliye esaretten kaçan Türk subayları olduğumuzu, Taşkent'ten gelip memleketimize gittiğimizi, bu arada Babiliğin ne olduğunu kendilerinden öğrenmek istediğimizi söyledik.

Görevli bize "Taşkent'te de Babiler çoktur. Neden onlara sormadınız. Sizin memleketinizde de İstanbul ve Trabzon'da bulunmaktadırlar. Madem ki buraya kadar zahmet edip geldiniz. Ben de bildiklerimi size anlatayım," dedi ve uzun uzun anlattı.

Öğrendiğimize göre Babiliğin kurucusu Muhammed Bahaullah, Padişah Abdülaziz tarafından Akkâ'ya sürülüp orada ölmüş. Oğlu Abbas Efendi halen orada yaşamaktaymış.

İbadethanedeki görevlinin yaptığı açıklamalardan anladığıma göre Babilik görünüşte Bolşevikliğe, görünmeyen yüzü ile de biraz Bektaşiliğe benziyor.

Krasnivodsk

Aşkabat'tan sonra Krasnivodsk'a geldik. Aşkabat'ta halkın çoğunluğu Azeri Türkleri ve Türkmenlerden, Krasnivodsk da Ruslardan meydana geliyordu. Köy kadar küçük olan bu kasabayı herhalde iskele olarak kurmuşlar. Kasabada içme suyu yoktu. İçme suyunu kıyıda kurdukları silindirik şeklindeki büyük depolarda deniz suyundan elde ediyorlardı. Depoları 15 metre yüksekliğindeki kayalar üzerine oturtmuşlar. Deniz suyunu kaynatarak elde ettikleri buharı tuz-

suz, temiz suya dönüştürüyor, bu suyu kasabaya içme suyu olarak veriyorlardı. Hayvanlar deniz suyu içmeye alıştırmışlardı. Atların Hazar Denizi'nden su içtiklerini gözlerimle gördüm. İskelenin ötesinde berisinde ise yerlerde çiğnenmekte olan bol miktarda balık kuru su göze çarpıyordu.

Krasnovodsk'ta beş altı saat kaldıktan sonra vapura bindik, 24 saatlik bir deniz yolculuğundan sonra Bakû'ya vardık. Hazar Denizi bizim denizler gibi mavi ve berrak görünmedi. Sarı yeşil karışığı açık bir renkteydi. Gündüz güneş aydınlığında, çok yerde denizin dibi görünüyordu.

Bakû

Bakû'ya vardıktan sonra oradaki Bakû İslâm Cemiyeti bizi henüz tamamlanmamış, fakat saray kadar muhteşem bir binaya yerleştirdi. Herkes kendisinin yatak malzemesi olarak nesi varsa onu serdi. Nuri Bey'le benim keçelerimiz ve Türkistanlıların hediye ettikleri kürklerimiz vardı. Hava çok sıcak olduğu için örtünmeye bile gerek kalmıyordu.

Yeme içmemiz için haftada bir, bir günlük yiyecek masrafını karşılayacak kadar para veriyorlardı. Herkes kendi parasıyla karnını doyuruyordu. Ekmek fiyatında olan ve İstanbul'da görmediğim torik büyüklüğündeki bir cins balıktan alır, pilâkisini yapar iştahlı iştahlı yerdik. Sabah kahvaltısını havyar, peynir ve çayla geçiştirirdik. Havyar ile kahvaltı yaptığımıza bakılırsa parası bol olduğumuz sanılırdı. Halbuki gerçek durum böyle değildi. Havyar ucuz olduğu için alabiliyorduk.

Bakû, Sibiry'a da olsun, Türkistan'da olsun gördüğüm şehirlerin en bayındırı, en mamurudur. Bizim İstanbul'daki padişah sarayları gibi muhteşem belki 100 tane sarayı var. Bu binaların dışı ne kadar şirinse içi de o ölçüde güzel ve değerlidir. Şehirde içe ferahlık veren, cennet gibi parklar vardır. Yalnız bu şehrin en büyük kusuru her yanından petrol kokusu gelmesidir. Bunda fırın, lokanta ve hamamlarında mazot yakılmasının rolü de vardır. Bakû'da sabun dahi petrol-den yapılmaktadır.

Bakû'nun şehir suyu Derbent'ten getirilen güzel bir sudur.

Takiyefin Hastanesi

246

Şehrin ortasında ve en güzel yerinde kurulu saray kadar muhteşem bir bina göre çarpıyordu. Bu binanın etrafını beş altı santimetre genişliğinde yaldızlı bir yazı çevreliyordu. Bu yazı Arapça yazılmış, Hazreti Ali'nin bir öğüdü idi. Bu söz, daima uygulanması şart olan eşsiz bir vecize idi. Hazreti Ali bu vecizesinde şöyle diyordu:

“Çocuklarınızı sizin yetiştirdiğiniz zamana göre eğitip yetiştirmeyin. Onların bulundukları döneme göre yetiştirin.”

Bu azametli bina Ahmet Takiyef adlı Azerbaycanlı bir Türk zengini tarafından Millet Hastanesi olarak yaptırılmış. Ancak mütareke sırasında çıkan Türk-Ermeni çatışması sırasında Ermeniler bu binayı ateşe verdikleri gibi, Türklere de çok zulmetmişlerdir.

Modern Hamamlar

Mazotla ısınan lüks, alafranga hamamlardan birine, birisinin aracılığı ile gittik. Burada bir ekmek parasına hem yıkıyor, hem de çamaşır yıkıyorduk. Önce maroken koltuklu bekleme salonunda bekliyor, numara sıramız gelince içeri giriyorduk. Bekleme salonunun bir kenarında şırl şırl suların aktığı suni şelale, öbür kenarında da piyano çalan bir bayan vardı. Bekleme sırasında su seslerine karışan tatlı piyano nağmelerini dinliyordunuz.

Hamamda yıkanmanın belli bir zamanı vardır. Saatiniz doldu mu kapınızı çalarak kabini boşaltmanızı isterler. Ben de terim kurmadan çıkmak zoruna kalmıştım.

Yusuf Kemal Hadisesi

Bakû'ya vardığımız zaman Ruslarla Gürcüler arasında ufak çaplı bir çatışma olmuş, bu çatışma gerginliği artırmıştı. Bunun sonucunu beklemek zorundaydık. Çünkü İran içinden gitmek hem zahmetli, hem de tehlikeliydi. Bu memlekette asayiş bozuk olduğu için her an soyulma, dövülme ve hatta öldürülme ihtimali vardı.

İşte bu yüzden Bakû'da beklediğimiz sırada Türkiye'nin Lenin'i olmak sevdasındaki Bolşevik Mustafa Suphi ile maskeli Bolşevik Mehmet Emin ve ayarttıkları birçok esir erimiz Bakû'ya geldiler. Bunların arasında vaktiyle bizimle firar eden Malatyalı Kâzım da vardı. Kâzım'ın makineli tüfek subayı olduğunu öğrenince onu zorla yanlarına almışlar ve makineli müfreze komutanı yapmışlar.

Bir gün Binbaşı Rifat Bey, Nuri Bey ve ben Kâzım'a gitmeye karar verdik. Bir gece üçümüz birlikte Kâzım'a gittik. Orada Kâzım'dan başka hiç tanımadığımız bir gençle karşılaştık. Kâzım onu bize, bizi ona tanıttı. Adı Yusuf Kemal olan bu genç 25 yaşlarında sarışın, yakışıklı uygun görünüşlü birisiydi. Öteden beriden konuşulduktan sonra o zamanın en çok konuşulan Bolşeviklerinden söz açıldı. Nuri Bey kendi aramızda konuşuluyor gibi Bolşeviklere şiddetle hücumla başladı. "Canavarlar, alçaklar!" gibi kötü sıfatlar savurmaktan çekinmedi.

Masanın altından ayaklarına vurarak "Kendine gel!" işareti verdimse de bu işaretim onu coşturdu, kızdırdı, daha çok konuştu. Artık dayanamadım, işi tatlıya bağlamak için Bolşevik rejiminin iyi taraflarından bahsettim:

"İnsanlar arasında eşitlik gözeten bu rejim dinimizin esaslarına da uygundur. Tatbik edilebilirse insanlık rahat eder. Bizde Bolşeviklik yürümez. Çünkü bizde aristokrat yoktur. Halkımız da dindardır. Fakat Avrupa'ya girerse Avrupa alt üst olur. Bizim gibi yoksul milletler istilâdan kurtulur. Böyle olmakla birlikte birtakım cahil ve gafiller daha bir şeyin farkında değiller..." gibi sözler söyledim.

Nuri Bey de yola gelerek Yusuf Kemal'i okşamaya başladı. "Bu soylu yüzünden kötülük unutulmaz" sözüyle bu fasıla son verdik. Tatlı tatlı konuşarak güler yüzle yolcu edildik. Fakat bir ay sonra bu konuşmaların cezasını pek ağır olarak çektik.

Bizimle gelen askerlerin başında bulunan çavuşlar birkaç defa yanımıza gelerek Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Türk Kızıl Ordusu'na yazılmaları için kendilerini sıkıştırdıklarını, askerlerin çoğunun da yazılma taraftarı olduklarını söyledi, bizden izin istediler.

Nuri Bey kesinlikle rıza göstermedi. Bu işte de Nuri Bey'e karşı çıkarak Erzurumlu bir çavuşa şu sözlerle izin verdim. Nuri Bey

de ses çıkarmadı. “Biz izin versek de, vermesek de siz Kızıldordu’ya yazılacaksınız. Yazılın. Hiç olmazsa minnetsiz karnınız doyar, sefaletten kurtulursunuz. Fakat şu sözlerimiz kulaklarınızdan çıkmamasın. Bizde zengin yoktur ki yağma edesiniz. Bizim en zenginlerimiz kadar varlıklı olanlara Bolşevikler ticaret yapma izni veriyorlar. Dört beş yıldır muharebe görmüş, yurdu yuvası dağılmış din kardeşlerimizde ne kaldı ki onları da Bolşevikler ve Kızıldordu yağma etsin, çoluk çocuk perişan olsun. Yurdumuzdakiler Türk ve Müslümandırlar. Sizin din kardeşleriniz ve vatandaşlarınızdırlar. Kesinlikle böyle şeyleri aklınızdan silin ve Bolşevik arkadaşlarınızın da zihnini açın. Soysuzların hemşehrilerinize zulüm yapmalarına meydan vermeyin. Siz Kızıldordu’ya yazılıyorsanız sırf vatanınıza kavuşmak için yazılıyorsunuz. Başka bir maksat için değil. Siz yurdumuza sıkıntı çekmeksizin kavuşmak için Bolşevik oluyorsunuz. Sahte Bolşevik. Yurdumuza kavuşur kavuşmaz hükümetin kanunlarına uyun, hemen askerlik şubelerine başvurun ve Bolşeviklikten çıkın. Güvendiğiniz arkadaşlarla görüşün. Dediğim gibi iş tutun. Böyle yapmazsanız vatana ihanet etmiş olursunuz. Tekrar ediyorum. Güvendiklerinizle gizli konuşun. Böylece doğru yoldan ayrılmayın. Gizliden gizliye arkadaşları uyandırın.”

Yola Çıkış

Yola çıkmadan önce bir sabah erkenden Rifat Bey yanımıza geldi. Telaşlı telaşlı şunları anlattı:

“Şimdi Kâzım yanıma geldi. Yusuf Kemal ile bozuştuklarını söyledi. Bunun üzerine Yusuf Kemal gitmiş, Kâzım’da buluştuğumuz günkü konuşmaları Mustafa Suphi’ye anlatmış. Mustafa Suphi de Kâzım’ı çağırtmış, Yusuf Kemal’in yanında sorguya çekmiş. Kâzım konuşulanları inkâr etmiş. Yusuf Kemal her şeyi bir bir söylemiş. Mustafa Suphi karşısında şiddetli bir tartışma çıkmış. Sonra Mustafa Suphi araştıracağını söyleyerek her ikisini de barıştırma yoluyla bashedan savmış.”

Rifat Bey bunları anlattıktan sonra Kâzım’ın orda konuşulanları bizim de inkâr etmemizi söyledi. Biz de her ne kadar inkâr etmeye karar verdikse de bizi çağıran olmadı.

Ruslarla Gürcüler anlaşıp barış yaptıkları için Taşkent'ten gelen ve Bakû'da toplanan arkadaşlar söz birliği ederek yola çıkmaya karar verdik ve istasyona geldik.

Vahan ile Görüşme

Tren beklerken açlığımı gidermek için istasyon lokantasına girdim. Orada miktarı çok, fiyatı ucuz fukara yemeğimi yerken uzaktan birisinin bana dikkatli baktığını, gözünü benden ayırmadığını gördüm. Buna bir anlam veremedim.

Yemeği bitirip parasını vermeye hazırlanırken yanıma geldi:

“Dür seninle bir iki satır konuşalım. Ve rica ederim paranı yerine koy. Ey, Ziya Bey nasılsınız bakalım, ne münasebetle buralarda geziyorsunuz?”

Adını söyleyerek konuşmak isteyen bu adama dikkat ve hayretle baktım, biraz da korktum. Endişemi hisseden bu adam:

“Beni tanımadınız galiba? Ben Midiciyan Vahan'ım. Erzurumlu, hemşehriniz...” der demez biraz ferahladım ve korkum geçti.

Dedim ki “Birçok Ermeni hemşehri tanırım. Ama zatınızı hatırlamıyorum. Erzurum'da ne iş tutardınız?” demeye kalmadan o söze başladı:

“Zâtialiniz 9'uncu Kolordu Erkânıharbiyesi'nde iken ben de Kolordu'nun pirinç müteahhidi idim. Vermiş olduğum pirinçleri Levazım Şubesi şartnameye uygun değil diye almak istemiyordu. Ben mukaveleye uygun mal vermiştim. Bir hakem heyeti pirinçleri muayene etsin, heyetin vereceği karara razıyım diye dilekçem üzerine sizin riyasetinizde bir heyet kuruldu. Pirinçlerin bulunduğu ambarlara geldiniz. Pirinçleri uzun uzun muayene ettiniz. Hatırladınız mı? İşte o pirinç müteahhidi benim.” dedi.

Ben de “Şimdi hatırladım. Siz ne haldesiniz bakalım?” diye sordum. “Sorma çok perişanınız. Ben burada çoluk çocuğum Revan'da. Azap ve işkence içinde inleyip duruyoruz,” cevabını verdi. “Öyle bir muharebe geçirdik ki tarihte yapılan bütün muharebeleri toplasan dökülen kanlar bu harptekileri karşılamaz. Bütün dünya alt üst oldu. İşte bizim halimizi görüyorsun. Merak etme azap, acı çekmekte sizden geri değiliz,” dedim.

Taşnaklar'a lanet okuyarak "Ah o Taşnaklar, ah o Taşnaklar! Bizim ocağımızı söndürdüler. Servet bizde, refah bizde, ticaret, zanaat bizde. Asker vermiyorduk. Türkler gibi Arnavutluk'ta, Arabistan'da, Yemen'de kırılıyorduk. Ermeni-Müslüman arasında bir iş çıksa çoğu kere biz kazanıyorduk. Okullarımız açık, okur yazar olmayanımız pek az olmakla birlikte Türklerden daha çok Türkçe okur yazarımız vardı. İş bilen her türlü memurlarımız, yüksek makam sahiplerimiz vardı. Görünüşte Türkler hâkim gibiydilerse de gerçekte hâkimiyet hemen hemen bizdeydi. Sözü'n kisası dünyanın en mesut, bahtiyar milletleri sırasında yaşıyorduk. Bunları dalkavukluk için söylemiyorum. Burası ne sizin memleketiniz, ne de bizim. Ne sen ikbaldesin, ne de ben sana muhtaç durumdayım. Bu nedenle sözlerim sırf hakikattir ve kalbimin ifadesidir," dedi.

"Bu yabancı ellerde bir hemşehrim ve ciddi bir dostumla buluştuğumdan dolayı çok sevinç duydum. Artık bundan sonra uzun süre savaş olmaz da inşallah insanlar rahat yaşar," diye konuştuğum sırada arkadaşlar trene koşmamı söylediler.

Vahan ısrarla yemek paramı verdi. Ben de teşekkür edip elini sıkarak trene koştum, arkadaşlara kavuştum.

Tren akşama doğru Akstafa istasyonunun yakınında hududu teşkil eden Kür nehrine geldi. Bir iki ay önceki Rus-Gürcü çatışmalarında koca köprü parça parça adalara ayrılmış. Adaların araları inişli yokuşlu kalaslarla birbirine birleştirilmiş, sırat köprüsü gibi tehlikeli, eğreti bir köprü yapmışlar. Bu köprünün bir tarafında Rus hudut muhafızları, öbür tarafında Gürcü muhafızları bulunuyor. Ruslar eşyamızı muayene etti, köprüden geçmek üzere salıverdiler. Biz de köprü boyunca teker teker tutunarak geçmeye başladık. Gürcü tarafında Gürcü askerleri "Muameleler değişmiştir. Sizleri bırakamayız. Yarın saat 09.00'da ancak kabul edebiliriz!" dediler.

Nöbetçiye anan yahşi, baban yahşi diye çok yalvardık. Para etmedi. Bizimle birlikte dönmekte olan ve Bolşeviklerle müzakereye me-mur heyet azasından biri olan zattan şefa-at umduk. "Hududunuza alın, suyun kenarında kalırız. Bizi Bolşeviklerden kurtarın!" gibi çok sızlandık-sa da merhamete gelip bizi taraflarına almadılar. Gürcü memuru, birkaç kadın, erkek yolcu geçip gittiler. Biz esirler eşyamız omuzumuzda ve sırtımızda olduğu halde köprüde kaldık.

Bu perişan halimizi gören Rus muhafızı “Köprüde kalınmaz. İki ateş arasında kalmanız ihtimali vardır. Bu tarafa gelin, şu aşağıda su kenarında geceyi geçirin!” emrini verdi. Ümitsiz ve üzgün bir şekilde dediğini yaptık.

Gün doğmadan kalktık. Kirli çamaşırlarımızı çakıl taşlı, berrak su kenarında yıkadık, temiz kayalara serdik. Gürcülerin muamelelere başlayacakları zamanı bekledik.

Bu sırada köprüye doğru bir gezinti yapmak üzere bulunduğumuz yerden 15 adım ayrıldım. O sırada kayaların üstünde bir küpeli yılan görerek geri döndüm. Arkadaşlara da haber verdim. Onlar da görmüşler. Eşyalarımızı ve çamaşırlarımızı denk edip omuzumuza aldık, nöbetçinin yakınında emin bir yere çıkmak üzere iken Yusuf Kemal ile Abdurrahman Hoca yanımıza geldiler.

Korktuğumuz Felâket Başımıza Geldi

Yusuf Kemal, arkadaşımız Kâzım’ın yanında rastladığımız Bolşevik yedek subaydan başkası değildir.

Abdurrahman Hoca ise bizim taburlardan birinin imamı iken cephede askerlerimizin moralini yükseltsin diye vaaz ve nasihatte bulunmak üzere Tabur Komutanı tarafından avcı hattına gönderilmiş. Hoca bu görevlendirmeye kızarak Rus tarafına kaçmış, bizim tarafta kurşuna dizilmeye mahkûm olmuş bir haindi.

Yusuf Kemal aramıza geldi. Hain gülüşlerle biraz dolaştıktan sonra Nuri Bey’e “Biraz beni takip eder misiniz?” diyerek aldı götürdü. Hepimiz fena halde bozulduk. Hepimiz acı içinde neticeyi bekledik. Bir de baktık ki Yusuf Kemal Nuri Bey’i hudut muhafızı olan bahriyeli Rus’a teslim etti. O da trene götürdü, vagona hapsetti ve bir süngülü nöbetçi koydu.

Arkadaşların hepsi bu muameleye çok üzüldüler. Bense altı yıl birlikte okumuş, altı yıl kadar Erzincan garnizonunda birlikte bulunmuş, esarette dört yıl bir odada yaşamış, birlikte firar etmiş, birlikte mahpusluk çekmiş en yakın arkadaşımın bu felâketine aldırılmazlık edemezdik. Ne olursa olsun gidip kurtarmaya çalışmalıyım diyerek Yusuf Kemal’in yanına gitmeye karar verdim. Arkadaşlar “Gitme, senin başına da aynı felâket gelir,” diye önüme geçmek iste-

dilerse de “Ona ne olursa bana da o olsun. Yoksa o felâket içinde, biz hürriyet içindeyken ben buna asla dayanamam,” diyerek önüme geçenleri itip ilerledim ve Yusuf Kemal’e “Yahu sen nasıl hemşehrisin. Esirlere düşmanımız Ruslar bile şefkat ve merhamet gösterirken, bir hiç yüzünden arkadaşımıza bu zulmü reva gördün. Rica ederim onu kurtarın, hislerinize mağlup olmayın!” dedim. Yusuf Kemal “Çok ileri gitme. O Bolşevik düşmanıdır!” dedi. Ben de “Bolşevik düşmanı oldu da meydanlarda Bolşevikler aleyhine bir şey söylemedi, yazılı bir aleyhtarlıkta bulunmadı. İnsanın inancına, düşüncelerine hükmedilemez!” dedim.

Yusuf Kemal “Peki, gidip çıkaralım,” dedi ve trene doğru birlikte yürümeye başladık. Ben de elini sıkamak suretiyle teşekkür ettim. Biraz yürüdükten sonra Yusuf Kemal, “Nöbetçi benim sözümle onu bırakmaz. Ben gidip muhafız bahriyeliyi göndereyim,” dedi ve benden ayrıldı. Ben de muhafızı bekledim. Muhafız yanıma geldi. “Haydi gidelim!” dedi. Gittik. Vagona girdiğimiz zaman oradaki nöbetçiye benim de tutuklu olduğumu söyledi.

Bunun üzerine “Niçin böyle yapıyorsunuz? Sizde insanlık yok mu, ne suçumuz var?” gibi ileri geri bir şeyler söyledimse de hiç aldırmadı. Sonunda, “Bari eşyalarımızı gönderin,” dedim. Gerçekten de ikimizin de eşyalarını gönderdiler. Arkadaşlarımız daha Gürcistan’a geçmeden bizim tren kalktı ve Akstafa’da durdu. Az zaman sonra iki süngülü ile bir memur geldi, bizi götürdüler. Eşyamız sırtımızda, ter dökerek bir binaya girdik. Örümcekli, kâğıt parçaları ve çöplerle dolu bir bodruma soktular. İkimizde pis pis düşünüyor, hiç lâkırdı etmiyorduk. Bir iki saat sonra yanımıza bir kişi daha getirdiler. Toz toprak içerisinde, her çeşit haşarat arasında eziyetli bir gece geçirdik.

Bakû’ya Dönüş ve Tutuklanma

Ertesi gün Bakû’dan gelen bir trene bindirdiler. Kadın bir memur refakatinde ve iki nöbetçi muhafazasında Bakû’ya döndük. İkinciye doğru Bakû istasyonuna geldik. Memur ve muhafızlarla birlikte, eşyalarımızı sırtlayarak yürüdük. Yol uzadıkça uzadı, yük ağırlaştı, yorgunluk son haddine vardı. Alnımızdan şıpır şıpır ter

akıyor, ayaklarımız yürüyebilmek için son gayretini sarf ediyor, kalbimiz şiddetle atıyor, nefesimiz nefesimizi kovalıyordu. Biraz soluklanmak için memura yalvarmak zorunda kaldım. Yolumuzun kısaldığını, şimdi varacağımızı söyledi. Sözün kısısı canımızı ağzımıza alarak belki bir saat daha yol yürüdük. Nihayet büyük bir binaya girdik.

Hapishanede

Hapishane denilen yer, Bakû'nun hükümet hapishanesi değil, siyasi mahkûmların doldurulduğu zengin birisinin konağıdır. Bu konak kale gibi sağlam bir binaydı. Ortasında beş altı metre eninde ve on metre uzunluğunda beton zeminli bir avlu vardı. Etrafı iki üç katlıydı. Kapıya yakın katta memurlar, gardiyanlar ve askerler oturuyor, öbür katlarda bizim ordudan geriye kalan subaylar, Azerbaycan ordusu subayları, Kafkasyalı birçok Çerkes ve Lezgi, Afganistan ve Türkistanlı kimseler olmak üzere 200 mahkûm ikamet ediyordu.

Odalar dolu olduğu için bize açık avluda yer gösterdiler. Dış kapının karşısında eşyalarımızı açtık, keçelerimizi yaydık, sağımızda sıralanmış olanlar gibi melûl, mahzun uzandık. Odalarda yatanlara özendik. Biz de bir odada olsaydık ne iyi olurdu. Böyle ayaklar altında kalmazdık. Ertesi günü işin farkına vardık ki odalar berbatmış. Tahta kurusu ve pire bolmuş. Ter ve ayak kokusundan rahatsız olmamak imkânsızmış.

İlk geceyi aç geçirdik. İkinci günü erkenden karşımızdaki çeşmenin başı kalabalıklaştı. Tutuklular yarı belden yukarısını yıkıyorlardı. Biz de elimizi yüzümüzü yıkadık. Herkes kalktıktan sonra avluda yatanlardan birisi avluyu süpürüp suladı. Gardiyan askerlerden birisi miydi, yoksa güven kazanmış bir tutuklu mu her kimse orada kilere ne yiyeceklerini soruyor, adlarını ve siparişlerini listeye yazıyor, verilen paralar karşılığında istenilenleri alıp getiriyordu. Biz de peynir ekmekten başka bir şey istemedik. Hapishaneden ekmek veriyorlardı. Parası olanlar da katık alıyorlardı. Bir saat sonra katıkları geldi dağıldı. Baktık ki mahpusların çoğu kuru balık aldırılmışlar. Büyük lüferler kadar olan bu kuru balık pastırması her katıktan daha ucuza geliyordu. Bu yüzden biz de her gün kuru balık ısmarla-

dık. Paramız tükenirse halimiz harap olacağı için biz de balığı tercih ediyorduk.

254

Temizlik nöbeti bir iki defa da bize geldi. Kafkasya'ya gelen ve bizim ordumuza katılan Afganlı bir subayla arkadaş olduk. Bizim subaylardan da birkaç kişi vardı. Doğu Cephesi'nde Çerkes Yusuf İzzet Paşa'nın Kolordusunda bulunmuş bir kurmay subay da aramızdaydı. Bu arkadaş Yusuf İzzet Paşa'nın boş yere Türk çocuklarını kızdırdığından, gereksiz taarruzlardan, Çerkesleri koruduğundan ve Türk düşmanı olduğundan söz eder, ona lânet okurdu. Aşkabat'ta Babilerden aldığım bir Babî kitabını bu subaya verdim. Hapislikten kurtulduğumuz zaman altımdaki keçeyi de Afganlı subaya bıraktım. Çünkü çok perişandı.

İdama mahkûm olan mahpusların geceleyin götürülüp kurşuna dizildiklerini söylediler. Mahpusların hepsi idam korkusundan titriyorlardı. Çünkü birkaç baldırı çıplak türedinin vereceği hükümle idam ediliyorlardı.

Bir gece saat 22.00 sıralarında mahpuslardan biri çağrıldığı zaman adamın rengi kaçtı, ayakları titremeye başladı. Onu tanıyan ve niçin çağrıldığını bilen birisi hemen yanına koştu ve ona "Korkma, seni iş için çağırıyorlar!" diyerek adamın aklını başına getirdi, rahat nefes aldırdı. Gerçekten adam yarım saat sonra tekrar içeri geldi.

Biz de korkmuyor değildik. Türkistan yoluyla geldiğimiz, bizim ordudan Azerbaycan'dan da kalan subaylardan olmadığımız için idamı gerektiren bir suçumuz yoktu. Fakat Yusuf Kemal olacak alçak bizi ne diye tutuklattı, yolumuzdan alıkoydu. Bahriyeli hudut muhafızı hakkımızda ne yazmıştı? Buraları bilmediğimizden korkuyorduk.

Pişpek'te hiçbir suçumuz olmadığı halde sekiz ay sefil perişan olmuştuk. Burada ise bir Bolşevik huzurunda Bolşeviklere atıp tutmuştuk. Bunları düşündükçe korkumuz artıyordu. Sonunda bizim felâketimize nasıl sebep olduysa belki kurtulmamızı da sağlar düşüncesiyle Nuri Bey Mustafa Suphi'ye bir pusula yazdı, birisiyle gönderdi. Fakat bir cevap alamadık. İkinci defa yazdığımız pusulaya ben de imzamı attım. Yine bir cevap alamadık.

Mahpusluğumuzun on sekizinci günü bizi sorguya çağırdılar. Bizim esir olup Türkistan yolu ile vatanımıza gittiğimize inandılar.

Delil olarak benim eşyalarım arasından çıkan Taşkent gazeteleri ve Özbeklerle birlikte çektiğimiz fotoğraflar bulunuyordu. Mustafa Suphi'ye hakkımızda iyi şeyler söylemeleri ve onun da olumlu şahitlikte bulunması yüzünden bizi hemen o gün serbest bıraktılar. Kâğıtlarla fotoğrafları istediğim zaman verdi, gazeteleri vermediler.

İşte Nuri Bey'in kalbinde olan Bolşevik aleyhtarlığını her yerde söylemesi yüzünden bu felâkete düştük. Ben Nuri Bey'in ateşine yandım da o benim sayemde kurtuldu. Ben Nuri Bey'le beraber olmasaydım öyle kolay kolay kurtulamazdı. Çünkü Yusuf Kemal Kâzım'la kavga ettiği zaman Nuri Bey'in yaptıklarını Mustafa Suphi'ye anlatmıştı.

Hapishaneden yazdığımız pusulalar Mustafa Suphi'nin eline geçmişti. Kurtuluşumuzu bunun da kolaylaştırdığı muhakkaktı.

Yeniden Yola Çıkış

Bakû'daki son günlerimizde petrol tesisleri, deniz hamamları ve Mehmet Ali isimli bir de dışçıyı ziyaret ettik. Altı yıllık esarette çektiklerimiz yetmiş olmalı ki bu defa yola çıkışta bir engelle karşılaşmadık. Bakû'ya yeniden gelmiş birkaç arkadaşla trene atladık. Elimizde Rus rublesi vardı ve değeri çok düşmüştü. Bunları değerlendirmek için Bakû'daki bizim tüccarların yardımı ile 14.000 rubleye kırmızı, eski bir halı seccade aldım. Bu seccade bizim paramızla bir altın tutuyordu. Akstafa Köprüsü'nden Gürcistan'a geçerken eşyalarımızı muayene eden Ruslar bu seccadeyi tüccar eşyası saymayarak ses çıkarmadılar. Zaten Bakû'da da Rusların bir seccade götürülmesine izin verdikleri söylenmişti.

Sıkı bir kontrolden sonra Gürcistan'a geçtik. Her yerde güçlük çıkarmaktan geri kalmıyorlardı. Tiflis'te Türk Hükümeti'ni temsil eden Avrupalı birisiyle görüştük. Belki rahat gitmemize bir yardımcı olur diye düşünmüştük. Nazik, kibar olan bu zat elinden gelen gayreti gösterdi. Ama ne yazık ki kayda değer bir faydası olmadı.

Tiflis güzel, mamur ve büyük bir şehirdi. Ortasından Kura (Kür) Nehri akıyordu. Nehrin sağ sahili duvar gibi dik yamaçlı olduğu için yamacın üstündeki semtlere düzenli merdivenlerle, bir yerde

de asansörle çıkılıyordu. Bakû bölgesi kıraç dağlardan ve bozkırlardan ibaretti. Halbuki Tiflis ve civarı öyle değildi. Arazi arızalı, fakat her çeşit ağaçlar ve yeşilliklerle kaplıydı. Trenimiz cennet gibi güzel yerlerden, viyadüklerden ve korkunç yarmalardan geçerek Batum'a vardı. Güzergâh boyunca birçok yerlerde Bakû'dan Batum'a kadar akıtılan petrol borularını gördük. Bazen yer üstünden, bazen yer altından geçen bu borular soba borusundan daha kalındı.

Batum

Karadeniz'in doğu kıyısında olan bu şehir de öbür Rus şehirleri gibi mamur ve düzenli bir şehirdi. Hele şehrin doğu yamaçları cennetten farksızdı. Burada yalan olmasın iki metre uzunluğunda ve yarım metre eninde yapraklar gördüm. Sıcak iklimlerde yetişen bu bitkinin adını bilemiyorum. İlk olarak plajı burada gördüm. Yaklaşık 500 metre uzunluğunda ve 100 metre genişliğindeki şirin, büyük bir parkın yanında bulunan plajda kadınlı, erkekli insanlar kumsalda ve denizde eğlenip zevk ediyorlardı. Şurasını da kaydedeyim ki erkeklerle kadınlar birlikte değil de ayrı ayrı yerlerde denize giriyorlardı.

Batum, Kafkas Dağlarıyla kuzey rüzgârlarından korunduğu için çok sıcak ve yağmurludur. Yağmursuz gün yok gibidir. Batum'da çay yetiştirilmekte olduğu herkesçe bilinmektedir. Halkının büyük bir kısmı Müslüman Gürcü'dür. Ermeni, Rum, Türk ve Rus nüfusu da epeyce vardır. Bizim yakın sahil halkının bura ile birçok iş bağlantısı vardır.

Batum'a vardığımız zaman Müslüman Gürcü ileri gelenlerinden, oradaki İslâm cemaati reisi olan bir kişi bizi bir hafta kadar cemaatin misafiri olarak ikamet ettirdi. Bu saygıdeğer kişi Sancakbey zadelere Ahmet ve Mehmet Bey kardeşlerin amcasıydı. Batum'da bir hafta kalmamız yurdumuza gidecek vasitanın belli olması içindi. Nihayet Rize'ye gidecek bir motor bulundu. Bakû'da aldığım halı seccadeyi memurların elinden Sancakbeyzade'nin yardımıyla zor kurtardım. Motora bindik ve güzel vatan parçası Rize'ye doğru yola çıktık. Yolda gelirken fırtınaya tutulduk. Deniz tutmaya başladı, midem bulandı. Rengim de kaçmış olmalı ki motor kaptanının işaretleriyle yüksek bir yere çıktım, yüzümü motorun gittiği yöne doğru çe-

virdim. Serin deniz rüzgârı deniz tutmasını engelledi, mide bulantımı azalttı.

Rize’de bir Alay vardı. Bizim esaretten kurtularak Batum üzerinden Rize’ye gelen subayları olduğumuz öğrenilince bizleri subay gazinosuna götürdüler. Orada kaldığımız üç dört gün içerisinde bizi misafir etti, yatak ve yiyecek parası almadılar. Burada bize en çok iyiliği dokunan 83’ncü Alay’da iken makineli tüfek teğmeni, bu Alay’da da Bölük Komutanı olan Elazığlı Ömer Naim idi.

Buradan yine bir motorla yola çıktık. 21 Ağustos 1336 [1920]’da Trabzon’a vardık. Trabzon’da 3. Fırka [Tümen] vardı. Tümen Komutanı da hemşehrimiz Rüştü Paşa idi. Kendisine esaret hayatımızla ilgili bilgi verdik. Bizi kaledeki askeri misafirhaneye yerleştirdiler.

Nuri Bey Trabzon’da fazla kalmak niyetinde değildi. Bir vapur bulup hemen İstanbul’a gitmek istiyordu. Rize ve Trabzon’da kaldığımız süre içerisinde subaylar içerisinde de Bolşevik olma temayülünde olanları sezdik. O sırada Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Bolşevikler hakkında araştırma yapmak ve rejimin hüküm sürdüğü Azerbaycan’da bu rejimin kaydettiği gelişmeleri gözleriyle görmek üzere bir heyet yola çıkarmıştı. O günlerde bu heyet Trabzon’da bulunuyordu. Sınıf arkadaşlarımızdan Harputlu Arif, Şükrü, Gez köylü İsmail ve Dursunoğlu Cevat heyet mensuplarıydılar. Bunların zihinlerini açtık, Bakû’da maskeli Bolşevik olan Mehmet Emin ile gizli görüşmelerini söyledik.

Bolşevik düşmanı olan arkadaşım Nuri Bey “Tam sırasıdır, Bolşevikler hakkında bir şey yazalım. Kâzım Karabekir Paşa’ya gönderelim,” dedi ve hemen kaleme sarıldı. Bolşevikliğin kötülüklerini bildiren bir rapor yazdı. İkimiz imza ederek Tümen Komutanı’na verdik, onun aracılığı ile Kâzım Karabekir Paşa’ya gönderdik.

Nuri Bey ve öbür arkadaşları iki gün sonra İstanbul’a kalkan bir vapurla hareket ettiler. Ben de Şark Cephesi’ne katılarak vatan mücadelesine oradan devam etmek istedim. Birkaç gün sonra Nuri Bey’den aldığım bir mektupta, onun da vapurdaki arkadaşlar uyukuda iken onlara bir pusula bırakarak Samsun’da karaya çıktığını, Anadolu’daki mücadeleye katılmak üzere Ankara’ya hareket ettiğini yazıyordu.

Trabzon'da az bir müddet kaldım. Erzurum Müftüsü Sadık Efendi'ye bir telgraf çekerek ailemin durumunu sordum. Ondan aldığı kapalı ifadeli cevaptan Erzurum'da olduklarını anladım. Rüştü Paşa'dan izin alarak Erzurum'a giden bir askeri kamyonu bindim. Zor şartlar altında geçen yolculuğun birinci günü Gümüşhane'ye, ikinci günü Bayburt'a, üçüncü günü de Erzurum'a vardım.

Esaret Dönüşü

Erzurum’da Gördüklerim

Gez Mahallesi’ne geldiğim zaman Enver, Avni ve Ali’yi beni bekler buldum. Konuşarak eve geldik. Âma dayımın elini öptüm. Tevfik Dayım Erzurum’un düşüşü sırasında cephane infilakında kolundan yaralanmış. Korkularından kimseye duyuramamışlar. Dayım da kangren olmuş, bir hafta sonra da ölmüş. “Hani Mevâ nerede?” diye sordum. Kimseden ses çıkmadı. Onun da Erzincan’da tifüsten öldüğünü söylediler. Eşimin ölüm haberi üzerine dünya başıma yıkıldı. Niye muhaberede ölmedim diye şansıma küstüm.

Dayımın anlattığına göre Ruslar Deveboynu hattına dayandığı zaman halkta telaş başlamış, muhacir olarak bölgeye terk edenlerin sayısı çoğalmış. Göç sırasında halkın paniğe kapılmaması için hükümet “Erzurum kuşatılsa bile iki yıl düşmana dayanabilecek kadar kuvvetlidir. Korkmayın, kaçmayın! Yollarda perişan olmaya gerek yok!” gibi sözleri bir yıl öncesinden tellâlla ilân etmiş. Halk iki yıllık yiyecek, yakacak ve öbür ihtiyaç maddeleri stoku yaptığı için hiç yerinden kımıldamamış. Askerler arasında başlayan tifüs salgını onlara acıyıp evlerine alan köylülere de bulaşmış. Bu yüzden Erzurum hastaneleri ile köylerinde ölenler o kadar çoğalmış ki cenazeleri kaldıracak adam bulamamışlar. Tifüslü hemşehrisini bizim ahırda barındıran Hüseyin Onbaşı’ya hastalık bulaşınca o da ölenler arasına katılmış.

1331 [1915] Şubat’ında ordumuz bozulup Ilıca’ya doğru çekilirken artan muhacir kafilesine bizim aile de eklenmiş. Erzak ve yakacak stoklarını, ahırdaki hayvanları, ev eşyalarının çoğunu Erzurum’da bırakan ailemiz Kurmay Binbaşı Merzifonlu Ömer Lütfü Bey’in sağ-

ladığı araba ile yollara düşüp Erzincan'a gelmiş. Erzincan'da eşim Mevâ'nın ölümü üzerine Sivas'a kadar gitmiş, Erzurum'un geri alınması üzerine Erzurum'a dönmüşler. Esarettten kurtulup vatanıma geldikten sonra ben kendilerini Erzurum'da bu şartlarda buldum.

Erzurum'u gezip dolaştığım zaman Rus işgali sırasında güzelim Hükümet Konağı ve askeri dairenin dört duvar haline getirildiğini gördüm. Yakutiye kışlası önünden çifte minarelere doğru 30 metre genişliğinde bir cadde açmış, bu işi yaparken binin üzerinde ev, mağaza, kahvehane, cami ve fırını yıkmışlar. Lala Mustafa Paşa Camii güzel, tarihi bir abide olarak meydana çıkmış. Ali Paşa, Yeğenağa mahalleleri ile Gümrük arkası ve Kavakkapısı semtleri ta bostanlara kadar yerle bir olmuş. Bu işgal sırasında ve sonrasında hemen hemen Erzurum'un yarısı harabe haline gelmiş.

Erzurum halkı muhacirlik sırasında büyük sıkıntılar çekmiş. Memleket içlerine doğru kaçarlarken uğradıkları felâket ve karşılaş-tıkları kötü muamele yüzünden ölümü bile göze alıp bir daha muhacir olmayı asla istemiyorlar. Öbür yandan Ermenilerden gördükleri zulüm, işkence ve katliam felâketi dolayısıyla onlardan nefret ediyor, onlara karşı kin ve intikam hislerini gizlemiyorlar.

Orduda bulunan subaylardan bazıları başka bölgenin insanlarıydılar. Bunların içinde adı hırsızlığa ve yolsuzluğa karışmış olanlar da vardı. Halk bunlardan hiç hoşlanmıyor, başka yerlere gönderilmele-rini istiyordu. İşin içine tahrik, fitne ve fesat da girmişti. Çünkü bazı kimselerin "Şark Şarkılarıdır. Bunların burada ne işleri var?" gibi sözleri insanı hayrete düşürüyordu. Bu tür konuşmaların ve soğukluğun gerçek sebebi büyük kiliseye depolanan sahipsiz eşyalar-dı. Bilhassa Ermeniler harp yıllarında şehri terk ettikten sora ev, mağaza ve dükkân eşyaları Büyük Kilise'ye konulmuş, mühürlenlen kapısına da silahlı bir nöbetçi dikilmişti. Bu depoya işgal sonrasında Ruslar da, şehrin geri alınışından sonra bizimkiler de el sürmemişlerdi. Fakat felâkete uğramış, yoksul düşmüş halktan toplanan vergiler ihtiyaca cevap vermediği için bu eşyalardan sağlanacak gelirin orduya aktarılması düşünülmüştü. Asıl mesele buradan çıkıyordu. Kilise eşyalarının değerlendirmesini yapan görevlilerin ve onların yerlerine geçenlerin yolsuzluk yapmaları, bunların da başka bölgelerden oluşu halkın bir kısmının galeyanına sebep olmuş, ortaya

bölgecilik hastalığı çıkmıştı. 9'ncu Fırka Komutanı Deli Halit Bey ve bazı Alay komutanları da bu tür düşünenlerin yanında gibi görünüyorlardı. Ancak Kâzım Karabekir Paşa ve yanındakiler bu ikiliği ortadan kaldırmaya çalışıyor, Erzurum'daki yerli ve başka bölge subaylarını BMM Hükümeti'nin sadık görevlileri olarak bir kül haline getiriyorlardı. Belki de bu ikiliği ortadan kaldırmak için, BMM İkinci Reisi Celâlettin Arif Bey ve Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey o günlerde Erzurum'a gelmişlerdi.

Büyük Bir Felâketin Önüne Geçme

Erzurum'a geldiğim günün akşamı harpten önce askerlik şubesi başkanı olan Binbaşı Süleyman Bey, Binbaşı Erzurumlu Küçük Kâzım Bey, mebus Necati Bey'in kardeşi Mithat Bey bize geldiler. Bir iki saat kadar oturdular. Birçok lâkırdıdan sonra bana Kolordu Komutanlığı'nı kabul etmemi teklif etti ve tekliflerinde ısrar ettiler.

Kesinlikle böyle bir teklifi kabul edemeyeceğimi söyledim. "Beyler, bendeniz altı yıldır esarete, hapishanelerde kalmış, otoritesini kaybetmiş bir zavallı olmakla birlikte, altı yıldır askerliğin gösterdiği gelişme safhalarından da habersizim. Değil kolordu komutanlığı, alay komutanlığı yapmaktan acizim. Bu acizimle milletime hizmet değil, ihanet etmiş olurum. Bu yüzden beni mazur görünüz," yollu ifadede bulundumsa da "Yaparsın. Sana yardımcı, itaat eden, sadık arkadaşlar da verilecektir. Onlar işleri iyi derecede çevirirler," dediler. "Ben vazifemin eri, ehliyetlisi olmadıkça benim âmirliğim kaç para eder," dedim.

Sözün kısası ben teklifi reddetmekte, onlar da kabul ettirmekte ısrar etti, sonunda ayrıldı gittiler.

Ertesi günü usulen komutanı ziyarete gidecektim. Gitmeden önce Edip Hoca'yı görüp bu davadan vazgeçmeleri için yazdığım isticrarnameyi kendisine vermek istedim. Ancak yolda bizim Fazıl'a rast geldim. Durumu ona anlatınca "İyi etmişsin. Sakın bunların sözüne uymayasın. Hem Edip Hoca'nın elinde bir şey yoktur. O isticrarnameyi Celâlettin Arif Bey'e ver," dedi. Yazının başlığını değiştirip Celâlettin Arif Bey'e verdiğim zaman "Ben böyle şeylere karışmam," demekle beraber kâğıdı aldı.

Kâzım Karabekir Paşa'ya giderken Kurmay Binbaşı Fahri Bey rast geldi. Öpüşüp görüştükten sonra akşamki hadiseyi anlattım. Hayretle dinledi. Birlikte giderken "Seni biz merasimle karşılayacaktır. Keşke böyle yapmayaydın!" dedi.

Komutanla görüştükten sonra bana 15 gün istirahat, bir de maaş verdiler. İlk iş olarak Kolordu terzisine bir takım elbise yaptırdım. Üzerimdeki yırtık elbise ve ayakkabıları değiştirdim.

Benim akşamki hadiseyi açığa vurmam üzerine Kâzım Karabekir Paşa yaradılışı gereği barıştırmacı, yatıştırıcı usulüyle toplantılara engel oldu, kıtalardan gelen Alay komutanlarını yerlerine gönderdi.

Sarıkamış'a Hareket

"Erzurum Erzurumluların, Şark Şarklılarındır!" propagandası almış yürümüştü. bu propaganda Kâzım Karabekir Paşa'yı vesveseye düşürmüştü, bir olay çıkmasını önlemek için bazı tedbirler almak zorunda kalmıştı. Bu arada beni de Erzurum'da başında olduğum Asker Alma Heyeti ile beraber Sarıkamış'a tayin etmişti. Tayin işlemi Ermeni Harbi'nin büyük bir zaferle sonuçlanmasından ve Doğu Anadolu'da güvenliğin yerleşmesinden sonraki döneme rastlamıştı. Doğu harekâtındaki başarının en büyük şerefi Kâzım Karabekir Paşa'ya aitti. Tümen Komutanı Albay Deli Halit ve Erzurumlu Rüştü beylerin de bu başarıda payları vardı. Ayrıca alay, tabur ve bölük komutanları ile öbür subayların, erlerin ve Erzurum halkının gayretleri unutulamaz.

Sarıkamış ve Kars muharebeleri olurken ben Erzurum'da hem Asker Alma Heyeti Başkanı, hem de geçici olarak 15'nci Kolordu Komutan vekiliydim. Mustafa Sabri Bey de kurmay başkanımızdı.

Esareten döndükten sonra yeni görevimi Kâzım Karabekir Paşa verdi. Sarıkamış'a da onun emriyle atandım.

Bu görevi de aynı sadakatle, BMM Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa'nın çizdiği yolda sürdüreceğim.

Tuğgeneral Ziya Yergök'ün anıları, Sarıkamış faciasını ve ardından esarette geçen zorlu altı yılı kapsıyor.

Sarıkamış harekâtında açlık, soğuk ve bitkinlikle boğuşulan acı dolu günler... Yaralanıp Ruslara esir düştükten sonra Sibiryâ kamplarındaki yaşam mücadelesi ve kaçış planları... Dönüş yolunda Bakû'da Mustafa Suphi'nin arkadaşlarıyla karşılaşması ve ardından Batı Cephesi'ne asker sevkıyatında görev alması...

Ziya Yergök, tarihe tanıklık eden yaşamını bir roman çekiciliğinde sunarken, savaş yıllarında gözlemlediği asker psikolojisini ve esaret yıllarında tanık olduğu Orta Asya'ya özgü geleneksel yaşam biçimlerini de çarpıcı bir üslupla yansıtıyor.

www.remzi.com.tr

ISBN 975-14-1075-4

9 789751 410757

12.500.000.-TL
12,50.-YTL